

MAGYARORSZÁG LEIRÁSA.

IRTA

FÉNYES ELEK,

HITES ÜGYVÉD, MAGYAR ACADEMIAI LEVELEZŐ TAG, BIHAR,
TORONTÁL, UGÓCSA MEGYÉK TÁBLABIRÁJA.

I. RÉSZ.

Magyarország általában.

PESTEN,
NYOMATOTT BEIMELNÉL.
1847.

ELŐSZÓ.

Már több ízben felszólítottak barátaim és jóakaróim: adnám ki eddig megjelent geographiai és statistikai dolgozataimat egy summás kivonatban: minthogy 9 kötetet megvenni nem mindenkinek van módjában, de ideje sincs soknak illy terjedelmes munkák átolvasására. E felszólításnak engedni, czélszerűnek tartottam a most említett okokon kívül azért is, mert a statistikai adatok szüntelen változnak, s ennél fogva az illynemű munkák koronkénti megújítása minden országban, de különösen átalakulási korszakában levő hazánkban, elmulhallan szükséges. Jelen munkám tehát summás átnézete Magyarország földirati s állománytani viszonyainak, a legújabb adatok és változások szerint; mellynél fogva ezt azok is használhatják, kik eddig megjelent munkáimat birják. Névszerint egészen ujonnan vannak átdolgozva a következő cikkek: 1. a népességi s pedig minden oldalról tekintve, 2. a bányászat, 3. műipari, 4. kereskedési, 5. köz-

jövedelmi, 6. fenyítőügyi, 7. takarékpénztári. A föld-
irati változások is, mint az olvasó látni fogja, teteme-
sek. E munkámat tehát mintegy kézikönyvül jónak
tartottam előbocsátani addig is, míg az országos ipar-
egylet felszólítására Magyarország részletes és kime-
ritő iparstatisticáját s legforróbb régi vágyam
tetőpontját Magyarország geographiai nagy szótá-
rát, (melly minden várost, falut, pusztát, nem csu-
pán népességével, hanem határkiterjedésével s miné-
mőségével, és történetével is magába foglalna) kiad-
hatnám. E két utóbbira nézve azonban az adatok most
is folyvást gyűlnek, s felvilágosításul jelenthetem az
általam megkeresett t. cz. tisztviselő, lelkész, gyáros
és tudománykedvellő uraknak, hogy a kapott kérdő-
pontokra teendő feleletek még el nem késtek, mert én
ezeket akarmikor is, csak beküldessenek, a legszive-
sebb köszönettel veszem, s fel is használom, mert bár
testem már törődött és gyenge, de azért tollamat addig
nem akarom letenni, míg e súlyos és nehéz, de hazám
állapotját felderítő vállalatot be nem végzendem. Kült,
Pesten, junius 23-kán, 1847.

Fényes Elek.

I. OSZTÁLY.

Magyarország alapereje.

I. SZAKASZ.

1. §. A Magyar Föld.

1. *Fekvése.* Magyarország a hozzákapcsolt tartományokkal együtt, fekszik az északi szélesség 44° és 50° ; s a keleti hosszúság 32 és 42° közt, Ferró szigettől számítva. E kedvező mathematicai éghajlatát, melly megegyez Lombárd, Velence, déli Németországokéval, a physiscai még kedvezőbbé teszi, s így nem csuda, hogy közegyetértéssel Európának legáldottabb országai közé számítatik. Határaitra nézve Magyarország nem olly szerencsés ugyan; mint Britus és Franciaországok, de Poroszországhoz hasonlítva, minden esetre kedvezőbb helyzete van. Ugyanis egy tagban fekvén, északra a Karpát zordon bércei választják el Galiciától, s a hozzá kapcsolt Bukovinától (93 geographiai mértföld); keletre ugyancsak a Karpát ágai vönnak határt Erdély (43 mf.) és Oláh (10 mf.) országok felé; ez utóbbi tartományt tekintve néhol a Cserna vize is; délre egészen Törökországgal határos (120 mf.) s kevés kivétellel mindenütt erős természetes határok vannak. Délnyugotra Dalmatia felé a Wellebit bércein megy a határ (8 mf.) Olaszországtól az adriai tenger szakítja el (26 mf.). Nyugotra szomszédok az Illyrkirályság ($30\frac{1}{4}$ mf.) Stájerország (32mf.),

Ausztria ($26\frac{1}{2}$ mf.), Morvaország (28 mf.), és ausztriai Szilezia (6 mf.). Morvaországtól és Szileziától a Kárpát hegyei s a Morvavize (4 mf.), Ausztriától Dévénig (9 mf.) szinte a Morva választván el.

2. *Nagysága.* Magyarország szinte azon tartományok közé tartozik, melynek nagyságát, pontos felmérésekből mindeddig nem tudjuk; azért a magyar-birodalom nagyságára nézve, ez uttal azon hihetőséggel kelletik megelégednünk, melyet az országról kiadott különféle földabroszok, leginkább pedig a többiek pontossággal felülmúló Lipszky ezredes és Schedius s Blaschnek nagy földképei nyújthatnak. E szerint Magyarország a tengerparittal ($6^3 \square$ mf.) s az Erdélytől visszakapcsolt részekkel ($103 \square$ mértf.) együtt tesz

	4112 ² / ₃
Horvátország	172 ⁴ / ₅
Katonai végvidék	906 ⁸ / ₉

Összesen 4894⁴/₅

négyszög mértföldet. Ebből a magyar tartományok tesznek 4434; a horvát földek 460 $\square$ mf. Erdély kiterjedése (le-

huzván a visszakapcsolt részeket 1007

Dalmátország 270

Összesen 6175 $\square$ mf.

És így a Magyar-birodalom kiterjedésre nézve az elsőrangú Porosz birodalmat ($5070\frac{23}{25} \square$ mf.) 1000 $\square$ mf., Nagy-Britanniát ($5716 \square$ mf.) közel 500 $\square$ mfdel haladja felül. Nagyobb mint Hannovera, Szász, Würtemberg, Portugal, Szárdinia, Bajor-királyságok összesen véve, Toskana nagyhercegséget is még toldásul ráadván. Ellenben Franciaországnak ($10,096 \square$ mf.) csak $\frac{3}{5}$ ét teszi, s az ausztriai birodalom ($12,153 \square$ mf.) felénél kevéssel nagyobb. Egyébiránt a kiterjedés magában holt tömeg, mely csupán művelhetőség és valóságos művelés által nyer fontosságot. Magyarország használható térét a felmérések s összeírások hiánya miatt bizonyosan nem tudhatni. Én kisebb nagyobb hitelességű adatokból a használható földeket megyénként összeszámlálván, találtam 16.391,015 hold szántóföldet, 4,434,994 hold rétet, 1,344,108 h. szőlőt, 553,110 h. kertet, 14,730,216 h. erdőt, s végre 7,434,565 h. legelőt, összesen 44,888,008 hold művelés alatti földet, melyhez a visszakapcsolt részek művelés alatti földét 1,146,794 holdat hozzá adván, összesen 46,034,802 hold. A katonai végvidék hivatalos összeírás

szerint (az erdélyit be nem számítva) 5,057,560 hold (1600 ölével) használható földdel bír, mely ismét 1200 □ ölével 6,745,080 holdat tévén, Magyarország mívelés alatti földje összesen 52,779,882 hold, s minthogy az egész kiterjedés (4,894 mfdet 12,750 holddal, mennyiből egy geographiai □ mfd áll, sokszorozván) 61,398,500 holdra rug, látható hogy az egész területből a műveletlen földek $\frac{1}{6}$, a használtak $\frac{5}{6}$ részt tennének.

2. §. *A Magyar földszin különfélesége.*

1. *Hegyek és térségek.* Magyarország hegyei, Európának két fő hegytömegéből, u. m. a Kárpátból és Alpesekből veszik eredetüket. A Kárpát, melynek menetelét némelyek északnyugotról kelet-délre, mások megfordítva gondolják, az országot észak és kelet felől övedzi körül. Az Alpések egy ága a schweitzzi Sz. Gotthardból szakadván ki, graubündeni havasok neve alatt, Tyrol, Illyrországon keresztül jövé, Horvát és Dalmátországot borítja el. Némely hegyecsoportok, e határhegyektől távol, csaknem az ország közepén fogtak helyet. Átalában Magyarországot inkább róna, mint hegyes tartománynak nevezhetni. A különféle hegyek menetelét, fekvését, összeköttetését egy átnézet alá fogni nem lehetvén, nagyobb világosság okáért 8 hegytömeget különböztethetünk meg, u. m. 1) a délkeletit, 2) keletit, 3) észak keletit, 4) északit, 5) északnyugotit, 6) nyugotit, 7) délnyugotit, 8) középföldit. — a) A délkeleti hegyek a Maros és Duna közt fekszenek. Egy ág ezek közül a Duna által a szerb-hegyektől elszakítva, Uj-Palánkától kezdve Orsovának tart, innen északra fordulván. Másik ág szinte Uj-Palánkától emelkedvén északra huzódik. Így formáltatik a kies almási völgy, melyet Schwartner tündér szépségünek nevez. Egy magas hegyláncz Erdély és Oláhország szélein megy, s az Ali on hegyfokkal a Dunánál ér véget; egy másik Erdélyből a Temes völgye felé huzódik; egy harmadik, mely ennél hosszabb, de nem olly magas, a Maros balpartján, Lippa-felé tart, s Uj-Arad felé halomná aljasul. A most előszámlált hegyek közt legmagasabb a Szemenik, Montyelemare (Nagyhegy), Montyelemik (Kishegy) melyet Griseliní közel a tetőhöz 2136 bécsi láb magasnak talált. Mindezek nem kevéssé meredek sziklások, különösen pedig a Cserna völgyet borzasztó zordon sziklák övedzik. b) A keleti hegytömeg

Erdélyből csap be, s közel Aradhoz Világosnál és Nagy-Váradnál szakad meg. E legmagasabbra tornyosul Erdély szélén, azon két völgy közt, melyekben a Sebes- és Fekete-Körös folynak. Itt a Bihar, Rézbánya hegyek, s egy másik északra eső csucs a havasi magasságot érik el. c) Az észak-keleti hegyek a Latorczától keletre vonulván, már Bereg vármegyében, de méginkább Máramarosban, Galiczia és Bukovina szélein havasi magasságra emelkednek ugyan-nyira, hogy Pop-Iván, Farky, Cserna-Hora, Homul, Rusky, Petrosa, a Tátránál nem sokkal állanak hátrább, csakhogy nem olly meredek, s olly kopár, borzasztó sziklákat nem mutatnak. Magyarország, Bukovina, Erdély háromszoros határpontjától, mellyel Petrosa, Borsánál kapcsolatban áll, északnyugotnak egy hosszú hegyláncz terjed el, Ugocsa és Szathmár vármegyék felé. Ez kisebb ugyan mint az említett hegyek, de némelly csucsain: mint Guttin, Rosály, havasi növények még is találhatnak. — d) Az északi hegytömeg, egy szakadatlan, keletre huzódó hegylánczot képez; s délre a Dunáig lehatván, a tulajdonképeni Magyarországnak harmadát borítja. Elosztatik határi havasokra, közép hegyekre, és hegyfokokra. A határ havasok csucsa, szám szerint mintegy harminczan, Liptó és Szepes vgyékben legmagasabbak, de mindnyájan egy lánczban kötöttek össze, melly Tátra név alatt ismeretes. E lánczból legmagasabbra emelkedik a Lomniczi tető. (mellyet némellyek késmárkinak is neveznek) melly 7,942 párisi láb, sőt mások szerint 8,200'. — A jégvölgyi csucs a 8000' meghaladja; s utánna jő a Krivan 7538 (mások szerint 7800'). E hegyláncznak mind keleti, mind nyugoti oldalából más nagy hegyek szakadnak ki, mellyek részint Árva, Trencsén, Turóc vgyéket, részint Szepes vgye északi részeit borítják el. A közép hegyek, mellyek ásványi gazdagságuk végett, ásványhegyeknek méltán neveztetnek; ismét több tömegre oszthatók, a szerint a mint a Király hegyéből (melly a Tátrával egy halom által kapcsolatban áll) kiágadó völgyek és folyók meneteleit követik. Illyen az, melly a Hernád mentiben kelet felé huzódik, s Abauj, Torna, Gömör vgyéket lepi el. Egy másik a Hernád és Poprád közt foglal helyet. Nyugotra szinte két tömeg észrevehető t. i. az, melly a Vág és Garan közt, és az, melly a Garan balpartján fekszik, s mellynek ágai Zólyom, Nógrád, Hont, és Bars vgyéket lepi el. Az északi hegyláncz nevezetesebb hegyfokai: 1) A nyu-

goti, mely Nyitra vármegyéből a Vág balpartján északfelé Trencsén vgyében emelkedik. 2) A déli, s ebben ismét a honti, mely Hont és Nógrád vgyében terjedvén el, a vácsi Nagy-Szál hegygyel kapcsolatban áll; a hevesi, mely Mátra nevet visel: a borsodi, mely Eger és Miskolcz közt ágadzik el, s közönségesen Bük-hegynek nevezetik. 3) A keleti, mellyen a meddig bor terem: Hegyaljának mondatik. — e) Az északnyugoti hegyeket a galgóczi vár-hegyről egészen beláthatni. A Duna balpartján egyszerre meglehetősen magasságra emelkedvén, északfelé Poson, Nyitra, Trencsén vgyékbe mennek át. Más magyar hegyekhez hasonlítva épen nem zordonok. f) A nyugoti hegyek tulajdonképen csak Vas vgyében emelik fel fejüket, közel a Rába vizéhez, és Stajersországnak, Ausztria szomszédságában, Vas, Sopron vgyéket keresztülfutván, a Lajta vizénél, és a Fertő tavánál halmokká lapulnak. Sz. Eleknél Vas vgyében, és Fraknónál (Rosalia hegye) legnagyobb magasságukat érik el. — g) A nyugotról jövő hegyvonalnak fő ága Karinthiát Friaultól elválasztván, dalmatiai útjában Zágráb vgyének délnyugoti részét, a Magyar tengerpartot s a károlyvárosi Végvidéket keresztül hasítja. Nevezetesen két főbb hegyláncz húzódik egymás mellett észak-nyugottól délkeletre, u. m. a 18 mf. hosszú Kapella, s a két mértfölddel rövidebb Wellebit. A Kapella, mely a 6500 franczia láb magas (Haquet szerint) Klek szikla csucstól kezdve, az ogulini végezedben a Plivicza tavakig, nagynak; ezentúl a Kamenicza-Goricza a mellékágáig Kísnek nevezetik, mind magasságára, mind zordonságára nézve, a Wellebitnél hátrább áll. Ez, nevét a Zeng mellett lévő Wratnik hegynél nyervén, az adriai tenger mentiben a Zermagna völgyig húzódik. Ostáriától kezdve a Dalmát szélekig egy szakadatlan meredek, sziklás bérczhátat képez, melly itt ott havasi magasságra emeli fejét, és nagyobb csucsa a 900° meghaladják. A Plissevicza az otlosaczi ezredben, a Kamenicza-Goriczával s a kis Kapellával összeköttetésben levén, nem olly zordon ugyan mint a Wellebit, de evvel együtt Horvátországnak legmagasabb hegységét teszi, mert déli csucsa Kitabel szerint 925° (5500 párisi láb) emelkednek fel a tenger színe felett. A Kamenicza-Goriczával kapcsolatban áll továbbá a Verbacska Staza, a likkai ezredben; azoknál alacsonyabb a szluini ezredből az Unna vize felé húzódó erdős Petrova-Gora, melly a báni Végvidéket keresztül futván (Wránova-

Glava, vagy Zrin név alatt) a Kulpa és Unna vizeknek Szávába való szakadásánál ellapul. Zágrábvgyének nyugoti részét ismét egy a krajnai Alpesekekkel kapcsolatban álló hegyláncz futja meg; s ez részint erdős, részint kopasz s némelly csucsai igen magasak. — h) A földközi hegyek, azaz azok, mellyek a többi hegyektől, az ország határaitól távolabb fektisznek, részint összefüggő lánczszemet képeznek, részint magányosan elszakasztva állnak. Némellyek az északi dunai hegyfokoktól, a Duna által elmetszelve, Komárom, Esztergom, Pilis vgyéken futnak keresztül, innen Fejér vgyében menvén át, hol V é r t e s neve alatt ismeretesek. Itt mind szélességben, mind magasságban öregbedvén, Veszprém vgyét lepik el, s lételt adnak a híres B a k o n y s á g n a k, majd Zala vgyébe csapnak át, s Keszthelyen túl, a Zala vize felé halmokkal végződnek. A most előszámlált hegyvonalban, az Esztergom és Ó-Buda közt fekvő hegyek, a többieknél magasabbak, s a Duna és délfelől meredek, hanem a többiek is Budánál, Csákvárnál, Aracsnál, Cseszkeknél, Sümegnél stb. meglehetősen sziklafalakat mutatnak. A magánálló hegyek közül, különösen említést érdemlenek Zala vgyében a Badacson, Sz. György, Csucsos, Csobáncz, Haláp, Hegyesd, Veszprém vgyében a Somlyó, s Vas vgyében a Ság. A magán állókhoz számíthatni még Baranya vgyében a pécsi és siklósi több mf. hosszú két hegylánczot, és Szeremvgyében a F r u s k a - G o r á t, melly Tovarniktól Szlankamenig 12 mfnyire terjed.

Magyarország rónaságát a földközi hegyek két felé osztják, a kisebb rész nyugotra, a sokkal nagyobb rész keletre esvén. A nyugoti kisebb rónaságnak legegyszerűsebb földje van a Csalóközben, Poson, Komárom, Győr, Moson vgyék nagyobb részében; továbbá Vasban és Sopronban, a Répce és Rába mellékein. A földközi hegyek felé eső rész kisebb nagyobb halmokkal és völgyekkel változik. A keletre eső nagy rónaság a Mátra hegyétől Zimonyig (a Szávának Dunába való szakadásáig) 46, Vácztól Uj-Palánkig 52, az ugoesai n. szőlősi hegytől Sziszekig (a Kulpa Szávába való ömléseig) 80 mf. terjed. Legaltalabban fekszik a Dunánál, kivéven a Tiszának azon környékét, hol ez a Dunába szakad. Legegyszerűsebb földje van pedig a Tisza balpartjától kezdve egész le a Dunáig, és keleti hegyekig, melly tér magában foglalja egész Szabolcs, külső Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád, Torontál vgyéket, a németbánsági ezredet, Hajduvárosokat, Nagykunságot, Szathmár, Bihar, Arad, Temes vgyék nagyobb részét, azaz

összesen 800 □ mfdet. Azon rész, mely a Duna és Tisza közt fekszik, északon Vácztól Czeplédig dombokkal változó. A dunántúli részben, Baranya, Somogy, Tolna vgyékben szinte vannak dombok, melyek közéletben hegyeknek nevezetnek. A Dráva és Száva közti tért pedig a krajnai hegy-sornak, egy csekély magasságu mellékága futja meg, úgy, hogy Taube szerint (1 Tom. s. 10) a legnagyobb csucs nem magasabb 458° a közel fekvő folyók színénél.

II. Vizek. 1) Tenger. A magyar birodalomnak csak délnyugoti részét mossa az Adriai tenger, mintegy 26 mfnyi hosszúságban. Ez a parthoz közel levő igen számos kisebb nagyobb szigetek által egy csatornává képeztetik, melyet Morlakok csatornájának neveznek. Nevezetesebb kikötő helyei: Fiume, Buccari, Portóre, Buccaricza, Zeng, Sz. György, Jablanacz és Carlopagó. Legnagyobb öble a quarnerói Fiuménál. Vize sósabb mint a nagytengeré; egyébiránt a dagadásban s lohadásban semmi nevezetes különbség nem mutatkozik. A hajózást a gyakori szélveszek (leginkább délkeletről jövők) tetemesen veszélyeztetik.

2) Tavak. A Balaton Zala Somogy vgyék közt. Hossza 10 mf. Szélessége 1—2 mf. sőt a tihanyi révnél csak 790 öl. Halasy, veszprémmegyei földmérő mérése szerint a Balaton hossza Fenéktől Akaratyáig 40,190 öl; szélessége Füred és Fok közt 6770 öl, Fenéknél 240 öl. Mélysége 6—8 öl. Tihanynál 24. Az egész, a szélein levő posványokkal együtt közel 24 □ mfdet foglal el. Somogy és Veszprém megyék közti könyebb közlekedés tekintetéből 1839-ben Fenéknél egy hosszú fahíd építetett, 1846-ban pedig, Balaton gőzhajózási társulat alakulván, ez Kenesétől Keszthelyig gőzhajót indított meg. — A Fertő, Sopron és Moson vgyék közt; hossza 4, Szélessége 1—1½ mfd; csekély mélysége (6—13 láb) miatt nem hajókázható. A Hánságról, mely vele összekötetésben áll, alább szölandunk. A Palicsi tó Szabadka határában, kerülete 8800, szélessége 4—600 öl. Vize sós, tiszta és soha ki nem önt, se ki nem szárad. Ezen alúl ismét van egy kisebb tó, mely Vértnek nevezetnek. A velenczei tó Fehér vgyében kiterjedése mintegy 4000 hold; mélysége 2—5 láb. Kiszáritatása több ízben próbáltatott.

3) Mocsárok és Lápok. A Hánság, Sopron, Mosonvgyék közt. A Fertővel összekötetésben van, s kiterjedése közel 6 □ mfd. Benne csak sás és nád nő, de némelly helyeken kaszálni

is lehet. Árjaival néha a szántóföldeket is elborítja. Az écsedi-láp Szathmár vgyében 4 mfnyi hosszu. $1-1\frac{1}{2}$ mfnyi széles. A Szernye vagy Gáthi mocsár Bereg vgyében 1781-ben 28,701 hold földet borított el, holdját 1100 □ ölével számítván; most valamivel kisebb. A fekete eger mocsár Ugocsa vgyében 3000 hold földet lep el. A Palacsá-mocsár a rómaiak idejében Palus Hiulca, mellynek munkába vett kiszáritása Probus római császárnak életébe került. Fekszik Veröcze és Szerem vgyék közt, s az elsőben 9025, a másodikban 5,600 holdat tart víz alatt, Kiszáritása végett, melly már több ízben próbálva vala, 1828-ban és 1830-ban a körülbelől levő urodalmak költségein a régi bobottai csatornának nagyobb része megásatott. A csajkások és német bánágiak vidékén, a Tisza s Duna melléki posványságok, széles árkolások által, haszonvehetők tétettek; így szinte az alibunári és illáncai mocsárokat is Temes, Torontál vgyék, s a németbánági ezred közt, a verseczi és herzavai csatornák meglehetősen kiszáritottak. — Az említettekén kívül vannak még számos állóvizek és mocsárok, mellyeket a nagyobb kisebb folyók gyakori áradásaik által okoznak. Ilyen a Sárrét Bihar, Békes, Szabolcs vgyék közt, melly 70,000 hold legtermékenyebb földet borít el; a Fekete tó Torontálban, Fejér tó a német bánági ezredben, Hosszúrét a Bodrog közben, továbbá azon széles mocsárok, mellyek a Tiszát sz. Mártontól kezdve, s a Dunát mindkét partján csaknem szakadatlanul kísérik; végre, kinek ne ötlének eszébe a számtalan holt folyó (holt Duna, holt Tisza, holt Szamos, holt Vág) ér, fok és berek? Egyébiránt örömmel valljuk meg, hogy 40—50 évek óta a mocsárok kiszáritására, vagy legalább szűkebb körbe való vételére, mind a kormány, mind az egyesek részéről igen sok történt. Különösen első említést érdemel azon nagy vízi munka, melly 1810-ben vevén kezdetét, a Sár, Sió, Kapos vizek szabályozását s Pakstól Báltáig a Duna árjának meggátlását tűzte ki célul; mellynek elérésére 186,800 folyó ölnyi csatornákat, és 54,000 folyó ölnyi töltéseket építvén, több mint 335,805 holdnyi mocsáros föld, avagy árvízjárta táj, legtermékenyebb földdé változtatott.

4) Folyó vizek. Magyarország több része hegyes levén; számos kisebb nagyobb folyói vannak. Grossinger csak a nagyobbakból 160-t számlált meg; s mindezek, a regényes Sze-

pességet keresztül kigyózdó **P o p r á d o t** s a vele összeömlő **D u n a j e c z** vizét, mellyek a **Visztulába** s a keleti tengerbe szakadnak, és még némelly tengerparti csermelyeket kivévén, kivétel nélkül a pompás **D u n a** folyó-vidékéhez tartoznak. A **D u n a** miután **Németország**ot keresztül futotta, **Posonon** felül érinti a magyar határt, s innen le 114 mfnyi folyása után, **Orsovánál** a török birtokba lép, ottan a **Fekete tengerbe** szakadván. Folyása csendes. Partjai sok helyt, kivált a baloldalon alacsonyok; **Zimonytól** kezdve, hol a **Szávát** magába veszi, jobb partján a szerbus hegyek, balpartján a német bánási mocsárok kísérik. Tovább keletre mind a két parton függőleges meredekségű sziklafalak emelkednek, mellyek **Moldovánál**, a 600 ölnyi széles folyót, egyszerre, tajtékzó hullámzások közt, 80 ölnyi széles mederbe szorítják. Itt emelik fel fejöket a papagájszirtek; itt vészélyeztetik a hajóst lappangó sziklák s tátongó örvények; s bár **Orsovánál** 330 ölnyre szélesül; csak hamar **Vaskapunál** újabb veszedelem fenyegeti s akadályozza a hajóst. — A **Dunán** kívül még számos hajózható, vagy azzá tehető folyókkal bir **Magyarország**. Ilyen a **T i s z a**, melly **Máramaros** vgyében két kútöböl veszi eredetét, s mindjárt kezdetén rekeszek segedelmével talpakra, lentebb hajókra is használható levén, 100 mfnyi folyása után, **Titelnél** a **Dunába** merül. Rendetlen csavargós folyása által gyakori árvizeket okoz; felfele nagyobb hajókkal csak **Szegedig** járható. 1846-ban azonban egy tiszai gőzhajó-társaság alakult, s első hajója, melly **Angliában** építetik, f. év auguszt 1-ső napján már **Galacznál** álland. A **D r á v a** **Varasdon** felül jön be **Illyrországból**, s 32 mfnyi utja után, **Eszéken** alól a **Dunába** szakad. Folyása ragadó; erdős, szaggatott partai vannak; **Fömedrét** gyakran változtatja; visszafelé csak **Barcsig** (**Somogy** megyében) hajózható: de **Eszékig** gőzhajó is jár rajta. A **S z á v a** szinte **Illyrországból** foly be, s gyakori kigyózdásokkal **Horvátországon** által, majd a szeremi végvidék és a török tartományok közt folydogálván, 60 mfdön nedvesíti partjainkat, s **Zimonyon** alól a **Dunával** egyesül. Lefeke **Gurkfeldig** (**Illyrországbán**) még csak 150—180 mázsányi terhet hordozhat; de a magyarhatáron már 500—3000 mázsás talphajók (**Tompasson**) járnak rajta, de az eddigi próbákból ítélve, gőzhajókat csak szabályozás után fogadhatand el. A **M a r o s**, **Erdélynek** ezen főfolyója, **Szegednél** a **Tiszába** való merültéig, **Magyaror-**

szágot 21 mfre nedvesítvén, ugyan Erdély sokszerű természet ajándékainak behozatalára látszik rendeltetve lenni s valóban a só s épületek beszállításával mind a két országnak tetemes hasznára van. A Kulpa, Krajnaország szélén ered, s miután a horvát tartományokat keresztül folyta, 24 mnyi utja után, közel Sziszekhez, Czaprak falunál a Szávába ömlik. Károlyvárostól kezdve 100—300 mázsás hajót elbír. Az Unna mindjárt eredeténél a likkai végezredben folyóvá alakulván, szirtek közé szorítva, csak rövid távolságra nedvesíti balpartjával a károlyvárosi végvidéket; innen egészen Török-Horvátországba menvén át, majd északi folyásában a báni végvidéket érintvén, hol a dubiczai és ussiczai síkságon a Szamosba siet. Kosztainiczáig és Noviig 200 mázsa terhet hordoz. A Temes az Oláh-bánsági végezredben veszi eredetét, a Szemenik hegyéből, s Krassót, Temest, Torontált, s a német bánsági ezredet keresztülfutván, Pancsovához közel a Dunába szakad. Csak nagy vízzel hajózható s először Tomeschevácznál bír meg nagyobb terhet, 1000 mázsa körül. — A Poprád, Szepesmegye délnyugoti részén a Király hegyéből ered, s forrásától kezdve 7 mfdnyire, azaz Gnezda mellett már hajókázható, s rajta szálakon és tutajokon bor és magyar portéka vitetik ki Galicziába. A Mura, Stajerországból jön be, s Légrádnál (Zalamegyében) a Drávába szakad. Végre a Morva, Vág, Garan, Fejér-Fekete-Sebes Körös állhatatos akarattal szinte hajókázhatókká tétethetnének, de jelenleg csaknem egyedül faszállításra használatnak. Mindezen folyók, még a hegyi patakokat sem véve ki, áradásaikkal az országnak évenként érezhető kárt okoznak. Ennek meggátlására, s a hajózás könnyítésére 1771-ben a királyi vízépítő kormánysszék Budán felállítván, azóta kevés valamire való folyó van az országban, mellyen igazítások, átmetszések, s kisebbszerű szabályozások ne történtek volna, sőt e tekintetben a magánosok is némelly vidékeken ébredveznek. Egyébiránt a k. építő kormánysszék főfundusa csak a só felemelt ára (1 mázsától 11 kr., melly tesz 288,000 frt) és a varasdi zágrábi vám hidak levén; ebből nevezetesebb szabályozásokat sikeresíteni lehetetlen. Azonban különös említést érdemel itt az 1846-ban megkezdett Tiszaszabályozás. Az országos terv szerint itt 8 viz szerkezet állítandó, s ez által 1,671,220 hold termékeny föld szabaduland meg a víztől, melly 7,426,054 flba

6 krba kerülend; ebbe azonban a torontáli és csájkás-kerületi tiszavidékek, s a mellék folyók nincsenek befoglalva. E szabályozásra külön pénztár állítván, ennek jövedelme mostanig következő volt: a só felemelt árrából 100,000 pft. Ó felsége adománya 50,000 ft; az Ondova-tapolyi vidékre adott kamarai segély 15,000 ft; a használat előtt kölcsönre adott tőkék kamatja 876 ft 33 kr. B. Rotschild, Szina, Arnstein, Eskeles kölcsöneik 400.000 ft; összesen 565,876 fr. 33 kr., de melynek még csak egy része használtatott fel.

5) Csatornák. A Ferencz csatornája a Dunát köti össze a Tiszával Bács-Bodrog vármegyében. Kezdetét veszi a Duna felől Monostorszegen felül, s Tiszaföldvárnál végződván, hossza $14\frac{1}{2}$ mfd. Rendes szélessége a csatornának 10 öl, a Zsilipek körül sokkal több; mélységének 6 lábnyinak kellene lenni, de ennyi víz soha sincs benne, hanem rendszeren 4', sőt gyakran kevesebb, úgy hogy terhes hajók gyakran nem is járhatnak rajta. Ezen megbecsülhetlen csatorna 47 mfdel, vagy 3 heti uttal rövidítette a hajózást. A rajta járó hajók rendszeren 3—6000 mázsások, s főkép gabonát, bort, rezet, s más érczeket, dohányt és fát visznek. — A Béga vagy Bege csatorna onnan veszi eredetét, hogy a Béga vize Facsettől Temesvárig, innen Klekkig (Torontálban) mesterséges csatornává alakított, kivevén egykis tért Kiszetótól Budinczig, s Jeszvitől Jirodáiig Temes vgyében, hol régi természetes ágyában folyik. Hossza összesen $27\frac{1}{2}$ mf. s átfolyja Krassó, Temes, Torontál vgyéket és a német bánági ezredet. Táplálékot a Temes folyójából kap. E csatorna Temesváron felül csupán fák és kövek leusztatására használtatik, de innen a Tiszáig különféle nagyságu és szerkezetű hajókat hordoz, melyek felfelé gyárművekkel, lefelé gabonával, mindenféle faneműkkel, gyümölcsöcsel, szilva-pálinkával, repeczével, rongygyal rakatnak meg. Lefele a vízsebességgel hajtának a hajók, de visszamenet marhákkal kell vontatni, melyre nézve mindenütt alkalmas partiutak készültek, de a Fehérmocsáron által csupán rudakkal s póznákkal tolatik fel a hajó. Egyébiránt az Ó-Béga vízének szabályoztatása célba levén, egyszersmind a csatornának is Becskerekeltől a Tiszáig más menetele ajánltatott, a mostani, a Fejérmocsáron át, tetemes kerülést, sok bajt, sőt veszedelmet is okozván. Vannak több csatornák is, melyek ugyan inkább csak mocsár szárítók, de hajózásra is al-

kalmások lennének. Ilyen a Sár viz vagy Nádorcsa-
tornája Veszprém, Fejér és Tolna vgyékben, mely a
Siót és Kapt is Simontornyánál magába vevő mellékes és
több oldal-csatornákkal, összesen 92,800 folyó öltre nyu-
lik. Szélességük a főbb csatornáknak 5—9 öl, mélységök
9—24 láb. A főszárító csatorna Simontornyáig 500, azon-
tul 500—1000 mázsás hajókat is hordozhat s Veszprém
vgye keleti részét 20 mfnyi távolságra, a Dunával (Battánál)
közösülésbe teszi; ezenkívül 69,805 hold mocsárföldet
tökéletesen kiszárított és művelhetővé tett. A Kaposi vagy
Zichy-csatorna Somogy, Baranya Tolna vgyére terjed,
hossza a főcsatornának 61,000 folyó öl, szélessége 3—9,
mélysége 2—3 öl. A homok hártó hegyoldali csatorna,
12,000 öl hosszú, két vagy három öl széles, egy öl mély,
végig töltéssel ellátva a völgy felől. A Kaposi csatorna
által, mely Simontornyánál a Sár vízi főcsatornával egye-
sül, Somogy vgye 25 mfnyi távolságról a Dunával keres-
kedési összeköttetést nyert, s Simon tornyáig 100—200
mázsás hajókkal jár. A Sió csatornája Somogy, Veszprém,
Tolna, Fejér vgyék közt, szinte egészen elkészült, s ez által
a Balaton, melynek vízszíne 3 lábnyit és 3 hüvelyknyit
apadt, a Dunával összekötetésbe jött. Mind a Sió, mind a
Kapos csatornái magán-társulatok munkálatai és 86,000
hold földet tettek művelhetővé. A verseczi, berza-
vai, jarcsinai, bobottai mocsárszárító csatornákról
fentebb emlékeztünk.

3. §. A földminősége s termékenység.

Szerem vgyétől kezdve, mely Taube szerint, mézzel
téljével folyó tartomány, s hol csak első osztálybeli földek
vannak, le egészen az inkább burgonyát és zabot termő Ár-
váig, s a pécshegyi (Zágráb vgye délnyugoti szélén) kopár
bérczekig, hol a földműves, mint hajdan Palaestinában a
zsidók, s jelenleg a máltatiak, hátan felhordott földdel ké-
szít magának néhány lépesnyi gabonatermő telket, Magyar-
ország földének minősége olly sokféle, mint a millyen kü-
lönözőkazon sziklák, melyekből az évezredek során elmor-
solódás által képezetett. A két nagyobb rónaság termőföldre
nagyobb részt fekete agyag, mely néhol könnyebb, néhol
nehezebb levén, majd több, majd kevesebb televénnel (hu-
mus) gazdagítva, a ráfordított munkát még némelly délkeleti

vidékeken trágya nélkül is bőven jutalmazza. De a magasabb hegyek közt nyíló völgyek is nem mindenütt olly zordon alakúak, mint a hideg garani, Gömörvgyében, vagy a kietlen poppinai, a terméketlen Likkában; hanem mosolygók, mint az olasz éghajlattal bíró zermágnai a likkai ezredben. s termékenyek mint a varázsszépseggű almási és mehádia, és a regényes Vághvölgye Trencsénvgyében. E vidám képalkotást az országnak, némelly homok területek azonban tetemesen megzavarják. A nyugoti rónaságon kevesebb ugyan a homok, kivévén azon tájékat, melly Győr és Komárom közt a Dunától kezdve, a középföldi hegyek mellett, egész Zala vármegyéig terjed, s mellyen itt ott pusztá sivatag homok látható. De a keleti rónaságon nemcsak gyakoribb, hanem nagyobb kiterjedésű homokok is vannak. Valódi homoktengernek lehet mondani azon nagy tért, melly Vácztól kezdve Alpárig, s itt a Tisza és Duna közt, Pest, Bács, Csongrádvgyéken, s a Kiskunságon által, közel a Ferencz-csatornáig terjed; melly ha nem mindenütt terméketlen is, de csakugyan sok helyt repülő homok buczkákból áll, melly a közel fekvő termékeny fekete földeket is veszélylyel fenyegeti. — Szinte illy mértföldekre terjedő homokterület az úgynevezett Nyírség, vagyis azon köz, melly Debreczentől északnak a Tisza, ecsedi láp, és Érmellőke közt fekszik. Végre a magyar Egyptom, a hajdani Bánság sem menekhetett meg a homoktól, mert a Duna s az illáncsai mocsár közt több lánczolatokban, homok-dombok húzódnak el, mellyek a németbánsági és illyrbánsági ezred vidékein 71,503⁴⁵⁴ holdat (1600 □ ölével) boritnak s ezekből csak 47,928²³¹ hold van füvel benöve; a többi sívó homok. Átalában körül belől számítva a termékeny fekete rónaságok 2600, a homok 700, a hegyes tájak 1594 □ mfdet foglalnak el.

4. §. Éghajlat.

Hogy a mathematicai éghajlattól a physikai, sokszor felette különbözik, erre Magyarország legvilágosabb példa. E szerint Magyarország éghajlatát egészen meghatározni, vagy szakaszokra is osztani egyáltalában lehetetlen; mert ez gyakran csekély távolságra is tetemesen különbözik. Így a Kárpátok alján, a Király hegye környékén a szilva sem ér meg tökéletesen, s nem ritkán September végén a még aratatlan zabot hó lepi el; holott 7—8 mfdel lejjebb, Várbócson,

Tornavgyében már a legnemesebb bort szűrik. A dunántuli kerület, a kies Pannónia, melly úgy szólván egy szakadatlan gyümölcsös és szőlőskertet képez, közepe táján, a zordon Bakonyságban a szőlőfürtöt sem érlelheti meg. Szeremmegyében martiusban, gyakran februárban a mogoró, ápril közepén minden gyümölcs, május elejével a rozs és árpa, június első napján a szőlő már virágozni kezdenek, s az erdők 8 hónapig tartják meg zöldelő lombjaikat; ellenben az egyenlítőhez csaknem egy fokkal közelebb eső Likkában ismét az északi Kárpátvidéket találjuk; s ugyanitt egy pár mfnyi távolságra a tengerparton, s a zermagnai völgyben, már olasz éghajlat uralkodik. Pontos meteorologiai vizsgálatok mindedig nálunk teljesen hibáznak, s így legalább a nevezetesebb helyeken a közép hőmérsékletet és közép légmérő állást meghatározni nem tudjuk. Általában a magyar éghajlatról azt jegyezhetjük meg; hogy ez nemcsak a hegyek közt, hanem a rónaságokon is, hirtelen változó; a meleg napokra rendesen hűvös éjszakák következnek; a keleti nagyobb rónaság szárazságtól gyakran szenved, mit azonban főképen az erdők hiányának és a szelek szabad járásának tulajdoníthatni; ugyanitt a tél igen kemény és zivataros, melly néha, mint 1816-ban, mind embereknek, mind barmoknak egyaránt veszedelmes.

II. SZAKASZ.

Lakosok.

5. §. A) Számokra nézve.

Annak megtudására, minő állapotban legyen folytonosan a népesség forgalma vagyis növekedése és apadása, legbiztosabb mód csak egy pontos országos összeírás lenne, melly az összes népességet nem, életidő, nyelv, vallás, politikai rang, életmód szerint évenként összeszámitaná. Illy összeírást azonban Magyarországon mindedig elő nem mutathatunk; mert köztudomás szerint a megyei és városi népösszeírásokból a nemesség és papság ki szokott hagyatni; de különben is ez összeírások annyira tökéletlenek, hogy ezekre építeni teljes lehetetlen. E hiányt tehát így keztem a kü-

lönböző vallásfelekezetek által véghezvitt összeírásokból, melyek nagyobbára az évenként megjelenő egyházi névtárakban is közöltnak, pótolni. A katonai végvidékre nézve pedig a hivatalos adatokat használtam, mert itt minden 5-dik évben pontos összeírás készül, mely évenként újabb átnézet alá esik. A meglevő adatok nyomán tehát az eredményt e következőkben terjesztem elő.

A megyei és városi összeírások szerint találtatott 1846:	
Vármegyékben és szabad kerületekben	9,148,526
nem-nemes lakos	
Királyi városokban	575,600
A végvidéken 1842-ben az erdélyit ide nem	
értve	1,038,350
Összesen	10,762,656

A különböző vallásfelekezetek saját összeírása szerint, mely már a nemességet s papságot is magában foglalja, s mely országos összeírás hiányában még eddig a lehető leghitelesebb kútfő, a népesség szinte 1846-ban e következő volt:

Dunántúli kerület	2,187,529 lélek
Dunamelléki	2,813,926 „
Tiszáninneni	1,821,919 „
Tiszántúli	2,691,932 „
Erdélytől visszakapcsolt részek	225,764 „
Drávántúli kerület	315,677 „
Horvátország	490,267 „
Szabad kerületek	261,754 „
Tenperpart	48,498 „
Végvidék (Erdély nélkül)	1,038,530 „

Összesen 11,895,796 lélek.

E summához hozzá adván még a rendes katonaságot (65,929) a felsőbb tanodákban tanuló ifjúságot (30,114) s a Végvidék 4 évi szaporodását, miután a fentebbi népességet az 1842-ki összeírásból vettük, s e szaporodást a magyarországihoz arányosítva 41,560, s így összesen 137,603 fővel; *enne Magyarország népessége* . . . . . 12,033,399 lélek

Erdély népessége a visszakapcsolt rész-

ket leszámítva	2,085,640 „
Dalmátországi	400,541 „

Összesen 14,520,580 lélek

volt összes népessége 1846-ban a Magyar birodalomnak.

M e g y e			kiterjedés g. m. □ m.föld	Népesség.	Esik egy □ m.földre.	Nemesség.	Porta melly- től hadi a- dója kivet- tetik.
Abauj	.	.	52 720/1000	175,050	3,360	10,200	65
Árad	.	.	108 364	239,984	2,222	5,737	100
Arva	.	.	37 422	84,156	2,244	2,456	54
Bács Bodrog	.	.	170 759	493,186	2,901	14,108	290
Bars	.	.	49 163	130,248	2,617	5,452	88
Baranya	.	.	91 79	251,552	2,764	3,405	160
Békés	.	.	65 406	155,056	2,385	4,452	84
Bereg	.	.	67 483	125,962	1,880	7,984	32
Bihar	.	.	200 36	498,803	2,494	30,816	214
Borsod	.	.	65 525	199,135	3,063	35,425	84
Gánád	.	.	29 136	75,372	2,599	2,416	39
Csongrád	.	.	62 994	137,883	2,142	4,760	61
Esztergom	.	.	19 110	64,566	3,228	903	56
Fejér	.	.	75 846	184,393	2,458	10,324	92
Gömnör	.	.	76 231	186,388	2,452	16,448	92
Győr	.	.	28 665	101,569	3,627	11,753	52
Hajdúvásárok	.	.	17 755	66,521	3,913	6,128	31 1/8
Heves	.	.	120 703	296,816	2,473	31,620	148
Hont	.	.	46 144	110,128	2,372	5,423	72

M e g y e.		Kiterjedés. m. □ m.föld.	Népesség.	Esik egy □ m.földre.	Nemesség.	Porta mely után hadia- dója kivet- tetik.
Jász és Kunkerület	.	85 466	195,233	2,296	7,826	125
Komárom	.	53 707	146,084	2,756	18,040	92
Kőrös	.	30 214	71,636	2,387	8,286	22 ² / ₈
Közép-szolnok	.	39 648	95,816	2,395	9,908	42
Kővárvidéke	.	18 61	48,166	2,675	2,010	25
Krassó	.	108 877	219,191	2,029	1,374	112
Kraszna	.	19 849	43,181	2,310	6,393	16
Liptó	.	42 45	76,548	1,822	4,910	34
Máramaros	.	178 981	176,615	991	26,300	60
Magyar tengerpart	.	6 ⁵	48,498	8,083	150	7 ⁴ / ₈ *)
Moson	.	35 215	61,862	1,767	388	120
Nógrád	.	77 670	192,128	2,495	17,468	100
Nyitra	.	121 997	364,351	2,986	16,900	224
Pest	.	191 42	590,900	3,093	13,950	244 ⁵ / ₈
Poséga	.	45 210	73,129	1,626	638	55
Poson	.	82 699	295,048	3,598	33,750	200

*) Ebből Fiuméra esik 4, Buccarira és kerületére, 2, a' magyar tengerparti kamarai ke rületre 1¹/₈

M e g y e.				Kiterjedés g. □ m.	Népesség.	Esik 1. □ m. földre.	Nemesség.	Porta melly után hadi adója kivetetik.
Sáros	.	.	.	65 ¹ / ₁₃	197,878	3,044	4,239	74
Somogy	.	.	.	114 ⁶ / ₆₂	231,359	2,029	10,768	123
Sopron	.	.	.	57 ⁸ / ₈₈	210,016	3,687	12,808	194
Szabolcs	.	.	.	115 ⁷ / ₈₀	220,719	1,919	24,856	70
Szathmár	.	.	.	106 ⁵ / ₈₉	247,734	2,337	31,906	79
Szepes	.	.	.	66 ⁵ / ₆₃	191,523	2,901	3,825	68 ¹ / ₈
Szerem	.	.	.	43 ² / ₆₉	106,924	2,475	816	81
Temes	.	.	.	116 ⁵ / ₁₉	320,475	2,760	2,140	254
Trencsén	.	.	.	87 ⁸ / ₈₃	280,324	3,186	9,813	130
Tolna	.	.	.	65 ⁹ / ₁₉	197,381	3,016	4,970	128
Torontál	.	.	.	132 ¹ / ₁₃	349,836	2,650	4,812	254
Torna	.	.	.	10 ⁷ / ₉₉	30,037	3,003	2,600	12
Turóc	.	.	.	21 ² / ₈₃	44,213	2,123	4,800	24
Ugocsa	.	.	.	22 ⁶ / ₁₄	50,264	2,284	4,470	12
Ungh	.	.	.	59 ⁵ / ₈₇	115,997	1,967	5,579	35
Zágráb	.	.	.	108 ³ / ₃₂	286,733	2,649	20,104	66
Zala	.	.	.	100 ² / ₂₇	298,515	2,985	26,915	170
Zarand	.	.	.	25 ³ / ₈₈	38,601	1,544	2,675	15 ¹ / ₈
Zemplén	.	.	.	108 ⁴ / ₈₈	297,039	2,750	16,752	104

M e g y e.		Kiterjedés g. □ m. fold.	Népesség.	Esik 1. □ m. földre.	Nemesség.	Porta mely utánhadi a- dója kivet- tetik.
Zólyom	.	50 ⁵⁷⁶	88,130	1,749	2,152	52
Varasd	.	34 ²⁴²	131,898	3,871	3,615	31 ^{2/8}
Vas .	.	96 ⁹⁴⁶	298,772	3,112	25,656	212
Végvidék	.	609	1,038,530		1,700	
Verőcze	.	83 ⁶⁷⁰	135,624	1,543	1,014	80
Veszprém	.	74 ⁴¹⁹	206,026	2,740	27,220	98
Magyarország	.	8,494	11,895,796	2,479	617,521	6346 ^{1/8}

Nemet illetőleg az egyházi összeírások nem különböztetik meg a két nemzet; de a megyei és városi összeírásokból kijövő 9,724,126 népességből férfi volt 4,740,916, nőnem 4,983,210, és így 242,294-el több nő mint férfi. Ellenben katonai Magyarországbán 535,843 férfi jövén 502,687 nőre, a férfiak 33,166-al haladták felül a nőket. Kort tekintve ugyancsak a többször említett hatósági összeírások 9.724,126 népességre 1,536,748 nős, és 603,212 nőtelen vagy özvegy férfit tesznek ki 17—40-ig levő korban. Ezt csak azért említem, mert fegyverforgatásra e korban lévő férfiak levén alkalmasok, a népességből e korbéli adat minden statusban legfontosabb.

Mi Magyarország általános népességét illeti, ez magában véve elég nagy; mert az európai statusok közt a 6-dik helyett foglalja el, névszerint;

Nagy-Britannia küleuropai birtokaival számlál

lál	131,481,794 l.
Oroszország	62,798,635 „
Franciaország	35,178,706 „
Spanyolország	15,995,584 „
Poroszhon	15,514,224 „
Magyar birodalom	14,520,580 „

Ellenben belterjedelmű (intensiv) népessége igen közepeszerű, mert Erdély nélkül 12,033,399-et 4894 □ mfdel elosztván esik egy négyszög mértföldre 2479 lakos, mi felette közepeszerű népesség. Ugyanis Belgiumban 8054; Franciaországban 3512; Angliában 5102; Lombardiában 6934 lélek jön 1 □ mf. s ebből világos, hogy Magyarország még kétféle népességet eltarthatna, ha föld és műipara jobban kifejlesztetnék; holott jelenleg még a mostani csekély népességből is több ezren éhen haltak el. Legnagyobb belterjedelmű népessége van a magyar tengerpartnak, mely 1 □ mfdön 8083 számlál; ezután következik Hajdukerület, Várasd, Győr, Póson, Abauj stb. Magyarország népessége folytonosan növekedik, minek megmutatására elég legyen azt felhoznom, hogy Magyarország népessége Erdélyen, katonaságon tanulófijuságon kívül 1840-ben 11,186,197 főre menván, e szám 6 év alatt t. i. 1846-ban 11,895,796-ra növekedett, s így a szaporúság tesz 709,599 lelket, mi körülbelül évenként $\frac{32}{1000}$ % növekedést mutat ki. A legutolsó évben, t. i. 1846-ban a népösszeírásokból kijövő 9,724,126 népességből meghalt 327,470; és így minden 30-ik egyén (e kedvező arány) és

született 405,171, azaz 24 egyénre jött egy új szülött, általában véve pedig 87,701-el több születvén, mint mennyire a halottak száma rug: látni való, hogy ez évben a szaporúság kevés hiánnyal 1 száztolít tett.

G. §. B) Nyelvökre nézve.

Magyarország lakosai nem egy eredetűek s nyelvűek, hanem különböző népfajokhoz tartoznak. — Első ezek között a Magyar faj, mely mint uralkodó, az egész nemzetnek nevet ad. Második a Szláv törzsek, mely ismét több fajokra oszlik el, millyenek: a) A Tótok, b) a Ráczok, c) Horvátok, d) Oroszok, e) Vindusok, f) Bolgárok, d) Montenegrinusok. — 3-ik népfaj a German, vagyis Német, 4) Oláh, 5) Franczia, 6) Görög, 7) Clementinus, 8) Zsidó.

Számokra nézve az előszámlált népfajok így következnek (Erdélyt nem értve):

Magyar van	4,744,899
Tót	1,722,005
Rácz	1,293,095
Horvát	943,995
Orosz	459,870
Vindus	44,536
Bolgár	12,940
Montenegrinus	3,025
Német	1,126,666
Oláh	1,272,787
Franczia	5,691
Görög	4,530
Clementinus	2,150
Zsidó	259,607

Összesen 11,895,796.

Vármegyék és kerületek szerint pedig a nyelv különbsége e következő:

Neve a' vármegyéknek ke- rületeknek és vidékeknek.	Népesség.	Magyar.	Tót.	Német.	Oláh.
Abaúj	175050	111584	33246	5634	
Arad	239984	36061	1789	18107	180268
Árva	84156	300	81438		
Bács Bodrog	493186	186102	10479	98408	
Bars	130248	39526	76664	13454	
Baranya	251552	132480		76834	
Békés	155056	95847	45826	4109	8618
Bereg	125962	50091	704	2756	
Bihar	498803	289613		1590	200500
Borsod	199135	178813	3815	1090	
Csanád	75372	45849	5809	2180	20056
Csongrád	137883	131298		2662	
Esztergom	64566	49656	7023	7015	
Fejér	184393	154767	3935	15641	
Gömör	186388	97417	81750	2519	
Győr	101569	92875		5990	
Hajdu város	66521	66018			
Heves	296816	290546	1658	1318	
Hont	110128	49223	52220	8317	
Jász és Kun	195233	194825			
Komárom	146084	129474	5767	5915	
Kőrös	71636				
Közép Szolnok	95816	35997			59135
Kövár vidék	48066	5254			42912
Krassó	219191	2500		11650	194361
Kraszna	43181	16346			26510
Liptó	76548	500	74340		
Máramaros	176615	13463		7268	56811
M. Tengerpart	48498	61			
Moson	61862	8059		41860	
Nógrád	192128	125047	62078	1000	
Nyitra	364351	57658	268333	17144	
Pest	590900	392585	38613	127500	
Posega	73129			1065	
Poson	295048	105931	124864	48128	
Sáros	197878	1000	117324	3151	
Somogy	231359	202938	1308	8939	
Sopron	210016	91587		84148	
Szabolcs	220719	186271	16642	1680	1465
Szathmár	247734	145162	1060	15869	71917
Szepes	191523	500	98951	63833	
Szerem	106924	3018	542	1673	
Temes	320475	5827	3213	93920	194654
Trencsén	280324	1500	268074		
Tolna	197381	132284	1076	58131	

Horvát.	Rác.	Orosz.	Vindus.	bolgár.	Montenegrinus	Francia.	Görög.	Clementinus.	Zsidó.
	1406	15128					153		9558
									2200
	189991						436		2418
									7770
	41000								604
									1238
		67029					195		461
									5382
		5668					181		7100
									9568
	1690						322		1478
							57		1911
	4304						352		813
		4702							5394
489							63		2152
							89		414
							226		3068
									368
							248		160
							54		4874
69723	1748								165
									684
10040									640
									325
		89454							1708
									9619
48308							23		106
9978							6		1959
									4003
									21216
	12000								20202
	71710								354
		66191							16125
							30		10182
9370	3876						63		4845
27141									7140
		3194					112		11355
		4493							9233
		26196							2043
	101528								163
	14260			3180	3025	160	415		1821
									10750
	1682								4280

Neve a' vármegyéknek, ke- rületeknek és vidékeknek.	Nepesség.	Magyar.	Tót.	Német.	Oláh.
Torontál	349836	54869	2725	88030	61806
Torna	30037	27144	545		
Turócz	44213	200	40300	3000	
Ugocsa	50264	20623		327	8106
Ung	115997	35639	13153		
Zágráb	286733			1231	
Zala	298515	221126		3837	
Zaránd	38601	3527			35084
Zemplén	297039	110988	72931	1903	
Zólyom	88130	200	87930		
Varasd	131898				
Vas	298772	138939		104669	
Verőcze	135624	2672	568	3716	
Veszprém	206026	172068	3200	23118	
Oláh bánsági ezred	82388			3200	49846
Pétervárad 's Pétervárad 's Karlovicz és Zimony vá- rosok	99895	120	3125	3413	
Ottosacci és Zeng városa	65372				
Likkai és Carlopoga város	69565				
Ogulini	67419				
Német bánsági és Pancsova város	116020	3672	5816	16148	37248
Illir bánsági és Fejért templom városa	61255			8864	23490
Sz. Györgyi és Bellovár	73932				
Bródi és Bród városa	75985			564	
Gradiskai végvezred	61061				
Kőrösi és Ivanics város	60697				
Szluini	58058				
Első-báni	58740				
Második-báni, Petrinia 's Kosztajnicza város	58909				
Csajkás kerület	29234				

Horvát.	Rác.	Orosz.	Vindus.	Bolgár.	Montenegri.	Francia.	Görög.	Clementinus.	Zsidó.
	124447			9760		5531	218		2450
		1635							713
		19115							713
		59668					42		2093
282470	2572								7495
53539			13080				85		460
		92934					151		6848
									18132
131228									670
18453			31456						5255
	128082								586
									7640
5135	14087								120
	90607						555	1750	325
32293	33079								
22282	47283								
35247	32172								
420	50250						454		212
7325	21376							200	86
56050	17872								
	75189							200	32
	61061								
47056	13641								
31850	26208								
20532	38208								
23005	35904								
	29234								

Az előszámlált népfajokon kívül vannak még Magyarországon Czigányok is; de ezek különösen összeírva nem lévén s mintán az egyes népfajok közt csak elszórva laknak, számukat meghatározni nem lehetett. Némelyek 30,000, mások ismét, mint Blach Richard 50,000 czigányt számítnak hazánkra. Így szinte az Örményeket is kihagytuk a számitásból, minthogy ezek is csak elszórva laknak, s egész községet nem képeznek; e mellett a magyarral lassan lassan annyira összeolvadnak, hogy nemsokára a magyarországi örmények közt kevés leend, ki nyelvét értené. Végre Fiumében a műveltebb osztály közt az olasz nyelv uralkodó, de azért az olaszok számát csak hozzávetőleg is ki nem tehattük.

A fent elősorozott magyarországi népfajokról nem mulasztatom el, hogy némi jegyzeteket ne tegyek.

Az uralkodó magyar népfaj, nemcsak azért bir tul-sulylyal a többi népfajok felett, mert számára nézve legerősebb, hanem azért is, mert az ország közepét, s legszebb s legtermékenyebb részét, egy zárt tömegben foglalta-el; ezenfelül az előjogokkal s földbirtokkal felruházott nemesség $\frac{6}{7}$ része gyökeres magyarokból áll; sőt még az ipar-üző városok (ha t. i. városokhoz nem csupán a királyi városokat számítjuk) népességéből is több a magyar mint a német vagy szláv elem; valamint a szabad kerületek (Jász-Kun-Hajdu) szinte tiszta magyarok, s végre a magyar nyelv nem oszlik különböző dialectusokra, mint például a szláv, hanem kevés tájszókat s kiejtésekét leszámítva, mind írásban mind beszédben egyforma, s így legalkalmasabb arra, hogy országos diplomaticai s iskolai nyelv legyen; nem is említvén azt, hogy a magyar literatura az újabb időkben, olly szép előhaladást tett, hogy a magyar elméművek száma, a különben gazdag német és deák nyelven írottakét, legalább nálunk Magyarországon háromszorosan felülmúlja.

Magyarok után a tótok legszamosabbak, s ezek az ország északnyugoti részét foglalták el, úgyhogy Árva, Liptó, Trencsén, Zólyom vgyéket, kevés magyart, zsidót kivéve, tisztán lakják; Nyitraiban, Barsban, Turóczban, Szepesben pedig a többséget teszik, valamint Posonyban, Hontban, Nógrádiban, Gömörben, Sárosban, Zemplénben szinte számos tótság ütötte fel tanyáját. Laknak még tótok az ország szívében elszórt községekben a magyarok közt is; de itt lassan lassan elmagyarosodnak. Horvátok Horvátországban

kivül még Zala, Somogy, Vas, Sopron, Mosony, Krassó vgyékben, Magyar Tengerparton, az oláh és illir-bánsági végekredekben is számosabb helységekben laknak; általában azonban az ország délnyugoti részét foglalták el. Vallásokra nézve mind római katolikusok. Az oroszok épen ellenkezőleg az ország észak-keleti csucsán fészkeltek meg magukat, igen hegyes terméketlen vidékeken laknak, s az oláhokkal együtt hazánk legszegényebb polgárai. Mindnyájan az egyesült görögvallást követik. A ráczok Magyarországon déli határszélein huzódnak el s termékeny gazdag földekkel birnak; de épen nem szorgalmasok. Szép és erős emberfaj. Vallásukra nézve $\frac{1}{3}$ részben r. katolikusok, $\frac{2}{3}$ nem egyesült görög hitűek. Van azonban köztök egy pár ezer egyesült görög hitű és református vallású is. A római katolikusokat Statisticámban Schokaczoknak neveztem; de ez elnevezés többeknek nem tetszén, miután ezek az óhitűektől nyelvben úgy sem különböznek, mindnyájukat ráczoknak vagy szerbeknek nevezhetjük. A vindusok hazánknak egy kis délnyugoti csucsában, névszerint Vas vgye tótsági, és Zala lövői-járásában laknak. Tanodájuk, úgy mint az oroszoknak és oláhoknak, kevés; mellynél fogva műveltségük csekély, literaturájuk semmi. Szegény nép. Bolgárok csak 2 szabadalmas városban (Vingán és Ó-Besenyőn) laknak, s még egykét helységben elszórva. Szorgalmas vagyonos emberek s mindnyájan r. katolikusok. Montenegrinusok, vagy czernogorcok Temes vgye lippai járásában foglaltak helyet, 1 tiszta és 4 vegyes helységben mind n. e. óhitűek.

Németek már a 7-dik században laktak Pannoniában. Most leginkább a városokban laknak, iparral és kereskedelessel foglalatoskodván; de mezsei embereket is egész helységekben s nagyobb tömegekben találunk főkép: Vas, Sopron, Baranya, Tolna, Bács, Torontál, Temes, Szathmár, Szepes, Pest, Veszprém stb. vármegyékben; sőt Mosonyban a többséget németek teszik. Szorgalmas, józan, vagyonos emberek. A német községek nálunk legrendezettebbek, s legcsinosabbak. A német ur s országos adóját pontosan teljesíti; s a mostani szűk és nyomor évben is a német-parasztozt legkevésbé igényelték a hatóságok s kormány segélyét. A lótenyésztés kedves foglalatosságuk. Az oláhok, kik a magyarok és tótok után legszámosabbak, épen ellentétét képezik a németeknek. Az oláhnak sem az ország, sem a megye,

sem a földesur nem sok hasznát veszi; mert szegény, lomha, tudatlan, és babonás. Keleti bérczes határszéleit foglalták el országunknak. Vallásukra nézve $\frac{3}{4}$ n. egyesült, $\frac{1}{4}$ egyesült görög hitűek; de mi különös és ritkaság Bulcsón, Szlatinán stb. római katolikus oláhok is vannak. A görögök mindnyájan kereskedők, s csupán elszórva lakván, egész községet nem képeznek. Vannak még ugynevezett c z i n c z á r o k is, kik szinte a görögökhöz számíthatnak (ezek nyelvét maguk közt gyakran használván); de eredetükre nézve oláhok. Francziák csupán Torontálban laknak 5 helységben és Temesnek Traunau falujában; de lassan lassan egészen elnémetesednek. A magyar birodalomban sok tekintetben igen nevezetes népecskét képeznek a clementinusok, kik csupán a Végvidéken, a péterváradi ezredben, két faluban u. m. Hertkovcén és Nikincén laknak. Nyelvük töredéke a régi illir nyelvnek, melly már kiveszett. Mindnyájan r. katolikusok, igen szép, erős emberek, különösen hölgyeik legszebbek az országban. A zsidók, néhány családot kivéve, magok közt német nyelvet használnak; de azért németekhez nem számíthatunk; pedig különös népet sem tesznek; mert jelenleg csak üldözött vallásuk miatt váltak külön. Ujabb időkben az előrelátóbb izraeliták nagy buzgósággal tanulják és taníttatják a hazai magyar nyelvet. Mi a zsidók emancipációját illeti: ez most kevés rokonszenvre talál a nagy tömegnél, pedig helytelen és méltánytalan okból, mert a zsidóknak tulajdonított pénz és gabona uzsoráskodást a keresztények is, kiknek pénzük s gabonájuk volt, csak olly arányban üzték, ha nem jobban. Ó uram, mikor jön el a te országod! Mikor lesz az, hogy ember vallásos meggyőződése miatt nem üldöztetik! — Mikor látják által a keresztények s legközelebb magyar hazánkfiai, hogy a zsidóknak tulajdonított hibák, ha, és mennyiben igazak, csupán az emancipatio által orvosoltathatnak meg gyökeresen.

7. §. C) Vallásukra nézve.

Magyarország lakosai, valamint nyelvre ugy vallásra nézve is szerfelett különböznek. Erdélyen kívül 1846-ban volt Magyarországon:

Római katolikus	6,333,108
Görög katolikus	890,945
Ágostai vallásu	831,479
Helvétiai vallásu	1,758,048
Nemegyesült görög	1,822,599
Unitarius	10
Zsidó	259,607
Összesen	11,895,796.

Megjegyzésre méltó, hogy a helvét vallásuak vagyis reformátusok 11 német, 13 tót anya, s két rácz fiókegyházat kivéve, mindnyájan magyarok. Már az ágostaiak $\frac{7}{12}$ része tót; a többi német és magyar s kevés vindus. A n. e. göröghitűek felényire oláhok, felényire ráczok; s a görögök mind n. e. óhitűek. A római katolikusoknak nem egészen fele magyar $\frac{1}{5}$ része tót, $\frac{1}{8}$ német, $\frac{1}{8}$ horvát, $\frac{1}{26}$ rácz; a többi vindus, oláh, bolgár, franczia, clementinus. —

Vármegyék és kerületek szerint a vallásbeli különbséget a tulsó lapon következő táblázat mutatja.

Neve a vármegyéknek, kerületeknek és vidékeknek.	Nagysága g. ☐ mfdld	Népes- ség.	Valiásokra nézve.					Zsidó.
			Róm. kath.	Görög kath.	Ágostai v. t.	Helvetiai v. t.	Görög n e. ó hitü	
Abauj . . .	25720/1000	175050	93612	18025	5132	48759		9558
Arad . . .	108364	239984	41892	15960	2939	11037	165956	2200
Arva . . .	37422	84156	73611		8127			2418
Bacs-Bodrog . . .	170759	493186	315752	7070	38765	23087	100742	7770
Bars . . .	49163	130248	112466		2728	14450		604
Baranya . . .	9179	251552	174579		7949	53248	14538	1238
Békés . . .	65406	155056	28127		58121	59113	9234	461
Bereg . . .	67483	125962	9138	71869	615	38958		5382
Bihar . . .	20036	498803	29184	44643	914	250269	166693	7100
Borsod . . .	65525	199135	77027	12402	4499	95458	181	9568
Csanád . . .	29136	75372	32421	2123	7110	13383	18857	1478
Csongrád . . .	62994	137883	96335		996	36639	2002	1911
Esztergom . . .	19110	64566	53334		334	10028	57	813
Fejér . . .	75846	184393	115690		2852	58859	1598	5394
Gömör . . .	76231	186388	64386	4702	75601	41699		
Győr . . .	28765	101569	77202		14046	8106	63	2152
Hajdúvárosok . . .	17755	66521	577	9623	27	55791	89	414
Heves . . .	120703	296816	223283		1311	68928	226	3068
Hont . . .	46142	110128	75484		27134	7142		368

Neve a' vármegyének kerületeknek és vidékeinek.	Nagyság. ☐ m.föld.	Népes- ség.	Vallásokra nézve.					Zsidó.
			Róm. kath.	Görög kath.	Agostai v.t.	helvetiai v.t.	Görög n. e. ó hitü.	
Jász és Kun kerület	85 ⁸⁶⁵	195233	109489		390	84946	248	160
Komárom	53707	146084	84587		5543	51026	54	4874
Kőrös	30 ²¹⁴	71636	69540	183			1748	165
Közép Szolnok	39 ⁶⁴⁸	95816	4123	58612	184	31690	523	684
Kővár vidéke	18 ⁶¹	48166	2020	35400		3234	7512	
Krassó	108 ⁸⁷⁷	219191	24970		492	444	192645	640
Kraszna	19 ⁸⁴⁹	43181	3682	26510		12654		325
Liptó	42 ⁴⁵	76548	40168		34672			1708
Máramaros	178 ⁹⁸¹	176615	11617	147997	95	7287		9619
Magyar Tengerpart	6 ⁵	48498	48308		11	50	23	106
Moson	35 ²¹⁵	61862	53568		6315	14	6	1959
Nógrád	77 ⁶⁷⁰	192128	131199		52415	4428	83	4003
Nyitra	121 ⁹⁹⁷	364351	280742		55876	6517		21216
Pest	191 ⁴²	590900	386924		40213	136748	6813	20202
Posega	45 ²¹⁹	73129	44125				28650	354
Poson	82 ⁶⁹⁹	295048	247064		24251	7608		16125
Sáros	65 ¹²³	197878	102981	66191	18396	98	30	10182
Somogy	114 ⁶⁶²	231359	148747		10623	67081	63	4845
Sopron	57 ⁶⁸⁸	210016	175673		27164	39		7140

Néve a vármegyéknek kerületeinek és vidékeknek.	Nagyság m. föld.	Nép- ség.	Vallásokra nézve.					Zsidó.
			Római kath.	Görög kath.	Ágostai v. t.	Helvétiai v. t.	Görög n. ó hitű	
Szabolcs	115780	220719	42536	36082	15113	115633		11355
Szathmár	106339	247724	40266	101819	1000	95416		9233
Szepes	66503	191523	119786	26227	43455	12		2043
Szerem	43269	106924	36106	1224	84	2305	67042	163
Temes	116519	320475	97598	1535	4686	2481	212354	1821
Trencsin	87883	280324	246917		22643	14		10750
Tolna	65919	197381	125383		27529	39114	1147	4208
Torontál	132113	349836	158548		4174	3306	181358	2450
Torna	10799	30037	13154	2738	195	13237		713
Turóc	21383	44213	14987		28513			713
Ugoosa	22614	50264	4241	32746	21	11163		2093
Ung	59547	115997	24121	64640	319	19380	42	7495
Zágráb	10832	286733	283480	134	64	23	2572	460
Zala	100227	298515	267613		7183	16786	85	6848
Zaránd	25338	38601	1213	296		2314	34778	
Zemplén	108458	297039	110661	99400	5634	63061	151	18132
Zólyom	50576	88130	52045		36085			
Varasd	34442	131898	131228					670
Vas	96946	298772	220071		62972	10474	1	5255

Neve a vármegyéknek, kerületeknek és vidékeknek.	Nagysá- ga g. □ m. föld.	Népes- ség.	Vallásokra nézve.					Zsidó.
			Római kath.	Görög kath.	Ágostai v. t.	Helvetiai v. t.	Görög n. ó hitü.	
Verőcze	83 670	135624	90210		224	2563	42041	586
Veszprém	74 419	206026	121213		23545	53628		7640
Bródi végezzred és Bródvárosa	34	75985	71000		513		4440	32
Csajkás kerület	16	29234	2988				26246	
Első báni	24	58740	20532				38208	
Gradiskai	29	61061	46009				15052	
Illir bántási és Fejértéplom városa	38	61255	15367		54	200	45548	86
Liktkai és Carlopago városa	46	69565	22282				47283	
Kőrösi és Ivanics városa	28	60697	47056				13641	
Második báni, Petrinia's Koszljajnicza városok	24	58909	23005				35904	
Német bántási és Pancsova városa	42	116020	17047		7819	3420	87522	212
Ogulini	44	67419	35247				32172	
Oláh-bántási	94	82388	9543				72725	120
Ottosaci és Zeng városa	49	65372	32293				33079	
Pétersvárad és Pétersvárad, Karlo- vics és Zimon városok	54	99895	25477		4352		69741	325
Szent Györgyi és Bellovár városa	36	73932	56050				17882	
Szluini	25	58058	31850				26208	

S. §. D) Lakhelyekre nézve.

Magyarország egész népessége 53 szabad királyi, 12 katonai, 8 püspöki, 16 szepesi, 38 nagyobb kiváltságos helyekre, azaz összesen 126 városra (Zeng szabad királyi s egyszersmind katonai város, és így kétszer jön elő), 792 mezővárosra, 13766 falura, 1204 pusztára van felosztva. E szerint 38 □ mfdre esik egy város, 6 □ mfdre 1 mezőváros, s minden négyszög mfdre nem esik egészen 3 falu. A puszták száma itt nem teljes, mert itt csak azok vétettek fel, melyek a megyei összeírásokban előfordulnak; azonban e szám nem tökéletes, hanem mostan készítendő geographiai nagy szótáromban ezek teljesen lesznek beiktatva, s előre is mondhatom, hogy a fentebb kitett szám három annyira is fog nevedezni. Legnépesebb városa hazánknak Pest, mert ez 1846-ban 109,861 lakost számlált, s mivel Pestet Budától és Ó-Buda mezővárosától csak a Duna választja el, e három város közönségesen Budapestnek neveztetik, s mint Magyarország fővárosa 150,000 lakosnál többet számlál, s így az ausztriai házat uraló országokban Bécs után legnépesebb; s évről évre sebesen növekszik. A szabad királyi városok népessége 1846-ban így következik:

Város neve.	Népesség.	Város neve.	Népesség.	Város neve.	Népesség.
Pest	109,861	Eszék	13,138	Kaproncza	4,298
Debreczen	55,065	Eperjes	9,947	Korpona	3,415
Szabadka	41,701	Varasd	9,139	Trencsén	3,400
Poson	37,255	Fiume	8,982	Sz. György	3,355
Szeged	35,861	Esztergom	8,236	Kis Marton	3,111
Buda	34,893	N. Szombat	7,717	Baka Bánya	3,101
Zombor	22,886	Szokolcza	6,852	Kőrös	3,100
Székesfejervár	22,633	Kőszeg	6,823	Szeben	2,843
Temesvár	19,081	Besztercze Bánya	5,630	Zeng	2,716
Komárom	19,113	Lőcse	5,611	Posega	2,420
Újvidék	18,896	N. Bánya	5,415	Buccari	2,300
O-Arad	18,156	Breznó Bánya	5,262	Zólyom	1,835
Selmecz	18,120	Károlyváros	5,066	Bélabánya	1,800
Győr	17,200	Körmöcz	5,052	Libetbánya	1,764
Pécs	15,318	Bazin	4,841	Ruszt	1,179
Zágráb	14,991	Bártfa	4,796	Összesen	710,834
Sopron	14,987	Modor	4,662		
Szathmár	14,446	Újbánya	4,502		
Kassa	13,672	Késmárk	4,391		

E 710,334 summához hozzájárulván még a katonai, püspöki; szepesi és szabad városok 548,650 lakosai, látni való, hogy Magyarországon a városi népesség 1,259,484 lelket tesz, azaz közel minden $8\frac{1}{2}$ lakos városban lakik, mi más művelt országokhoz képest igen csekély arány; ám-bár 6 év leforgása alatt ez kedvezőbbre fordult, 1840-ben csak 9 lakos jöven 1 városira.

Egyébiránt nálunk a városok hiányát némileg az igen népes szabad és mezővárosok, s illetőleg iparos községek pótolják. Így például Kecskemét 40,419, Vásárhely 32,392, Miskolcz 30,148, Csaba 24,033, Szentes 22,325, Váradi 19,386 Eger 18,675, lakost számlál.

Mi az építési módot, csinosítást s kényelmet illeti: e tekintetben hazánkban tagadhatatlanul németeké az elsőség; különösen a Torontál, Temes, Bács vgyékben fekvő német helységek, melyek tágas, sinoregyenes fákkal ékesített utcákkal sok helyt cseréppel fedett szilárd anyagu házakkal dicsekedhetnek, a németországi fővárosok szomszédságában is helyet foglalhatnak. Legszebb falu egyébiránt egész országban Sándorháza Torontál megyében. A németek után a magyar (különösen Gömörben) és tótfaluk legrendesebben épültek; legnyomorultabban lakik pedig az orosz, vindus és oláh.

42. §. Ez Életmódjokra nézve.

I. Egyházi személyek.

a) Római Katholicusok.

Egyház Megyék.	Káptalan.	Rendes kanonokok.	Valóságos apáturság.	Valóságos prépostok.	Tanítók.	hivatalbanlévő egyházi személyek.	Helyettesek.	Káptalan.	Hittart végzetlek.	Papnövendékek.	Parochia.	Lelkek száma.
Esztergomi érsek	3	40	7	14	17	425	63	202	33	153	472	828,654
Kalocsai	1	10			4	92	13	96	2	41	103	355,474
Egri	1	12	3	2	14	102	80	74	10	57	187	387,055
Boszniai v. Diakovári püspök	1	8		1	7	72	10	54	1	21	82	161,002
Csanádi	1	6		1	9	121	38	68	4	37	173	455,165
Beszterczei	1	6		2	9	111		33	3	37	111	152,070
Fehérvári	1	8	1	1	7	76	5	34		25	81	151,285
Győri	2	14	1	6	5	214	1	76	2	37	227	331,034
Kassai	1	6	1	3	4	127	62	40	5	47	189	287,136
Nagy Váradi	1	16	1	3	4	57		18		16	57	66,730
Nyitrai	1	10		1	7	134	11	67		45	145	292,463
Pécsi	1	10	2	2	13	158		67		38	158	326,954
Rosnyai	1	6		2	10	92	6	45	1	30	98	161,486
Szathmári	1	6		1	13	47	28	24	1	26	78	82,284
Szeged és Modrusi	3	11	1	1	7	131	2	61		28	131	196,441

Egyszáz Megyék.		Káptalan.	Rendes kanonokok.	Valóságos apáturság.	Valóságos prépostok.	Tanítók.	hivatalbanlévő egyházi személyek.	Helyettesek.	Káplán.	Hittant végzettek.	Papnövéndékek.	Parochia.	Lelkek száma.
Szepesi	.	1	10	1	3	4	147	15	42	9	41	162	223,662
Szombathelyi	.	1	6	4	2	9	163	19	52	1	54	183	295,884
Vácsi	.	1	12		4	10	101		59	3	34	109	327,045
Veszprémi	.	1	12	9	5	7	215		67	3	54	219	414,258
Zágrábi	.	2	35		2	8	343		238	5	126	343	804,081
Szent-Mártoni főapátur	.											14	18,692
Erdélytől visszakapcsolt rész	.											7	3,233
Összesen	.	26	244	31	56	168	2928	353	1417	80	947	3315	6,333,108

Ezekon kívül vannak szerzetesek (a növendékeket is számítva) benedekiek 13 zárdában 196 egyén; cisterciták 5 zárdában 81; praemonstratensisek 11 zárdában 122; piaristák 26 zárdában 389; carmeliták 1 zárdában 7; dominicanusok 4 zárdában 19; különféle rendű ferencziek 116 zárdában 1535; minoriták 17 zárdában 195; misericordianusok 29 házban 459; serviták 3 zárdában 26. Összesen 231 zárdában 3029 szerzetes lelki atya, frater és növendék. Apácza 461, — 13 zárdában.

b) Görög katolikusok

Egyház megye.	káplán.	kanonok.	parochus.	káplán.	növendék.	parochia.	lelkek száma.
1. Munkácsi püspök m.	1	7	424	15	108	462	446218
2. Nagyváradi	1	6	147	26	37	176	113010
3. Eperjesi	1	5	130	54	47	194	176310
4. Körösi			14	7	23	19	14589
Erdélytől visszakapcsolt Részekben.						240	120818
Összesen	3	18	715	102	215	1091	890945

Ezenkívül 8 bazilita zárdában 47 szerzetes.

c) Ágostai vallásuaknál

Egyház kerület.	anya egyház.	lelkész.	káplán.	lelkek száma.
1. Dunántuli egyház kerület	141	145	32	186930
2. Dunáninneni . . .	86	93	24	173214
3. Bánya városi . . .	170	176	36	300288
4. Tiszáninneni és tuli .	120	125	18	170863
Erdélytől visszakapcsolt Részekben				184
Összesen . . .	517	539	110	831479

d) Helvetiai vallástételt tartóknál

Egyház kerület.	anya- egyház.	lelkész.	káplán.	lelkek száma.
1. Dunántuli egyház ker.	276	284	55	346210
2. Dunamelléki . . .	240	246	63	320613
3. Tisza-melléki . . .	359	366	58	261674
4. Tiszántuli	548	575	86	779659
Erdélytől visszakapcsolt Részekben	78	79		49892
Összesen . .	1501	1550	262	1758048

e) Nemegyesült görög óhitűeknél

Egyház megye.	anya egyház.	fiók egyház.	lelkész.	lelkekszám- ma.
1. Karloviczi érsek megye	145	64	197	151245
2. Aradi püspök megye	542	187	644	353600
3. Ujvidéki	63	13	158	130710
4. Budai	58	62	65	22654
5. Károlyvárosi . . .	147	331	209	218713
6. Pakráczai	106	486	132	112564
7. Temesvári	537	60	650	490500
8. Verseczi	301	27	498	299800
Összeg . .	1899	1230	2553	
Erdélytől visszakapcsolt Részekben	52		59	42813
Összesen . .	1951	1230	2612	1822599

Ezenkívül van 25 zárdában 218 kalugyer.

f) Zsidóknál

410 zsinagógára ugyanannyi rabbít vagy éneklőt vevén fel: az izraelita lelkészek száma 410-re megyen.

Van tehát minden rendű egyházi személy

a) római katolikusoknál	9,734
b) görög katolikusoknál	890
c) ágostaiaknál	649
d) reformátusoknál	1,812
e) nem egyes. görögöknél	2,830
f) zsidóknál	410
Összesen	16,325.

2. Tanítók.

a) római katolikusoknál	felsőbb tanodákban 654	} 5274
	elemi „ 4620	
b) görög katolikusoknál	felsőbb tanodákban 6	} 244
	elemi „ 238	
c) ágostaiaknál	felsőbb tanodákban 77	} 1089
	elemi „ 1012	
d) reformátusoknál	felsőbb tanodákban 116	} 2276
	elemi „ 2160	
e) óhitűeknél	felsőbb tanodákban 26	} 1299
	elemi „ 1273	
f) zsidóknál		480
Összesen		10,662

3. Tisztviselők.

a) királyi tisztviselők	3954
b) megyei és kerületi tisztviselők . .	2623
c) városi	4825
d) végvidéki	2539
e) gazdatisztek	6540
f) falusi és mezővárosi jegyzők . .	5836
g) ügyvédek	4123
h) orvos, seborvos, gyógyszerész . .	2568
Összesen	33008

4. Szolgák.

1. Királyi, megyei, kerületi és városi szolgák . .	8,305
2. Nemesek szolgálói az 1846-ki népösszeírás szerint	185,600
Összesen	193,905

5. Jobbágyságok és földdel bíró gazdák, zsellérek és lakók, kézművesek, kereskedők.

E czikk kidolgozása nagy fontosságu, de igen terhes feladat, mert a népösszeírásokban sem a jobbágyságok, sem a telkesgazdák nem tétetnek ki, csupán ez áll egy rovatban: parasztok, második rovatban: minden rendű zsellérek, lakók és kertészek; harmadik rovatban polgárok és kézművesek. Azonban én minden t. cz. szolgabíró és levéltárnok urat e pontokra nézve, egyes községek szerint is felszólítván: bár többen elmaradtak, mégis az egészet összeállítani megkísértetem s az eddigi adatokból merített eredmény is tetemesen különbözik attól, mit 1840-ki Statistikámban, hozzávetőleg közöltem. Az eredményt a következő táblázat mutatja:

M e g y e.		Jobbágy telek.	Földdel bíró Jobbágy.	Zsellér, há- zasés házat- lan lakó.	Kézműves.	Kereskedő.
Moson	.	4,433	3,473	5,708	987	98
Győr	.	2,047	5,230	6,314	1,835	361
Komárom	.	3,958	8,706	7,152	2,098	383
Fejér	.	2,623	4,812	9,749	4,354	325
Tolna	.	5,560	14,403	21,370	5,338	336
Baranya	.	11,989	18,536	25,235	5,820	440
Somogy	.	5,559	11,916	20,744	3,024	183
Veszprém	.	3,179	6,540	22,372	5,148	296
Zala	.	7,862	16,959	20,513	6,465	575
Vas	.	7,635	18,520	27,214	7,038	654
Sopron	.	3,889	9,126	16,518	4,990	482
Poson	.	6,443	11,689	13,649	8,121	768
Nyitra	.	8,405	21,296	26,353	8,234	510
Trencsén	.	6,672	18,657	22,395	5,688	342
Arva	.	4,474	10,230	8,659	980	54
Liptó	.	1,636	4,977	7,318	662	59
Zólyom	.	2,537	6,122	7,833	1,544	339
Turóc	.	1,234	3,105	5,278	494	38
Bars	.	2,868	7,068	9,110	1,250	186
Esztergom	.	1,779	3,964	4,885	958	199

M e g y e				Jobbágy telek.	Földdel bíró Jobbágy.	Zselér, há- zas és házat- lan lakó.	Kézműves.	Kereskedő.
Hout	.	.	.	4,176	5,685	7,953	1,613	248
Nógrád	.	.	.	4,926	10,500	22,315	4,401	354
Pest	.	.	.	7,281	20,638	53,530	16,258	2833
Bács Bodrog	.	.	.	15,368	36,914	44,655	13,100	1688
Héves	.	.	.	6,751	12,001	32,560	8,654	683
Borsod	.	.	.	3,232	6,449	9,525	6,020	514
Gömör	.	.	.	4,128	11,778	18,130	7,124	498
Szepes	.	.	.	3,512	10,666	13,254	7,580	583
Torna	.	.	.	502	1,314	5,003	303	14
Sáros	.	.	.	4,937	16,448	17,981	5,018	425
Zemplén	.	.	.	7,540	15,272	12,543	6,827	518
Ung	.	.	.	1,745	4,418	10,203	1,316	114
Abauj	.	.	.	2,264	4,527	10,181	5,228	453
Bereg	.	.	.	1,068	2,935	11,029	1,404	125
Krassó	.	.	.	6,496	27,890	8,780	2,138	139
Temes	.	.	.	13,306	41,235	32,288	5,820	586
Torontál	.	.	.	12,209	34,806	43,994	6,983	721
Csanád	.	.	.	1,921	4,335	8,128	1,312	102
Békes	.	.	.	3,506	10,653	15,268	2,154	112
Máramaros	.	.	.	2,141	6,839	20,100	1,040	58

M e g y e.	Jobbágy telek.	Földdel bíró Jobbágy.	Zsellér há- zas és házat- lan lakó.	Kézműves.	Kereskedő.
Bihar	6,786	20,147	54,236	8,249	1032
Szathmár	3,894	11,233	22,100	4,357	380
Szabolcs	2,047	6,772	17,389	2,810	109
Ugocsa	465	1,038	10,027	371	23
Csongrád	2,756	8,224	12,981	3,823	289
Arad	4,105	11,196	20,228	4,045	253
Zaránd	.	.	.	.	.
Kraszna	.	.	.	.	.
Közép-szólnok	.	.	.	.	.
Kővárvidéke	.	.	.	.	.
Magyar tengerpart	.	.	.	.	.
Hajduvárosok	.	.	.	823	58
Jász és Kunkerület	.	.	.	2,114	129
Verőcze	4,413	9,305	14,226	2,503	221
Posega	2,351	6,218	8,103	518	39
Szerém	5,225	11,903	10,425	1,250	103
Zágráb	9,628	24,109	31,557	5,028	414
Varasd	7,365	12,022	13,459	2,114	189
Kőrös	4,543	6,128	8,234	713	102

Ezenkívül a Végvidéken (Erdélyt sehol nem érte) van 14,885 kézműves és 775 kereskedő, továbbá 78,123 egész, $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ és negyednél kevesebb állomány; azaz összesen van 254,629 egész jobbágytelek; 78,123 katonai állomány; 619,527 jobbágytelek birtokos; 911,774 zsellér és lakó, 233,324 kézműves; 21,512 kereskedő.

6. K a t o n á k.

Rendes álló katonaság (Erdélyen kívül)	65,929
Végőr katonaság	35,984
Összesen	101,913 fő.

10. §. F) Polgári állapotjukra nézve.

Magyarország lakosai nemesek, vagy nem nemesek. A nemesek nálunk a népösszeírásokból mindig kihagyatnak, s így ezek számát csak a nemesi subsidium kivétele alkalmával összeírt családok, vagy a tisztujtásoknál összeírt szavazók számából lehet csak hozzávetőleg meghatározni. Hozzávetőleg mondom: mert tisztujtások alkalmával sokszor a pártok tusája is növeszti vagy apasztja a szavazó nemesek összegét; továbbá némely megyék a honoratiorokat is beírják; majd egy helyt a 16, másutt csak a 18 koron felüli férfiaknak adják meg a szavazhatási jogot stb. Én minden megyében a családokra 5, a szavazókra 4 lelket számítván: illy számítás szerint 617,521 nemes személyt találtam az egész országban. Megyénként a nemesek száma az 1-ső népességi táblázaton látható. Ebből észrevehetjük, hogy legtöbb nemessége van Borsodnak, aztán következik Poson, Szathmár, Heves, Bihar, Veszprém, Zala, Máramaros, Vas stb. E nemesség közt találattik (az indigenákkal együtt) 10 hercegi, 106 grófi, 98 bárói nemzetség.

III. SZAKASZ.

Termékek.

11. §. Növények országából.

1. Gabona. A földmivelés az újabb időkben örvendetes előhaladást tett a magyar birodalomban, minek okát a növekedő népességben, értelmesebb gazdálkodásban, legelők

elkülönzésében, s a földesuri és jobbágyi viszonyok szorosabb meghatározásában kereshetjük. Magyarország általában véve olly gazdag gabonatermő tartomány, hogy nemcsak mostohább vidékeit tulajdon terméseivel kielégíteni képes, hanem kölországoknak is nagy mennyiségben adhat el. Az ausztriai vámszövétségben álló tartományokba buza, rozs, árpa, köles, zab összesen véve vitetett ki 1831—1840-ig évenként átmérőleg 2,237,469 mázsa, 1840-ben 2,530,668 m.; 1842-ben 1,896,478 m.; 1843-ban 3,974,114 m.; végre 1845-ben 4,497,557 mázsa, melly mennyiségnek, kevés hiján felét buza teszi; a többiből nagyobb rész zab. Mi az összesen termesztett gabona mennyiséget illeti, miután polgári Magyarországot is a katonai végvidéknél terméketlenebbnek nem mondhatjuk, itt pedig hiteles összeírás szerint, átmérőleg évenként egy 1600 □ öles holdon $10\frac{2}{3}$ posoni mérőt aratnak, e termékenységgel Magyarországon, hol 16,804,973 h. (1200 □ ölével) szántóföld van, ugarra egy harmadot kihagyván, s az 1200 öles holdakat, 1600 □ ölesekre vonván, a megmaradt 8,402,485 holdnak 89,626,506 mérőt kelene teremni.

Buzát, mind belső szükségre, mind külső kereskedeésre legbüvebben természetnek azon megyék, mellyek hajózható vizek, vagy népes városok szomszédságában fekvén, buzájukat biztosan jó áron pénzzé tehetik. József császár osztályozást parancsolván, ennek következtében a borsodmegyei miskolczy buza legjobbnak találtatott. Jelenleg a kereskedők legjobban keresik és fizetik a torontálit, temesit, németbánságit; ezután a bácsit, szeremit, baranyait. Arad vármegyében, s résznyire Temesben az ugynevezett járó-buza (egyszer ősszel, máskor tavasszal vettetik) van nagy divatban, s ebből készül a híres aradi liszt, mellyel Bécsig, Linczig igen élénk kereskedést üznek. Kétszerest különösen a délkeleti magyar köznép termeszt: s ha másban nem, ebben közép uton jár; hogy sem buzának, sem rozsnek ki-rekesztőleg, hanem mind a kettőnek vegyesen, a kétszeresnek barátja. Rozs a tótnak legkedvesebb őszi gabonája; sőt még a magyarok is homokos vidékeiken, például Somogyban, Szabolcsban, Pestben, Szathmár nyugoti részén, és köves vagy hegyesebb tájakon, mint Zalában, Veszprém-ben, ezt szokták főképen termesztetni. Sok helyt a föld buzára tökéletesen alkalmas volna, s mégis inkább rozsot vetnek; mert ezt eladni könnyű, buzára pedig, kivált nagyobb mennyiség-

ben, vevő ritkán akad. Árp a kiterjedtebben csak ott termesztetik, hol serházak közel vannak, s a tengeri meg nem érik, vagy hol kaszáló rétek hiányában, szalmájára szénapótlékul van szükség. Zabot a szegény árvai tótok, krajnai orosz, trencsényi hornyák, a bihari és hevesi magyarral, a régi bánsági s bácskai polyglottákkal egyformán nagy mennyiségben vetnek, amazok hideg éghajlatuk, s mostoha földjük miatt kénytelenségből; ezek lótenyésztés s kereskedés kedviért. A tengeri ezen eredetileg Amerikából származott gabonafaj, mellynél már hasznosabb gazdasági növény alig létezhetik, Magyarországon igazán hazáját találta, s ennek termesztését mind földünk, mind éghajlatunk egyformán elősegítik, és ezt, némelly kárpátaljai s károlyvárosi hidegebb hegyes tájakokat kivéven, mindenütt termesztik a magyar, még Máramarosban is, hol már Bachus országa határt ér, s hol a huszti várdombot csak nem rég ékesítő szőlőtőkék is végpusztulásokat el nem kerülhették. Leginkább divatozik azonban a tengeri termesztés az ország keleti és déli részein, mert az oláh és orosz csaknem kirekesztőleg, a rác és horvát nagyobb részt többre becsüli tengeri lisztből sült édes kenyerét s máláját a legszebb buzakenyérnél. Köles, a zsiros kása mind a magyarnak mind a szlávnak kedves eledele levén; ennél fogva Debreczen környékén, Pest-, Bácsvármegyékben, különösen Horvátországban, a horvát és szeremi végvidékeken a Vas és Zala megyei vindustótoknál nagy mennyiségben termesztetik. A pohánkát (tatárka hajdina), melly mostohább vidékekre nézve a természetnek megbecsülhetlen ajándéka, a törzsökös magyar mindaddig nevééről is alig ismeri, kivéven Somogyvármegyét, hol ezt a szomszéd horvátok és vindusok után jóformán megkedvelték. Valódi hazája ennek országunkban a felföld, Moson-, Sopron-, Vasvármegyék nyugoti része s Horvátország. Rizs jelenleg egyedül a topolyai pusztán Arizi uraság által termesztetik, Temesvgyében.

2. *Takarmánynövények.* A természetes kaszálórét és legelők még mindig igen nagy tért foglalnak el. — (Polgári Magyarországon rét 4,499,507 h., legelő 7,538,393 hold); többet a róna vidékeken s némelly folyók mellékein, kevesebbet a hegyes tájakon; amott csekélyebb, itt jobb minőségű legelőt és szénát szolgáltatván. (Az összes szénatermést kerek számmal 41,000,000 mázsára tehetjük.) A takarmánynövények termesztését eddig főképp a nagyobb

uraságok gyakorolták; a közbirtokosok s adózók a közlegeltetési használat végett, földeiket kirekesztő tulajdonosi joggal nem birhatván, kénytelenek voltak a mivelt mezei gazdaság ezen főalapját teljesen nélkülözni. Azonban az 1832/6-ki országgyűlés bölcs határozata következtében, a legelők elkülönzése és a tagosztály kétségkívül új üdvös időszakot hoztának a mezei gazdaságba.

3. *Kerti vetemények.* A b u r g o n y á r a a magyar igen sokáig megvetéssel tekint, s hogy termessze, a kormánynak és földesuraságoknak kellett kényszeríteni, mit most a délkeleti vármegyéket kivéven, önkényt gyakorol; sőt az uraságok egy pár évtized óta mind emberi, s állati eledelnek, mind pálinka és czukornedv főzésre nagy kiterjedésű táblákban termesztik, s e tekintetben helyesen több kerti veteménynek nem nevezhető. Spárga a mezőkön sok helyt vadon is terem, h a g y m á t, p a p r i k á t egyebek közt különösen Pest- és Bácsvármegye némelly helységei nagyban termesztnek. A s a l á t á k különféle nemei, r e t e k, u b o r k a szinte nagy divatban van. Némelly helyek különösen sok és jó fej eskáposztáikról híresedtek el; mák több helyt bőven, f e j é r r é p a sok vidéken tarlóban is második veteményül, b u r g u n d i r é p a meglehetősen mennyiségben, s á r g a r é p a kivált Kalocsa vidékén és a Csepel szigetében sok termesztetik. Déli Európát kivéve a s á r g a és g ö r ö g d i n n y e a szó teljes értelmében kerti növény; de Magyarország Statistikájában e czim alatt talán helytelenül hozzuk elő; mert itt némelly megyékben több száz holdnyi szántóföldeken termesztetik. Jóságára nézve a hevesi és csányi (Heves megyében) görögdinnye legelsőnek mondatik; de hogy ez osztályzással a debreczeni, sámsoni, szabolcsi (helység neve), strázsi, hugyagi (mind a kettő Nógrádban) széremégi stb. s különösen a még kevésbé ismeretes kisujszálási és kardszagi, legujabban pedig a péczeli dinnyészek meglelgednének — igen kétlem. A sült uritök mind a tótnak, mind főképen a magyarnak kedves eledele levén, különösen Debreczen, N. Kanizsa és Pest körül sok termesztetik; valamint d i s z n ó t ö k ö t is a tengeri földbe, mindenütt vetnek. H ü v e l y e s v e t e m é n y szinte bőven és sok helyt igen jó van; de nagyobb uri asztalok mégis Ausztriából látják el magukat, borsóval, lencsével; azonban Debreczen vidékét a lőcseiek tartják, kiknek borsójok általában az országban legjobbnak tartatik.

4. Gyümölcs. Gyümölcsben, melly Angolországban csak drága csemegéül szolgál, de Francia-, Olaszországokban s a pyraeneusi félszigetben a köznép egyik főélelmét teszi, Magyarország némelly vidékei szerfelett gazdagok, mások azonban különösen a rónaságok, igen szegények. Legszebb gyümölcs terem Sopron vidékén, a minthogy aszalva, s lehámozottan becsinálva vele soproni név alatt nevezetes kereskedés üzetik. A szőlős- és gyümölcskertnek nevezhető dunántuli kerületben, igen szép gyümölcse van még Zala-, (kivált a Balaton mellékén), Somogy és Baranyavármegyéknek, s a drávántuli kerület, Horvátország nagyobb részt, az oláhban-sági ezred; Temes, Krassó, Közép-Szolnok, Krasznavármegyék, Arad, Bihar hegyes és dombos része, Kővár, Szamos-melléke és a Tiszahát valódi gyümölcsraktárakat képeznek. Az északi részen e tekintetben Gömörvármegye tünteti ki magát. A nyitrai és barsi, főképen ez iparágból élősködő németek, aszalt szilvájokkal, „Brüner Zwetshken.“ név alatt jutalmas kereskedést folytatnak. Egyes gyümölcsfajok közül leginkább el van terjedve a szilva, a rácznak, oláhnak, horvátnak ezen mannája. Az oláhok szilvájokat ritkán aszalják meg, csak pálinkának égetik; de a szeremségiek, és a szamosmelléki s tiszaháti (Szathmár és Bereghvármegyében) magyarok híres szlivoviczájokon kívül, aszalt szilvát is sokat adnak el. Gesztenyések vannak Szathmár-, Bihar-, Nógrád-, Hont-, Poson-, Vas-, Zala-, Somogy-, Baranya-, de leginkább Sopron-, Verőcze-, Posegavármegyékben és Horvátországban, hol néha sertéshizlálásra is fordittatik. Az országból középszámmal évenként 2500 mázsa gesztenye vitetik ki. Fügét a déli melegebb tájakon a köznép is termeszt; s olajfát a magyar tengerparton s Baranyavármegyében szemlélhetni.

A szőlőt és bort tekintve, midőn Franciaország az első helyet foglalja el Európában, akkor Magyarország nyomban utána következik. A nemes tokaji bel és külföldön egyaránt ismeretes s méltán nevezetik borok királyának, mint a melly tiszta sárgás-zöld színe, kövérsége, tüze, édesége, tartóssága, zamatja, s főképen csuda balzsami ereje által, mellynélfogva gyengélkedőknek és lábbadozóknak jóltevő erőt nyújt, egyformán kitűnő. De nem csupán Tokaj hegyormain, hanem inkább ennek környékén, az úgy nevezett Hegyalján terem ezen éltető nedv, melly a Karpát ágának legdélibb hegyfokát képezi, Zemplénvármegyében.

Hossza e termékeny hegyláncznak 6—7, legnagyobb szélessége Szántótól Kis-Toronyáig 6 mf. lehet, mely 14 □ mfnyi tért tenne; de melyből csak 5 □ mf. használtatik bortermesztésre; a többi erdők, szántóföldek, rétek és kertek foglaltán el. Jobb esztendőkhöz ezen hegységen az aszubor-termést 12,000, a mászlást 6000 akóra lehet tenni. A hajdani jobb időkben, midőn még a külföld nem terhelé a magyar bort annyira harminczaddal, egy átalag (87 itcze) jó ó aszuborért 50—70 aranyat, fiatalabb ó aszuért 20—40 aranyat, s mászlásért 15—20 aranyat fizettek. Jelenleg a külfölddel való kereskedés csaknem egészen fenakadván, hasonló borokért 10—20—30 arannyal is kevesebbet adnak. Az ós tokajinak a fiatal ménesi aszubor méltó vágytársa, mint mely sötét vörös színe, édessége, tüze, s más boroktól különböző felette kedves zamatja által, mely szegfűéhez hasonlít, annyira elhíresedett, hogy sokan még a tokajinak is elébe teszik; mi egyébiránt csupán izléstől és szokástól függ. Ménesi név alatt jönnek még Paulis, Gyorok, Kuvin, Kovaszincz, Világos és Kladova helységek borai, melyek mindnyájan Aradvármegyében fekszenek. A ménesi aszubor mennyisége közepszerű jó esztendőben 2000—2500 akóra becsültetik. A magyarországi nemes borok közé méltán soroltatik még a ruszti aszubor is; a szentgyörgyi és soproni aszuborok valamivel csekélyebbek. A magyarországi szőlőművelésnek azonban a Szeremség a bölcsője, s e tekintetben már ez a rómaiak idejében is nevezetes tartomány volt; mert Aurelius Victor írja, miszerint Probus császár, mint szeremi születésű s fia egy kertésznek, 276-dik táján Mons Almus nevű hegyen Sirmium (a mai Mitrovicz) mellett katonák által szőlőket ültetett, s ezeknek termése csakhamar olly hirre kapott, hogy 100 év múlva Claudianus, később Bonfinius, Ransanus, Galeotus Martius, Cuspinianus dicserve magasztalták. Kivevén azon szőlőket, melyek szűk völgyekben vagy árnyékos gyümölcsfák, vagy erdők szomszédságában vannak, egyebütt az egész Szeremségen jó bor terem; de kiváltkép megkülönbözteti magát az, mely a Duna jobb partját kísérő Fruska-Gora hegylánczon Illoktól Karloviczig természetlik; névszerint: Illokon, Banoshtoron, Csereviczén, Beocsinban, Ledinczén, Kameniczen, Beschenován, Péterváradon és Karloviczon, mely utóbbinak neve alatt jön kereskedésbe a többi helységek bora is. Mindezen borok nagyobb részint vörösek; hanem egy idő óta a fejbőrnak

még jobb ára levén, a fejr szürése nagy divatba jött. Leghíresebb fejrbor terem Rakováczon, mellynek egészen a cyprusi borhoz hasonló zamata van, s édessége is az lenne, ha a szőlők némi túlérlettségi fokig szedetlenül hagyatnának. Aszubort szeremben nem szokás készíteni, hanem az ürmösöknek több nemei divatoznak, mellyek közül az úgy nevezett karloviczipezsgő ürmös (Tropf-Wermuth) különösen dicsértetik, s vele az országban, sőt Bécsben is nyereséges kereskedést üznek. Az asztali yörösborkok közül első helyen áll az egri, visontai, ezt követik a szegszárdi, budai, villányi borok. Fejr asztaliak közül leghíresebb a nesz mélyi, somlói, szerednyei, Zalában a Balaton melléki, különösen badacsonyi; Bihar és Közép-Szolnokvgyékben az érmelléki, Posonban a pracsai, diósi; Nógrádban a penczi, váraljai; Pestben a szadai, csömöri, tótfalusi, pesti-kőbányai; Aradban a magyarráthi. Végre kevésbé ismeretes, ámbár legnemesebb borai közül való Magyarországnak a varbóczyi fejrbor Tornavármegyében. A horvátországi borok felette erősek és sokat hasonlítanak az olaszországi szeszes-borokhoz. A vörösek közül a moszlaviczai, fejérek közül a bukoveczai különösen dicsértetik. A borokról szólván, megemlítendő, hogy Magyarországon, Árva, Liptó, Turócz, Szepes, Sáros, Máramarosvármegyéket egészen, a károlyvárosi katonai végvidéket nagyobb részben kivén, egyebütt minden vidéken természetlik bor, s ez a nemességnek úgy, mint a polgárságnak és köznépnek legkedvesebb foglalatosága. Legtöbb bort természetnek, s legtöbb szőlőhegyeket mivelnek a magyarok, ezután a szlávok, majd a németek, s végre az oláhok. A magyarországi szőlők kiterjedése a katonai vidékeken kívül 1,399,836 holdat foglal; s így közép-számittással egy holdra 20 akót tevén, az ország évi bortermése 28,000,000 akóra rug. E roppant mennyiségű bor a hazában emésztetik el; a hajdani virágzó külső borkereskedés tetemesen csökkenvén.

5. *Kereskedési növények.* Kender leginkább a déli, s nemkülönbén némelly északi vármegyékben, de mindenek felett Bácsban természetlik, hol az angolok több esztendők alatt Apatin, Hodság, Filippova s más szomszéd helységekben megbizottakat tartottak, kik a kender helyes elkészítését e végett betanított embereik által eszközölték. Jelenleg e megyében az évi termék mintegy 25,000 mázsára rug, mellyhez

maga Apatin 5000-et ad. A magyar kenderrel 1825-ben a fiumei kormánysház próbát tétetvén, kiviláglott, hogy ez a legjobb olaszországi fajnál, nevezetesen a cesenaticainál is erősebb, miután a magyar kender 209, a cesenaticai csak 190, a ferrarai pedig 158 $\frac{1}{2}$ font terhet bírhatának meg. Egyébiránt az áztatás nem egészen helyesen megy végbe nálunk, mert 1826-ban Velenczében a cs. kir. arsenálban tett próba szerint a magyar kender vízben nem olly tartós, mint az olasz, s ez a hiányos erjedzésnek tulajdonított. L e n t legtöbbet természet Szepesmegye, azután Sáros, s e két megyében a köznép gyolcskészítéssel is nagyban foglalkozik, Szepesmegye, ámbár újabb időkben ez iparága csökkent, most is évenként 15,480 mázsa lent természet. Ezután jönnek Árva-, Liptó-, Turóc-, Máramarosvármegyék; végre kitűnőti magát Vasvármegye, és a Szeremségben, különösen Kőrögy helységre. A festőcsülleng Magyarország több vidékein vadon tenyészik, s mivélését a kormány nálunk is előmozdítani kívánván, a katonai végvidékeken nyomtatott utasításokat, s Thüningiából a legjobb magot osztott széljel, sőt régebben s újban más vidékeken magánosok is tettek kísérleteket, s meglehetősen mennyiségben kezdték azt ültetni; azonban mind ezen vállalatok a csekély siker, s különböző okok miatt egymásután megszűntek, s csupán a bródi és gradiskai ezredekben vannak még néhány végörök, kik ez iparágat kicsinyben folytatják. Buzér vagy gyapár jelenleg nagyban szinte nem miveltetik. A sáfrány természet, melyet a kecségtető nagy ár miatt különösen Tolnán, Bihar, Heves, Baranya, Zalavármegyékben igazi hévvel gyakoroltak, hasonlóképp ellankadt, s most szelid sáfránnyal Ausztria tart bennünket. Szömörce, (Rhus Cotinus, Färbersumach), melyért csak nem rég olly sok pénz ment ki Oláh- és Moldvaországokba, vadon találhatik Egernél az Egyed hegyén, Keszthely vidékén, a varasdi és pétervárad végvezredékben; de legtöbb a németbánsági és illyrbánsági vidékek homokdombjain, hol az a növény a homok megkötésére megbecsülhetetlen, s azért még a levelek szedése is nagy kímélettel történik. 1839-ben az illyrbánsági ezred vidékén a szömörce-termés hivatalosan 37,169 okkára (1 okka 2 $\frac{1}{4}$ font) becsültetett. A r e p c z e természet, s az olaj-sutulás e folyó században igen elterjedt Magyarország déli vidékein, különösen Torontál-, Temes-, Tolna-, Bács-, Baranya-, Csongrád-; újban pedig Arad- Békésvármegyékben

s a N.-Kunságban, s ez iparág most is esztendőről esztendőre növekszik. 1831—1840-ig átmérőleg évenként vitetett ki az országból 34,521 mázsa; 1841-ben 102,243 m.; 1845-ben pedig már 287,460 m. repce. Komló több vidékeken (különösen Tolnában) vadon nő, de serfőző házak számára rendszeren is termesztetik, Zólyom, Szepes, Pest, Sopron, Árva, Bereg, Aradvármegyékben, csak hogy nem elegendő mennyiségben, úgy hogy 1845-ben is 2597 mázsa hozatott be, nagyobb részt alsó Enns vidékéről, a kivitel 189 mázsát tévén. Gyapot (pamut) termesztéssel mind polgári Magyarországon, mind a katonai végvidékeken több helyeken s több esztendőben tétettek, s tételnek még most is próbák, s legelsők voltak a Nákó testvérek, kik ezt 2-dik Józsefalatt Torontálban megakarák honosítani, s eleinte szerencsés sikerrel; de az e tárgyban tett kezdések, mindekkorig csak kicsinyben maradtak. A dohány mind minőségét, mind mennyiségét tekintve, egyik legelső, bár nem általánosan elterjedt terménye az országnak, s az évi dohánytermést keresztszámmal 650,000 mázsára tehetjük. Legtöbbet ad ebből Torontál, azután Szabolcs, Tolna, Szathmár, Bács, Heves, Zala, Hont, Bihar, Somogy, Sopron, Gömör, Vas, Csongrád, Baranya, Arad, Temesvármegye. Torontálban 41 ujonnan telepített pusztá csaknem kizárólag dohánytermesztéssel foglalkozik. A katonai végvidéken igen kevés dohány termesztetik, a karpátaljai megyékben épen semmi sem. Azonban az újabb időkben a dohánytermesztésen a szivar általános divatba jövétele nagy változást tett, mivel a füstölni kedvelt dohányfajok szivarnak többnyire alkalmatlanok. Legelső szivargyárosunk Fuchs és Philips társak, kik külföldre is nevezetes kereskedést üznek, szivarnak legalkalmasabbnak találták a torontáli, szamosközi és hevesmegyei dohányt; továbbá jó szivardohányokat természetnek még Abauj (Szent-Andrási) Borsodvármegyék. Füstölni különösen kedvelt dohányok a vitnyédi Sopronban; verpeléti, debői Hevesben; ribai Nógrádban; füzesgyarmati és kőspallagi Hontban; pálfai, faddi Tolnában; csetneki és dúlházi Gömörben; e kettő különösen zamatos és szagos; rátkai Zemplénben stb. Kereskedésbe legtöbb magyar dohány jön szegedi név alatt, melyet Torontál, Csongrád és Csanád adnak, azután debreczeni, pécsi név alatt. A kivitel tett 1831—1840-ig évenként átmérőleg 241,062 m., 1840-ben 336,473 m.; 1843-ban 158,824 m.; 1845-ben 211,625 mázsát.

6. *Erdő.* Az erdő ugyan Magyarországon 15,225,395 holdat foglal el, azonban hogy valahol tulságos bőség volna fában, mondani épen nem lehet. Legnagyobb bősége van még fában Kraszna, Krassóvármegyéknek s Kővárvidékének. Azonban a karpátaljai megyék, hol az ipar emelkedni kezdett, naponta érezhetőbb szükségét szenvednek, s valóban a fahiány iparvállalataikat veszélylyel fenyegeti, sőt már mostanában is gyakran megsemmisíti. Azon nagy tér pedig, melly a Duna, s a bihari, aradi és temesi hegyek közt fekszik (mintegy 1100 □ mf.) kevés kivétellel, szakadatlan, erdőtlen síkság, hol a fahiányát szalmával, tengeri kóróval, és valódi perzsa módra szárított marhaganajjal kénytelenek a lakosok pótolni. E kietlen erdőtlenség káros befolyását sokszorosan gyakorolja, mert e miatt az egész vidék szárazságban gyakran szenved, a homokos helyeken pedig a futóhomok a szomszéd termékeny fekete földeket is elborítja. Ezeknél fogva igen kívánatos, hogy általában ne csak eleje vétessék az erdőpusztításoknak, hanem az erdőkimélésre különös ügyelet legyen, s erre mind egyesek, közuradalmak, különösen pedig a hatóságok méltó figyelmet fordítsanak, mindenek felett ohajtható pedig, hogy az erdő-törvények, mint már régtől terveztetnek, minél előbb ne csak meghozassanak, de gyakorlati életbe is lépjenek.

12. §. Állatok országából.

1. *Ló.* A jó eredeti magyar lófaj az uri ménesekből lassan lassan kipusztíttatván, csak a köznépnél s Erdély hegyesebb vidékein, a Hátszeg és Csik bércei közt talált menedékhelyet. E körülménynek a magyar lótenyésztésre igen szomorú következése lön. Mert a szinte keleti vér által nemesített spanyol lovak, mellyek leginkább Erdélyben terjedtek el, s mellyek csak hibás tenyésztési rendszer miatt vesztették el eredeti becsüket, még nem ártottak ugyan tetemesen a jó lótenyésztésnek; de spanyol faj leple alatt, dán, német, olasz lovakból álló keverék lepte el a magyar méneseket, mellyek credetiségökből kivetköztetve, a mult század második felében végkép elaljasodtak. De egy pár évtized óta a magyar lótenyésztésre ismét uj időszak kezd virulni. A már elkorcsosodott fajt ujra nemesíteni kezdik, a régi koplaltatási, majd zabáltatási rendszer helyett, egy részről a csikók erőteljesebb táplálása, más részről az egészben nagyobb

takarékosság vala behozandó, s ezt a kanczák mérsékelt dolgoztatása által sokan jó sikerrel teljesítették is; végre a több helyt keletkezett lóversenyek, szinte fontos befolyást gyakorolnak ez iparágra; némelly elhíresedett lóvásárok pedig, mellyek közt a győri, fejérvári, sibói, seregélyesi, magyaróvári stb. első helyet foglalnak, szép bizonytságot tesznek erről. A lovak száma azonban Magyarországon a mindinkább növekedő juhtenyésztés miatt több helyeken megfogyatkozott, de más országokhoz hasonlítva mégis elég nagy, s 1,200,000-re hátrán tehetjük. A Lengyelországgal határos északi s Ausztria és Stájerországok szomszédságában fekvő nyugoti vármegyékben a lovak közép magasságuk, az ország közepén, s a keleti és déli megyékben pedig kisebbek, de gyorsabbak és vesésebbek, a honnan ezek könnyű lovaságnak különösen alkalmasok, amazok inkább teherhordozásra, s nehéz lovasság számára használatnak. Egyébiránt magas, nehéz lovasság alá való lovakat tenyésztének még némelly déli megyék is, különösen a torontáli, bácsi, baranyai, tolnai s németbánsági németek, de azt mondhatni talán leginkább kitünteti magát jelenleg a lótenyésztésre nézve Somogy. Átalában véve azonban lovaink nagy részben rosszak, s csudálkozni lehet, hogy Magyarországbán, a huszárok hazájában, hol az abrak külföldhöz képest olly olcsó, a legelők olly kiterjedtek és jók, s mikor a magyarok a lovak nagy kedvelőinek tartatnak, s valósággal azok is: szép s nemesített lovak csak itt ott az uraságoknál, s némelly vagyonosabb polgároknál és földmivelőknél láthatók, a nagyobb rész lovai elcsigázott, össze vissza korcsosított gebékből állván. De e rosznak olly mélyen gyökeredző oka van, mellyet kiirtani felette nehéz; s ez ok; a nagy tömeg szerfeletti szegénysége. Vannak mindazáltal itt jeles és nevezetes intézetek, mellyek a lótenyésztést s nemesítést hathatósan előmozdítják. Első említést érdemel ezek közt a Csanádmegyében fekvő mezőhegyesi királyi katonai ménes, melly nemében talán egész Európában legnagyobb (száma itt a lovaknak 3000 körül van, anyakancza 700, nyáron át 7000 embert s 200 ökör-fogatot foglalataskodtat). Ennek fiókja a bábolnai ménes Komáromban, melly ritka szépségű eredeti arab lovakból állittatott össze, s mint ilyen, szinte egész Európában pár nélküli. Az itt tenyésztett lovak csupán a kir. udvar számára használatnak (száma 550—600 körül, mellyből anyakancza 140—150). Ezeken kívül a magános birtokosok közül

is számosan tartanak méneseket, melyekben némelyek a lónemesítést arab csöddörökkel hamarább s biztosabban gondolván elérni, arab méneket, mások a szinte arab vér által nemesített erős alkotású angolokat, a mi vékony csontu magyar lovainkhoz alkalmazhatóbbaknak s czélszerűbbeknek itélvén, angol származású csöddöröket használnak. Némelyek, de kevesen, a katonaság s a nagy közönség kívánsághoz képest, könnyűszerű magyar és erdélyi eredetű lovakból álló úgy nevezett vad méneseket tartanak. Végre a magyarországi köznép közt a német legtöbb, s legjobb lovat nevel, ezután a magyar, majd a rác, és tót; legkevesebbet tenyészt pedig az oláh és orosz.

2. *Szarvasmarha.* Az ország nagyobb részében részint a sebesen növekedő, még a közrendűek közt is elterjedt juhtenyésztés, részint az ország hol egyik, hol másik részében csaknem évenként pusztító marhadög, a szarvasmarha tenyésztést érezhetőleg keskenyebb körbe szorították. Még 1802-ben 158,600 darab szarvasmarhát adott el a magyar, idegeneknek; 1831 — 1840-ig pedig évenként átmérőleg 72,720 t., 1845-ben 106,230 darabot, de ez utóbbi évben 22,451 be is hajtatott. Egyébiránt a magyarországi ökör magas termete, hősín fejérsége, hosszú felnyúló szép idomu szarva által minden európai szarvasmarha faj közt jelesen megkülönbözteti magát. E szép marhafaj hazája azonban a magyarországi két nagyobb rónaság, különösen a Tisza melléke. Itt, de más vidéken is számos uraságok nagyobb számú szép gulyákat is tartanak. Legszebb ezek közt jelenleg gr. Csáky Petronella körmösdi gulyája Biharvármegyében. Alkotója e szép gulyának az öreg Kollárszky Pál. Eleinte csak közönséges, válogatott paraszt tehenekből állott, még 1813 után is, 20 év óta pedig nemcsak Magyarországból, hanem Moldvából s Podoliából is temérdekek a vevők, a bikáknak ment darabja 600, 500, 400 pfton, pedig nem az elejéből, mert ez házi tenyésztésre hagyatik, tehenek darabja 250, 200, 180 pfton. Hg Eszterházy egy bikát 600, gr. Teleki 500, mult ősszel pedig podoliai nemes Gílovics de Grzimala egy-két éves bika borjut 400, két tehenet egyenkint 250 pftért vett. Gyönyörű gulyája van még gr. Eszterházy Károlynak a pápai urodalomban, gr. Festetics Tassilónak Győrvaron Vasban, hg Odeschalchinak illoki urodalmában, a vishujevczei pusztán 400 darabból álló, gr. Károlyiaknak derekegyházi urodalmokban. A bivaly csak

némelly vidékein tenyésztetik az országnak, leginkább Somogy, Baranya, Torontál, Szatmár vármegyékben, de itt sem fordítottak reá illendő figyelem.

3. *Juh és kecske.* Jelenleg csaknem minden vármegyének jelszava: a juhok szaporítása és nemesítése; s valóban a magyar gyapju a világ kereskedési cikkek közt már helyet foglalván, a mindig növekedő magyar birkatenyésztés mind mezőgazdasági, mind statusgazdasági tekintetben olly fontosságúvá vált, hogy a derék Elsner Európa juhtenyésztéséről írt német könyvében, a selyem birkák nemesítésében Spanyolországot rég meghaladott Németország legveszedelmesebb vetélytársainak Magyar- és Oroszországot tüzte ki. A juhok nagy számát mutatja az évenként kivitetett gyapju. Vitetett ki pedig 1831—1840-ig átmérőleg 234,958 mázsa; 1844-ben 261,142 mázsa; 1845-ben 214,446 mázsa. De nemcsak tömegre, hanem belső jóságra és finomságra nézve is tetemes előhaladást tett az újabb időkben hazánk. Legelőször Mária Thérézia kezdte el a magyar juhnemesítést, az által, hogy Spanyolországból hozott 325 darab merinót 1773-ban Mercopailban, Zágráb vármegye délnyugoti csucsán telepítette le, s ez később Buda-Örsre tétetvén által, sok magyar juhászatnál első csiráját veté meg a nemesítésnek. Később több szállítások történtek Spanyolországból a cs. kir. családi jóságokba, nevezetesen Holicsra is, s nem lehet tagadni, hogy Nyitravmegye volt első, mely a nemesítést nagyban elkezdte, s honnan aztán a többi nyugoti vármegyékben is elterjedt. Kik legyenek azonban birtokosaink közül azok, kik a juhnemesítésben különös érdemeket szereztek, előszámlálni nem tudom, s ha akarnám, igen csonka és hiányos munkát tennék. Leginkább kitüntették azonban magukat mostanában a gr. Károlyiak és Hunyadyak; s ezeknek köszönhetni a magyar juhnemesítés magas fokán állásának azon örvendetes tanuságát, miszerint a németországi gazdák gyűlésén már két egymást követő évében mindig magyar gyapju nyerte el az elsőséget. Különös említést érdemel még boldogult Klauzál Imre, hazánk Bakkewellje, kinek társai Vas megyében jelenleg is dicséretesen foglalkoznak a juhnemesítés körül. Átalában a juhnemesítés legközönségesebben el van terjedve a dunántúli kerületben, azután a dunáninneni kerület nagyobb részében, kevésbé a tiszáninneni s túli kerületekben. Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Máramaros vármegyékben s a többi hegyesebb északi vi-

dékeken a juhtenyésztés hasonlóul nagy divatban van, de inkább téj és turó, mint gyapju kedviért, a honnan a lipitói, breznóbányai híres juhturó nem megvetendő ágát teszi a bel és külkereskedésnek. Az erdőket pusztító kecskék a földes urak által mindenfelé üldöztetnek, s csak itt-ott tenyésztetnek még egyesek, s leginkább a sertésnyájak közt. Legtöbb kecske van még az Oláhbánsági ezredben, Bihar megye belényesi járásában és Kövárvidékén.

4. *Sertés.* Az alföldi magyar mezei munkáját gyakran egész hétig nyers szalonnával és kenyérnél végezi, de különben is a sertéshus a magyarnak igen kedves eledele levén; ennél fogva a sertéstenyésztés az országban nagy kiterjedésben üzetik. Hogy illy körülmények közt a belfogyasztás tetemes lehet, magában értetik; mindazáltal még Bécsnek, s általában az idegeneknek még tetemes mennyiséget juttat Magyarország. 1831—1840-ig átmérőleg évenként kihajtatott 218,989 darab, 1840-ben 302,615 d., 1845-ben 352,440 darab. Egyébiránt e nagy fontosságú kereskedés nem mind Magyarországi sertésekkel üzetik, hanem Serb, Bosnyák, Oláhországokból évenként 200,000 darab vándorol által hazánkba, s itt részint a rengeteg tölgyes, bikkos erdőkben, részint tengerin meghizlaltatván, vagy ben fogyasztatnak el, vagy Posegán, Eszéken, N. Kanisán, Győrön, Sopronon által az ausztriai német tartományokba hajtatnak ki, vagy az Erős gözös egész kényelemmel szállítja őket a Dunán felfelé Ausztria fővárosába. Az északi vármegyéket s Erdély egy részét Debreczen, keleti Magyarország sertéskereskedésének a gyűlpontja tartja szalonnával. Temesvár szerb és oláh sertésekkel szinte nevezetes kereskedést üz, s a bajai sertésvásár a leghíresebb sopronival vetélkedik, azonban a szalonna mégis legolcsóbb Eszéken. A különböző fajok közül 2 főfaj terjedt el leginkább, t. i. a magyar és a törökországi, melly mangaliczának is nevezetik. Amaz magasabb és nyulánk, színre vörös, szőre síma, fülei lekonyultak, nem igen szapora, a mangaliczánál nehezebben hizó, de szalonnája keményebb és tartósabb; ez fehér vagy fekete, szálkás szőrű, hegyes fülekkel, zömök gömbölyű testtel, a magyar sertésnél szaporább és jobban hizó, de szalonnája lágyabb. A magyar faj nemesítésére legtöbbet ügyelnek a szalontaiak Bihar megyében. E városban némelyek több százakból álló nyájakat tartanak, s különös figyelmet fordítanak a szép állású kanok és maglók

koczák kiválasztására s a kis malaczkok erőteljes tartására. A Kalocsa környéki magyar sertés szinte nevezetes. A drávántuli és bánsági megyék és végvidékek sertései a bosnyák és szerb sertések által sokat nemesítették, de e fajból mégis talán legszebb nyájukat láthatni Aradmegyében; hol egy-szersmind albaniai faj is tenyésztetik.

5. *Szárnyasok és vadak.* A vadállatoknak különféle nemei mind a hegyes vidékeken, mind a siktéteken illő mennyiségben, sőt bizonyos vidékeken némelly nemek, mondhatni bőségben találtnak. Hasonlóan a számos vadas-kertek és tilosok sokat rejtenek. A hidegebb éghajlatu hegyek több vidékein medvék; a Tatra legmagasabb bércein s Máramarosban a Petrósza és Pop Iván kopár szirtjei közt zergék, vagy havasi kecskék is tartózkodnak. Szárnyas erdei és vízimadarakból sincs szükség, fáczánt az uraságok több fáczános kerteikben is tenyésztének. A Tisza vidéken a nemes kócsag is több helyt találtnak. A reznek, mint nagy ritkaság, Csongrád és Torontál vármegyékben tartózkodik. De statistikailag nagyobb fontosságu a vadmadaraknál a szelid baromfi tenyésztés. A karpátaljai hegyes vidékeket, s a károlyvárosi katonai végvidéket kivéve, egyebütt mind a dombos, mind kivált a róna környékeken olly kiterjedésben gyakoroltatik a lud tenyésztés, hogy e tekintetben hazánkat még Morvaország sem haladja felül. Különösen megkülönbözteti magát e tekintetben a Tököz Györmegyében. 1845-ben ágyitoll és pehely vitetett ki az országból 8,634 mázsa. A Horvátvármegyékben a pókatenyésztés van nagy divatban, de gyakorolja ezt Magyarország más vidéke is, különösen Pestmegye alsó környéke. Tyukot, csirkét, kappant mindenféle tenyésztének, az alsó részen kivált a N. Kunságban bőven; általában pedig szárnyásállatokkal, s tojással a napnyugoti vármegyék, főkép Sopron, Vas, Moson, Györmegyeye s a Csalóköz nem megvetendő kereskedést üznek Ausztriába és Bécsbe, és 1845-ben vitetett ki az országból 2.696,320 darab tyuk, lud, pulyka összesen 593,155 pfirt értékben, ezenkívül 92,365 pfirt áru tojás.

6. *Méhtenyésztés.* Mennyi legyen egész Magyarországon a méhek száma? ezt megmondani nem tudom, de hogy tetemes lehet, onnan világos, mivel 1845-ben az országban elfogyasztott mézen, viaszon, méhseren kívül még 14,859 mázsa méz és méhser, 2093 mázsa nyers viasz adatott

el a külföldnek; s amaz 188,410, ez 178,308 pftot hozott be. Egyes vármegyéket és vidékeket tekintve, legtöbb méhet tartanak a péterváradai, bródi, oláhbánsági végezek; továbbá Temes, Krassó, Arad, Bihar, Békés, Baranya, Somogy, Szerem, Verőcze vármegyék. Az északi s nyugoti vármegyék, különösen Moson, szinte foglalatostokodnak méhtenyésztéssel, s ezt okszerűbben üzik, de a gazdag déli megyék természetre hagyott méhkasaikban több mézet gyűtenek. Jóságára nézve legtöbbre becsültetik az oláhbánsági.

7. *Selyembogár.* A selyembogártenyésztés legnagyobb divatban van a katonai végvidékeken: ezután Temes, Bács, Arad, Szeremvgyékben, Tolnában, Baranyában, Verőcze, Posega, Körös, Békés, Poson, Győr, Esztergomvármegyékben. 1844-ben katonai Magyarországon Hoffmann és fia bécsi nagykereskedő ház 20 beváltó házban 18,555 tenyésztőtől 116,137 $\frac{1}{4}$ font gubót, 69,785 frt 23 kr. értékben; ezenkívül 16 magános beváltók, némelly különféle vevőkkel beváltottak összesen 128,900 fontot. Polgári Magyarországon fennemlített kereskedőház 12 beváltóházban beváltott 6085 tenyésztőtől 45,149 fontot 29,384 frt 43 $\frac{3}{4}$ kr. értékben; ezenkívül az ország különféle vidékein 46 beváltók beváltottak 231900 font gubót, s így 1844-ben beváltatott összesen Magyarországon 522,086 font gubó, ennek értéke fontjától közép számmal 36 ezüst krajczárjával 315,650 pft. Ha e mennyiséghez még a legombolyítási díjt, 40,950 font gombolyított selyemért, fontját 2 frt 30 kr. = 102,375 frt, ehhez ismét a fonalazásra ugyanannyit veszünk, abból akkor 520,400 pftt kerekedik, melyet a selyemtenyésztés Magyarországon forgásba hozott. Az 1844-ki gubó minősége sokkal jobb levén, mint az előbbeni években, azokból nyert selyem pedig szebb és finomabb, örömmel említendő azon haladás is, melyet különösen sok egyes magános gombolyítók a selyemtenyésztésben tettek. A szederfaültetés némelly vidékeken évenként előhalad, és azért nyugodt kebellet várhatni ezen iparág évről évre leendő tökéletesedésé; és valóban ohajtandó, hogy vajha mindazon helyek, melyeknek még II. József idejében ültetett epreskertek most is megvannak, új tüzzel felkarolnák ez iparágát, s ne engedjék, hogy Magyarország, mint 1845-ben is történt, 2283 mázsa selyemért 2.902,000 pftot, (ebből 1728 mázsa, 1,964,800 pftt értékben egész és félselyem kelme) fizessen külföldnek.

8. *Vízidálatok.* A halaknak különböző nemei különösen némelly vidékeken mind a folyókban és tavakban, mind a hegyi patakokban és tengerszemekben (hegyitő) nagy bőségben találhatók. Hajdan a Tisza halbőség tekintetéből Europa legelső folyójának tartották. A Szamos, Tisza és Körös jó ízű kecsesége különös említést érdemel, a lazacot, melly csupán a Poprád és Dunajecz vizeiben fogatik, jóságáért s ritkaságáért szinte felhozzuk; nem hallgathatjuk el végre a Balaton becses ajándékát a fogast, melly egyedül Magyarországon és csupán a Balatonban fogatik; a Dunában található iszonyu nagyságú vizák szinte kitünők. Karansebes vidékén s az almási völgyben csigák hizlaltatnak, s külföldre is vitetnek; egyébiránt illyeket Biharvármegyében a grószai, hagymási, barzesdi köves hegyeken, s Verőczében a verőczei járás szőlőhegyei tövében s másutt több vidékeken szinte lehet szedni. A nádaly 1829 körül szinte 1836-ig igen nagy mennyiségben találtatott, s fontos külkereskedési tárgya kezdett válni, úgyhogy a nevezett időközben az ebből jött tiszta nyereség 6 millio ezüst forintra becsültetett; azonban a hirtelen növekedett kivitel és a számos száraz esztendőnek ennek mennyiségét annyira megkevesítették, hogy már 1845-ben 45 mázsa vitetvén ki, alig jött be érte 18,000 pengő forint.

13. §. Ásványok országából.

A magyar bir. tartományokban a bányászat már régen virágjában lehetett, mert már a rómaiak idejében Erdélyben, Zalatnán (Auropolis) a dácziai aranybányákra rendes felügyelő volt rendelve. Mi az érczek, kövek, savak mennyiségét s egyszersmind különféleségét illeti, e tekintetben az európai státusok közt az ausztriai birodalomé az elsőség, s itt ismét Magyar és Erdélyország a többi ausztriai tartományokat, különösen a nemes érczekre nézve, jóval felülhaladja.

1. *Arany és ezüst.* A tiszta termés arany (Gediegenes Gold) Magyarországon ritkábban jön elő, mint Erdélyben, nálunk nagyobb részt ezüst érczekkel levén vegyítve. Leggazdagabb aranybányák Barsvármegyében a körmöczyi, Hontban a selmeczi, Zarándban a boiczai, körösbányái stb. Szathmárban a nagy és felső bányai, Kővárvidékén a kapnikai; ezután jönnek Máramarosban budfalusi (Zsarapony nevű) Liptóban a bóczai, magurkai. Abaujban az arany idkai, Poson-

ban a bazini. A budfalusi legtisztább aranynak mondatik. Ezenkívül aranyat mosnak még a Duna, Maros, Tisza, Dráva, Mura, Nera, Körös vizeiből. 1822-ben ásatott összesen Magyarországon és a hozzákapcsolt részekben 1498 márka, s 3 lat arany. 1842-ben 2408 márka. Ez üstöt a selmeczi, körömczi, bóczai arany és ezüstbányák most is legtöbbet adnak, de a szomolnoki, nagy-bányai, felsőbányai, kapniki bányákban szinte nevezetes mennyiség ásatik. 1822-ben ásatott összesen 46,754 márka 15 lat. Az 1842-iki termés pedig 65,124 márkát tesz.

2. *Réz, vas, ólom stb.* Az orosz birodalom, Amerika és Angolország után, az egész földön legtöbb réz ásatik Magyarországon. Itt ismét a felső magyarországi vagyis szomolnoki bányakerület leggazdagabb, különösen Szepes, hol az évenként kiáott nyers réz 25.000 mázsa körül megy. Magyarországon összes tiszta réz terméke 1822-ben 25 056 m. és 50 font; 1842-ben pedig 36,796 m. tett. E mennyiséghez a szomolnoki kerület után legtöbbet ad az oravicza-i vagy bánási kerület, melly évenként 4—7000 m tiszta rezet szolgáltat. Krassóvármegye 2—5000, Biharban rézbánya 800—1100, az oláhbánási végezedben, Obresha 1—1400 m. ad. Az alsó magyarországi bányakerületben, főképen Zólyomvármegye tünteti ki magát évenként 3—5000 mázsával. Végre jön a nagybányai kerület néhány 100 mázsával, az urvölgyi, libeti, illobai, nagybányai, szászka; de különösen a szomolnoki természetes rézvítri olforások (czément vizek) mellyek a vasat rézzé változtatják, évenként szinte meglehetősen mennyiségű rezet adnak; a szomolnoki maga mintegy 1100—1200 mázsát. A vas az érczek ezen legszükségesebbike, szinte el van terjedve hazánkban, és 1845-ben az összes nyers és öntött vastermek összesen 575,000 mázsára rugott. Legtöbbet ad az egész mennyiséghez Gömörvgye (245,000 m. körül) hol a garani, rosnyói, csetneki, jolsvai, kishonti völgyekben a vashámorok egymást érik. Gömör után mindjárt következik: Szepes; továbbá: Abauj, Torna, Borod, Sárosvgyék. Sok vasat ásnak még Zemplénben. Szinnán; Ungban, Remetén. Egy mázsa nyers és öntött vasat általában 8 pfira becsülvén; e szerint a fent nevezett vasmennyiség (575,000 m.) értéke 4,600,000 e. f. lenne. Birnilly nevezetes somma legyen is ez, mindazáltal a belső szükségre nem elég, mert még mind e mellett is hozott be az ország, egyéb különféle vasneműeken kívül,

18,563 m. nyers és öntött vasat, 154,807 forint, kovácsolt vasat 66,620 m. 666,200 ft.; szer és pöröly kovácsművet 82,070 m. 2,051,750 p. ft. értékben. Nagy-Britanniához hasonlítva, mely évenként 300,000 m. ólmot ás, a Magyarországi Ólomtermék csekélységgé törpül. 1822-ben 3415 m. 81 font, 1842-ben pedig 3589 m. ásatott, melyhez az utóbbi évben még 22,189 m. nyers ólomércz járul. Legtöbbit ad ezen mennyiséghez az oláhbánsági végezered, ezután a selmeczi bányakerület. Ugyancsak 1842-ben ólomtajt (Glätte) termés 10,006, horgany 1948 m. megyen. Dárdany, hüveny, horgany, higanyszinte meglehetősen mennyiségben terem. De ezeknél fontosabbá kezd lenni legujabban az alany (nikl ércz), mely különösen Gömörben találtatik, jelesen pedig Dobsinán dárdanyyal vegyesen, Rosnyón pedig tisztán. Ez érczet régebben használatlanul vetették el, most pedig megtisztítva készítették belőle az ezüstöt pótoló pakfong. Legjobb sok asphaltnak Bodonos-Patakon, Biharban.

3. *Sóak.* A kősonak hazája Máramarosvgye, nevezetesen pedig a rónaszéki, sugatagi, sándorfalvi, szlatinai és királyvölgyi sóaknak, melyek összesen öt évi leforgás alatt évenként 713,850 mázsa kősót adtak. Legjövendemesebb sóaknak: a sugatagi és szlatinai, ezenkívül Sárosmegyében a sóvári sóakna ad évenként 112,900 m. főtt sót. Mindezen só nyeremény azonban az ország belső szükségére még nem elég, és ámbár a máramarosi aknak sóval egész Európát több száz esztendeig kitarthatnák, mindazáltal részint az olcsóbb mivelés, részint a könnyebb szállítás miatt, Erdélyből és Galicziából is hozatik be só, Erdélyből névszerint 1846-ban hozatott be 725,977 mázsa. Árva, Liptó és Turócvgyék galicziai sóval; Horvátország a tengervídek tengeri sóval él. — Sziksó (alcali fixum minérale, soda) igen sok van Pest, Bács, Csongrád, Torontál, Csánád, Békés, Szabolcs, Szathmár, Heves, Jász-Kunság, Fejér, Komárom és Mosonvármegyék lapályos róna földlein. — De legtöbb és legjobb sepetetik Biharvgyében, Debreczen és Pocsaj közt, évenként középszámmal 12,000 mázsa, s ezzel főzik a debreczeni híres szappant. Csuda só is több helyett van. A természetes salétrom Magyarországon több vármegyékben kristályozott alakban jön elő, s számos nagy főzőházakban olly mennyiségben tisztittatik, hogy a kir. kincstár mindig halmozott összeget tehet tartalékba; s az országból évenként több ezer mázsa vitethetik ki. Legtöbb termé-

szetes salétrom található Szabolcs-egyében, hol a nagyállói és nyíregyházi főzházakban évenként mintegy 5000 m. főzetik; továbbá Bihar-egyében, az illyrbánsági ezredben, Szathmár, Fejér, Mosonvármegyékben. Timsókő több helyt találtatván, timsó is több helyeken készítettik, de legnagyobb mennyiségben Bereghvármegyében, hol Munkács mellett Podheringen, gr. Schönbornnak a b. dercsényi család fidei commissumával közösen hirt nagyszerű timsógyára van, mellyhez a pusztakerepeczi is tartozik; ugyancsak Bereghben b. Perényi Zsigmond dédai timsógyára évenként 3500 m. timsót készít. Szinte nagy és jeles a gr. Károlyié Muzsalyon. A sopronmegyei timsó-főző-intézetek nagyszerűségök mellett is mind mennyiség, mind minőség tekintetéből hátrább állanak a beregieknél. Hamuzsirt legtöbbet készitnek Máramaros, Beregh, Ungh, Krassó, Arad, Bihar, Verőcze, Posega, Zalavgyék, s az oláhbánsági, szluini, 2-dik báni ezredek.

4. *Kő és földneműek.* A különféle drága kövek közt, mellyek Magyarországbán nagy mennyiségben és különféleségben találtatnak, különösen említendő a nemes Opál, mellynek egyedül Magyarország, itt pedig különösen Sárosmegye a hazája. Agyagneműek közt fazekas agyag több helyt fordul elő, különösen Biharban Nagyrév és Sónkolyos jeles agyagbányákat mivel, mellyekből messzebb vidékre is hordanak. Porcellánföld számos vidékeken igen jó. A híres bécsi porcellánhoz Dubrinics ungmegyei faluból hordanak, mellynek ott a prágai és passzaui porcellánföldekkel kell versenyezni. Pálakő, fedélre való is sok helyt, igen jó Borsodban. A több vidékeken ásható jeles jószágú malomkövek közt a geletneki Barsban legjobb. Különféle jószágúsnéhol igen jó mészneműekben sincsszükség. Márványkő legtöbb töretik Komárom, Baranya, Veszprém, Szepes, Abauj, Liptó, Krassó-egyékben, s ez utóbbi helyt carraraihoz hasonló fehér márványt fedezett fel Ferenczy művészünk. Gypsz is több helyt volna, de csak egy bánya mivelletik, Tornában, Jablonczán.

5. *Égő ásványok.* Kőszénbeni gazdagságban, mellynek köszönheti egy részben és különösen Anglia gyári iparának virágzását, aligha áll ott Anglia, hol Magyarország, mert ez nálunk valóban sok vidékeken igen nagy bőségben találtatik, csakhogy nagyobb részint használatlanul hever. Találtatik pedig barna kőszén: Poson, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád, Pest, Heves, Borsod, Bihar,

Arad, Krassó, Szerem, Posega, Zala, Vas, Sopron, Veszprém, Varasd, Zágráb, Esztergom, Komáromvármegyékben, összesen felül mint 90 helység határában. Fekete köszén Szepes, Sáros, Zemplén, Máramaros, Krassó, Baranya, Tolnavármegyékben, mintegy 30 helyen. Egyébiránt valósággal művelésben levő bányák jelenleg csak Sopron, Komárom, Poson, Esztergom, Pest, Krassó, és Baranyavmegyékben s a bánsági illir vidéken Eibenthalban vannak. Minőségre nézve legjobbnak tartatik az oraviczai Krassóban, hol a kőszénbányák terméke jelenleg évenként 500,000 mázsa körül megy. Baranyában 1845-ben ásatott összesen 133,159 mérő (1 mérő 120 fontjáv.) Itt eddigelé legjobb találatik Szabolcs helységénél, s ebből a pécsi vasgyár társulat koakszot is kezdett égetni. Szinte jeles bánya Komáromban a zsömlei; nem alábbvaló nyíltott ennél Pestmegyében legujabban Pomáznál. A soproni brennbergi kőszénbánya gazdag, de terméke az említetteknel alábbvaló. Kén több helyt van: de különös jóságu kénnek kimerithetlen bányája Radobojon van Varasdmegyében, melyet a kincstár maga kezel. Turfa a lapályos vidékeken sok helyt, kivált a Hátságon Mosonmegyében, de a Kárpátalján Szepeshen is. Kőolaj leginkább Szepes, Bihar, Sáros, Heves, Zalavármegyékben fordul elő.

IV. SZAKASZ.

Nemesítő ipar.

14. §. A nemesítő iparról általánosan.

Minden munka, melly a nyers természetterményeket az emberek számára használhatókká készíti, nemesítő, vagy röviden, műiparnak neveztetik. Ebből látható, hogy a műipar valamelly országban épen olyan szükséges, épen olyan nagy fontosságú, mint maga a földművelés és bányászat; mert ezek termékei is amaz nélkül hasznonyt hetetlen hevernének, s így semmi nemű országban, melly boldog s független ohaajt lenni, a műiparnak hiányozni nem lehet, nem szab d. Földművelés a nemzetnek csak tűrhető állapotot, műipar gazdagságot szerez, miután ez a nyers-termények eredeti értékét sokszorosan felemelni képes. Csupán föld-

mivelő ország mindig szegény, gyenge és függő maradand; mert földmivelés és műipar kölcsönösen hatnak egymásra, a virágzó műipar ingert adván a földmiveseknek természetményeik nagyobb mennyiségben s jobb minőségben való előállítására, más oldalról a jó karba helyezett földmivelés, első kézből jeles és olcsó anyagokat nyújthatván a gyáraknak. Magyarországon a műipar nem hiányzik ugyan; de hogy műiparunk az élet szükségzeit igen sok ágon ki nem elégítheti, s hogy éppen ez érezhető iparhiány országunknak legsejtétebb oldalát képezi, ezt fájdalommal kell megvallanunk. Egy tökéletes és kimerítő iparstatistica kidolgozása s az iparágak akadályának kitüntetése nagy hasznára lenne a honi műiparnak, minthogy a törvényhozó test s az egyes hatóságok biztos adatokra támaszkodnának. E cél megközelítésére az országos iparegylet engem megbízott az adatok összeszerzése s összeállítása végett, s örömmel mondhatom, hogy a gyárosokhoz s egyes községekhez intézett kérdő pontokra igen szép feleletek érkeztek; de még sok hiányzik, s azért míg egy kimerítő és részletes ipar statisticával léphetek elő, szabad legyen nekem addig is honi műiparunk állapotát rövid és ki nem egészített vázlatokban előterjeszteni: Polgári Magyarországon (Erdély nélkül) a kézművesek száma 218,439, a Végvidéken 14,314 s így összesen 232.753-ra menvén: látni való, hogy nálunk csak 51 lakosra jön 1 kézműves (inasok és legények nélkül) Gyárak száma 528, s az állandó gyárdolgosok 23,400 főre rugnak. És így, ha a kézműves legények és inasok számát 78,000-re becsüljük; az egész műiparos népesség 334,153 egyénből áll, azaz minden 35-dik lakos csak iparűző. Lásuk már részletesen nemesítő szorgalmunk jelen állapotát, mennyire ezt az általános országos összeírás és nyilvánosság hiánya miatt teljesíthetjük.

15. §. A Növényországi gyártás.

1. Kender, lenkésztmények, papiros malmok.

Közönséges durva vásznat csaknem minden paraszt gazdasszony sző, vagy szövét annyit, mennyi házi-szükségre elég. Békés-Csaba ponyvákért évenként 12,000 pft körül veszen be. Gyulán a megyei rabok zsáknak valót fonnak. Gyolcs déli és közép Magyarországon igen ke-

vés szövetik. Legtöbbet készítenek még Vas megyében a pinka-mellekiek, u. m. alsó és felső Eőr, Borostyánkő, Jobbágyi, A és F. Lő, Vörösvár évenként 80,000 réfet s e helységekben a gyolcskészítés férfi kezeket is foglalatossá kodtat, sok gyolcsot szőnek továbbá a bácsmegyei, különösen szabadkai ráczasszonyok és Szeremvármegyében Kőrógy helysége. Azonban a gyolcsszővésnek valódi hazája északi Magyarország, nevezetesen Trencsén, Turóc, Liptó Zólyom, Zemplén, Gömörvmegye, ez utóbbiban évenként 300 ezer flot vesznek be gyolcsért. A máramarosi oláh és viski magyar s környékbeli nünem szinte szorgalmas gyolcsfonó és szövő. De mindenek felett legtöbb s legfinomabb gyolcs szövetik Szepes, Árva és Sárosvgyékben. Szepes csak kereskedésbe hoz évenként 4,005,000 rőföt, melyből 1,335,000 déli Szepest, a többi az északi részt, különösen a Poprád vidékét illeti. A házi szükségére felhasznált mennyiséggel Szepes vmegye gyolcs készítménye évenként 6,005,000 rőfre megy. Árva megyében, hol szinte a férfiak is fonnak, évenként minden házra mintegy 250 rőf vászon számíttatik, miszerint az összes mennyiség 3,575,000 rőfre rugna. Ez nagyobb részint közönséges; finomabb vásznat és gyolcsot leginkább csak a trsztennai járásban és Bobro körül szőnek, s mindenikkel még külső országra is maguk a lakosok nevezetes kereskedést űznek. Sárosban minden rendes parasztnő legalább egy szövőszéket tart, mellyen összes férfi és nő cselédsége által font fonalát vászonná szövi. Egyébiránt a felvidék közönséges durvább, nem fehérített; az alsó tájak finomabb fehérített vásznat készítenek; főkép pedig Sztanko-Hermány és Plavnika lakosai finom és fehér szöveteikkel tüntetik ki magukat. Különös említést érdemel Szirmay Pál ur legujabban felállított finom vászongyára. Műtakácsok vannak a nagyobb városokban, sok helyt számosan, továbbá Podolinban, Leibiczon, Sárosban a számos műtakácsok közül legtöbbben laknak Sebenben, s csak ezek készítménye évenként 50,000 rőf különféle kelmére rug. Nevezetesebb fejéritő-intézetek vannak Sasváron, nyitrai és posoni lakosok számára. Sárosban 8 helyen, legnagyobb ezek közt a bártfai, melly évenként 300,000 véget fehérít, s ide az ország különböző vidékeiről, Debreczen, sőt Pest megyéből N. Körös és Kecskemét vidékéről is sokat küldenek; valamint ez utóbbi helyekről Rosnyóra is, hol 23 gyolcsfehérítő 24—30,000 véget fehérít évenként. Árvavgyében

legnagyobb illy intézet van Zubrolaván, számos ahoz tartozó épületekkel; a Szepességen több helyt, főkép a Poprád mentiben; végre említendő a fiumei. Festők, kik a gyolcsot kékre s más színekre festik, több helyeken taláttanak, főkép Szepességen; Arvagyében Bobrón különös czehet képeznek. A pápai festők évenkint 5,200 vég kelmét gyártanak. Átalában azonban ezek inkább csak a magyar és német vidékeken vannak elterjedve; arácz és orosz tájak többnyire magok festik vásznaikat. Legnagyobb festő-intézet van azonban Palotán Pest vgyében, melly színnyomatással is összekötve, egész honunkban legelső, s a legfinomabb izlésű női-kelméket előállítani képes. Szegeden szinte festő-intézet van. Kartongyárak vannak Ó-Budán 2., Veszprém vgyében Mező-Komáromban, Zalavgyéb. Sümeghen. Kötélgyártó mesterség a közönségesen elterjedtek közé tartozik ugyan; de hajózási s bányászati munkára alkalmas köteleket legtöbbit vernek a Ferencz csatornája mentiben Kulán, Cservenkán, Verbászon, továbbá Pesten és Körmöczön; és különösen a tenger parton. A végvidéken Zimonyban, Pancsován, Fejér-templomon legtöbb kötélgyártó taláttatik. Csipkét Körmöcz vidékén, s Zólyom vgyében a bányász-asszonyok készitnek. Átalában a gyolcs és vászonszövésre nézve megjegyzendő, hogy bár az tetemesnek látszik, a belső szükségét még ki nem elégíti; ugy, hogy 1845-ben is 53,569 mázsa (nem rőf) különféle vászon és gyolcs, 2,939,000 pft, és 2694 mázsa fonál, 172,631 pft értékben hozatott be, főkép az e részben virágzó iparral bíró Csehországból. A papiros készítés hazánkban az ujjab időkben nevezetes gyarapodást vett; s nemcsak meritett, hanem mind író, mind nyomtató géppapirost is több helyt és kitünő minőségben készitenek. Papirosmalmok és gyárak léteznek következő helyeken: Baranyában: Pécssett (gyár, 1600 mázsa rongyból 5000 rizma jó papírt készit évenkint); Veszprém-ben: Solyon és Pápán malom és gyár (ez hetenkint 100 rizmát szolgáltat). Vashán: Lékán, Pinkafőn; Posonban: Borostyánkőn, Bazinban (Zumbergi), Vöröskőn; (író, nyomtató, itató és pakoló papírost készitnek); Nyitrában: Hradeken, Lehotán, Dejtén; Trencsénben: Boboton, Tepliczán, Terchován, Rajeczen, Brunyistín, Viszolajban, Nagy Chocholnán, Velcsicsben, Szlatinán; Árva-ban: Parniczán, Nizsnán, Bieli-potokon (itt jó írópapiros készül) Liptóban: Rosenbergen;

Z ó l y o m b a n : Hermaneczen (Besztercebánya határán kir. szab. évenként 6000 mázsa, többnyire finom gép, és kézműi papirost gyárt), Stiavnicskán, Kosztiviarszkán (mindenik a besztercei határon). (Tót-Lipcsén) itt 2 gyár 3000 m. mértett papirost évenként; **T u r ó c z b a n :** Neczpálon, Znióvár-alján (ez igen jót); **B a r s b a n :** Kőrmöczön (kettő, az egyik az egyetemé, évenként 70—80 egyént foglalatatoskodtat, és 30—35000 pfnyi géppapírt készít.) **Ebedeczen, Perleczen, Kame-neczen; P e s t b e n :** Sz. Endrén, **B o r s o d b a n :** Mihályiban, Dédesen, Diósgyőrben (ez utóbbi jót készít); **G ö m ö r b e n :** Rosnyón (itt szalmából is próbáltak papírt készíteni, s jó sikerrel), Dobsinán, Ochtinán, Rokfalván, Murányon, Tiszol-czon, Nadabulán, Kokaván (2) végre Fekete-Lehota és Nagy Szlabos közt (ez utóbbi nagy szlabosi név alatt az el-sők közé tartozik hazánkban, 70 emberrel, évenként 3500 m. különféle papírt készít, 75000 pft. értékben); **S z e p e s b e n :** Tepliczen, Ruszbachon (2) Poprádon, Iglón, Felkán; **S á r o s b a n :** Zbórón, Tárzczán, Lukón, Bartosfalun, Oleini-kon, Hrabócson, Bártfán (2); **A b a u j b a n :** Kassán. **Z e m p l é n b e n :** N. Kemenczén; **B e r e g b e n :** Hraboniczán; **M á - r a m a r o s b a n :** Dolhán; **B i h a r b a n :** Fenesen; a **M a - g y a r t e n g e r p a r t v i d é k e n :** a buccari kerületben (e nagyszerű papirgyár fiumei név alatt ismeretes, s készít-ménye, melyet különösen külföldre nagyon hordanak, mind a bécsi, mind a pesti műkiállításon aranyérmepénzt nyert); összesen van tehát az országban 71 nevezetesebb papirgyár és malom; ezenkívül kisebbszerű és ismeretle-nebbek többen léteznek, különösen Gömör és Sáros vgyék-ben. Azonban mindezek még sem elégítik ki a belső szük-séget; mert 1845-ben is még 12,434 m. különféle papiros hozatott az országba, 264,883 pft értékben; ezenkívül van azon szinte tetemes mennyiségű magyar munka, melly kül-földön nyomatik. Vitetett pedig ki szinte a nevezett évben; csak 509 mázsa különféle papiros, 6594 pft értékben.

2. Ser, Pálinka, Rozsolis, Eczet, Czukor-gyárak.

A 300 körül menő serfőzőházakban közönséges, s többnyire roszserfőzetik; a jobb minőségű közönséges is még mindég Bajorországból hozatik be. Pesten azonban (Spiegel v. ujabban inkább Tüköry) és különösen Promontorban meglehe-

tőset kezdenek főzni; a késmarki nagyszerű serház pedig cseh-országgal vetekedő italt szolgáltat. Jóízéért igen dicsértetik azon ser, melyet az oláhbánsági végőrök kukoriczából főznek. Egyébiránt ez iparág leginkább el van terjedve a tótság által lakott északi vármegyékben s a népesebb városokban. Pál i n k a f ő z ő h á z és s z e s z g y á r, igen sok van az országban. Legtöbb kazán van a tót és oláh, azután a rác és horvát vidékeken. A katonai végvidéken (az Erdélyt nem értve) 12000 kazán csaknem kirekesztőleg szilvából készít pálinkát. Verőczében csak a jobbágyoknál 800-on felül megy a kazánok száma. Szeremben 1200 kazán főzi a híres szeremi szlivoviczát, 38,000 akó körül; ezenkívül ugyanitt a törköly-pálinka készitést évenként 85—86,000 akóra becsülik. Barsban az északi részekben majd minden házban van kazán; Hontban, csak Bakabányán 54, évenként 3000 akót éget. A magyar vidékek közt legtöbb pálinkafőző intézetek vannak Szabolcsban, melyek itt most is még nagyban szaporódnak, s ezek leginkább burgonyából és gabonából dolgoznak. Általában pedig nevezetesebb szeszgyárak és pálinkafőzők a következők: B a r a n y á b a n: Villányban (5000 mázsa burgonyát használ évenként); Pécssett, Pellérdén, (szinte mindenik gőzerőre); S o m o g y b a n: Kálmáncsán (2000 akót főz évenként); P o z s o n y b a n: Nagy-Szombatban (2) Nyitrában: Tóth Megyeren (2 lajosmívi és ondrohói pusztán, burgonyából dolgozik) S á r o s b a n: 94 nagyobb szeszfőzőház évenként 350.000 kóból burgonyából 4,200,000 itcze 30 fokú pálinkát állít elő. Z e m p l é n b e n az igen elterjedt szeszgyárak közül a t. izsépi (Bujanovics Eduárd) kezdte el gőzerőre a gyártást, s ez most is okszerűen kezeletik; S z a t h m á r b a n: Jánkon (évenként 73,000 itcze 20 fokot.) Nevezetesebb rozsólis, liqueur, pezsgő, eczet-gyárak vannak: G y ő r ő t t (liqueur, eczet) P é c s e t t: (liqueur, rozsólis, eczet) N. Höflein Sopron vgyében (liqueur, eczet) P o s o n b a n (2 rozsólis és liqueur, 6 pezsgő és több eczetgyár) Nagyszombatban (eczet); Ujlakon, Nyitra vgyében (igen nevezetes rosoglio és liqueur, mely 52 különféle neműt csinál, s készítményei még Ausztriába is kerestetnek); P e s t e n (mindenik számos, pezsgő gyár is); Kecskeméten (eczet); Eperjesen (eczet és pezsgő); Kassán (rosoglio, liqueur); Pécs-Petrihen, Szabolcs megyében (rosoglio, eczet); Szegeden (több eczetgyár); Pancsován, Fejértemplomban,

Fiumében. Általában megjegyezzük, miszerint a pálinkafőzőházak helyett ohajtandó, hogy az eczetgyárak szaporodjanak; mert az eczet most is drágább, minthogy vele a jobbágyság szükségéhez képest mindenkor élhetne; mellynek egészségi körülményei azonban, kivált az ország déli és keleti részeiben, igen kíváncsossá teszik a növényi savanyokat.

A czukorfinomító gyárak közt legnagyobb a pesti, melly csupán finomítással foglalkozván, részére a vidéken nyers czukrot számos gyárak dolgoznak; egyébiránt ez, nemcsak ben termett, de külföldről behozott nyers czukor finomítással is foglalkozik, alaptőkéje 202,000, forgótőkéje 185,000 pfg frt, s összesen 278 egyént foglalatoskodtat. Ez évben tulajdon nyers czukorgyárában 4000 mázsa nyers czukron kívül még 30,000 mázsa nyers czukor finomítandó. Legközelebb egy szeszgyár is kapcsolatot hozza (melaszból gyárt). Fiókgyára van: Füzlőn Komáromban, és K. Halápon Nógrádban. Vannak pedig czukorgyárak következő helyeken: Győrben (egy kisebbszerű) Szigetváron, Ikerváron, (Vasban) Sopronban (finomító), Eszterházán (Sopronvgyében), Posonban; az eszterházi gyárt évenként 400 m. fehéritett czukrot, 100 m. jobbféle szörpöt, 500 m. melaszt; a posoni 1000 m. répaczukron kívül, még 4000 m. külföldi czukorlisztet dolgoz fel. Nagy-Szombatban, Bucsányban, Szolcsányban, Ghymesen, (Nyitrában) Beszterczebányán (ez egy társaság és ritka jelességü, többnyire Franciaországban készített gépei s üstei vannak; évenként 12,000 mázsa répából, 800 m. nyers, ebből 500 m. finom czukrot készít; a 600 mra menő szörp, szeszgyártásra fordítatik) Gácson (Nógrádban); Kassán, Záhonyon (Ungban) (4000 m. répából 200 m. nyersczukrot évenként; finomítás végett Pestre küldi); végre Szász Coburg hg edelényi és Ruszbachi Mayer Károly csépinii czukorgyára. Az edelényi (Borsod megyében) gyárnak alaptőkéje számitás szerint 100,000 pft, de melly bizonyos szaporodásokkal most már 200,000-re rug, forgótőkében 60,000 jár; Septembertől, Aprilisig a rendes munkások száma 150, Apriltől ismét Septemberig naponta 50, készít évenként 6000 mázsa nyers, ebből 3—4000 m. finomított czukrot, és az innen maradó szörp és huladékból 90—100,000 iteze szeszt. A csepinii gyár Verőczében 75,000 m. répából 4000 m. nyers, ebből 2800 m. finomított czukrot gyárt. Azonban Magyarország bár most már egy részben fedezni képes, egészen még sem elégítheti ki czukorral belsükségét; hanem 1845-ben hozatott 82,803

mázsa cukor; 1,821,666 pft, és 861 m. szörp, 6,888 pft értékben; vitettek pedig ki 4,824 m. cukrot, 106,128 pft, 1050 m. szörpöt, 8400 pft értékkel; ez azonban szinte csak külföldi czukorlisztből finomított terménye volt a honi gyáraknak.

3. Lisztmalmok és kenyérsütés.

Az ország nagy részében, s a magyar és horvát végvidékeken többnyire csatornamalmok, a déli és délkeleti vidékeken pedig száraz malmok (mellyeket lovak tartanak mozgásban) és szélmalomok találhatók. Szélmalom legtöbb van Torontálban és Kecskeméten; de legnagyobb szerű szélmalom van Temesváron. Vannak ezenkívül igen számos hajó- és patakmalomok, mellyek közt mostanában már jelesek is találhatók. Különösen említendő a marosi hajómalomok, kivált Ó- és Új-Aradon; a Béga-csatornai malmok. Ezek több osztályzatú s igen finom lisztet szolgáltatnak, mellyel aradi név alatt kiterjedt kereskedés üzemlik. A lajtai malmok szinte híres lisztet őrlenek. De nagyobb fontosságuk ezeknél a mostanában keltekezett műmalomok. Legnagyobb ezek közt a pesti József hengermalom. Angolamerikai műmalomok vannak Posonban (a malomvölgyi társulaté); alapítókéje 1600 részvényre osztott 320,000 pftből áll; a már felépült műmalom naponként 80—100 pos. mérő búzát (s pedig csak bánásig őrlel); Nagy-Surányban (Nyitrában) Pellérden, Esztergomban, Berzéten (Gömörben) Fiumében (fontane-féle amerikai). — A magyar gazdasszonyok általánosan, különösen pedig a debreczeniek, komáromiak, miskolcziaiak stb. híres kenyérsütők levén, magyar városokban pékekre kevés szükség van, s ezek falukon igen ritkán találhatók.

4. Faeszközök készítése, hajógyárak.

Faeszközöket s edényeket, u. m. lapátokat, villákat, kanalakat, teknőket, mozsarakat, hombárokat stb. legtöbbet készítenek Baranyának (különösen említendő a sok faczipő), Vannak nyugoti része. Somogyban, különösen Kálmánca helysége (egész kocsikat is), Veszprémbe a bakonyiak, Nyitrában a tavarnaki és temetvényi urodalmak, Poson hegyentuli járása. Árva, Liptógye, Hontban különösen Bozók, Szenográd, Szelcz, Csábrág, Varbók, Cseri helységek (hordókat,

kocsikat), Nógrádban Divény vidéke, Ung, Bereg (kivált a tiszai magyarok sok hordót, dongát) Máramaros verhovai járása. Biharban az Erdőhát, végre Gömörmegye, honnan a debreczeni vásárokon illynemű faeszközökkel megrakott szekerek csapatonként jelennek meg: Verőczevgyében csináltatnak drávai malmok, vízi és száraz építő gerendák, zsindely, lécz, sőt még a budapesti kádárok is lejárnak ide kádárfaért. A Bajmócz és Kőrmócz táján lakó németek katonaság számára nyergeket csinálnak; valamint a tiszafürediek is híres nyereggyártók. Szitát, rostát leglőbbet készítenek Nógrád és Zólyomvgyékben. A bródi ezred legszebb tölgyesekkel bír, s magok a végőrök készítenek évenként 12—13,000 akó alá való kádakat, s 3000 akónyi hordót, csinálnak még a tiszaháton s apró hordókat az Erdőháton. A vara-di végvidék díófa butorok készítésével foglalkozik, fenyő-eszközöket, zsindelyeket faragnak Máramarosban, Bereg északi részén, Gömörnek Garan völgyében, Liptóban, Polynikon Zólyomvgyében, melly város ugyszólván egy zsindelygyárt képez; Árvában: de legtöbb Liptóban, különösen Hradeken. Nevezetesebb boríték (fournier) gyárak vannak: Rosnyón, Szénfaluban (Tornában) Diósgyőrött (ez Pesten is több rakatárak számára dolgozik). T a l a j k o c z k a g y á r (Parquette) Wildner uré Kosztolányban B. rsban. -- Hajógyárak következő helyeken: Ó-Budán (legnevezetesebb az országban, hol a dunai gőzhajók is készülnek. Ujszegeden (itt a közönséges dunai, tiszai hajók közül legjobb, legnagyobb hajók készülnek csak közönséges faragók által 2—8000 mázsásak) Ó-Aradon, Komáromban, Sziszekén (2-dik báni ezred) Portoréban, Fiumében. Kisebb szállító hajókat a váriak építnek Beregben. A ménfői és csanaki lakosok (Győrben) kukoriczaszárból, a tolnaiak gyékényből, szalmából igen szép karszékeket, az apathiniak (Bácsban) sok vesszőkosarat s szalmaalapokat készítenek. Gyéként sokat csinálnak a pusztasomorjaiak (Mosonban) Békésmegyeiek, leglőbbet Tápó helységre Csongrádban.

5. Olaj és dohánygyárak.

Nevezetesebb olajgyárak vannak Posenban (tisztítók is) Pesten, Halmajon (Abaujban) Miháliban (Szabolcs) Ercsiben, Kis-Szánthón Biharban. Hold-Mező-Vásárhelyen, Debreczenben, Temesváron stb. Ezenkívül igen számos olajmalmok ta-

láltnak mindenfelé, különösen Tolnában, Gyönkön, Sz.-Lőrinczen, Izményen, magában Temesmegyében 59. Továbbá Bácsban, Baranyában, Torontálban, a Végvidékeken stb. A dohányzás helyett legujabban a szivarozás jöven különös divatba, ez a szivargyárakat az országban nagyon megszaportotta, úgy hogy most már, kivéve az északi részeket, alig van vidék az országban, hol több kisebb nagyobb szivargyárak legalább magános szivarkészítők ne találtnának. Nevezetesebb szivargyárak következő helyeken vannak: Szilban (Somogy) Pápán, Kanizsán, Szombathelyen, Pesten (10 s többekben gőzerőműveket is kezdenek használni; legnagyobb ezek közt Fuchs és Philips társaké), Péczelen (szinte Pest megyében) Ujvidéken (burnótgár), Roffon (Hevesben), Temesváron, Lippán (burnót), Szegeden, Kassán, O-Aradon (dohány) Miskolczon (hires burnótgár) N.-Váradon, Varasdon (dohánygyár). Legnagyobb ezek közt a flumei és pesti szivargyárak, melyek készitményeiket külföldre is küldik. És valóban a szivargyártásban Magyarország kitünő előhaladást tett; s a magyar szivar a külföldivel már némileg versenyezhet is.

6. Gyapot (pamut) készitmények.

A gyapotkelme-készítés különösen a védegylet elkezdése óta, ámbár általában tekintve még mindeddig csekély lábbon áll, de örvendetes haladásnak indult. Brucknál (Mostonban) a magyar földön, angolszerkezetű jeles gyapotfonó intézet dolgozik, mely az országban első a maga nemében. Posonban 5 vegyes gyapju és gyapot-szövet-gyár van. Nagyobbszerű ennél a n. jeszeniczai Trencsénben; Pesten pedig 8 nevezetesebb illy intézetet lehet számlálni; Budán nagyszerű fonóintézet; Zomborban gyár; Hidegkúton (Temesben) gyapotfonó; Sopronban, Eperjesen (gyapotfonó). — A városokban levő műtakácsokat nem említem.

16. §. B) Állatországgyártás.

1. Gyapjuszövetek. Kalapgyárak.

A többi iparüzletek közt posztógyáraink is, noha az ország belsziükségének kielégítésit tőlök várni még mindeddig kis részben lehet; de állandóbb és biztosabb életre kez-

denek jutni. A magyar posztó elég erős és finom, ámbár nem olly fényes és csillogó, mint némelly külföldi; azonban hiszen a magyar nemzetnek, mellynek gyáripara bölcsőjéből most kél ki, nem is kell fényűzés. Legrégibb s legnevezetesebb posztógyár a gácsi, melly üzletét ujabban nagyszerűen öregbítette; vetekszik ezzel a legujabban felállított zay-ugróczí. Továbbá posztógyárak vannak Győrött (egy nagyobb szerű s 3 kisebb) Szegszárdon (hol naponta 40—50 megyei rab talál foglalkozást), Pápán (600 mázsa gyapjut dolgozik évenként) Posonban, Szakolczán, Holicson (6 székkal gyapju-szövetgyár); Ungváron (hat széken 9000 rőföt készít 20,000 ft értékben); Pesten (2), Fejerváron, Zomborban, Kassán (dolgozóházzal összekötve). Ugyanitt keletkezöben van egy részvényen alapulandó 200,000 pft alaptőkével; Eperjesen, itt egyszersmind gyapjufonó-intézet létezik; Beszterczebányán; keletkezöben van még Párkányon, és egy nagyszerű Köszege, melly utóbbi egy társaság által van alapítva 200,000 pft alaptőkével, Beszterczén 15; Radványban 30 posztós jó közönséges és a védegylet óta finomabb posztót is készít. Ezenkívül számos posztósok vannak még Tatán (80 posztós és csapó) Fejerváron (90 számot meghaladó posztósok és pokróczosok) Pápán (5 posztós 280 m. gyapjut használ évenként) Köszege (90) Lékán (66) Pinkafőn (60) Sopronban (45) Nyitrában több helyt, Trencsénben, különösen Puchón, Zay-Ugróczon, Gömörben több helyt, különösen Rosnyón, Rimaszombatban, Jolsván, N. Röczén. De a szepesiek és sárosiak sem maradtak el: mert Eperjesen, Iglón, Bélán, Késmárkon, Leibiczon stb. igen becses és erős posztót szönek. A végvidékek is szorgalommal üzik ez ipart, s sok durva posztót készítenek. Végre említést érdemlenek a debreczeni, Gömörben a rimaszombati (120) és rosnyói (200) csapók, kik sok gubát és a katonaság számára lótakarót stb. készítenek. Majkon pedig (Komárommegyében), a hajdani Camalduli szerzet kolostorában létezik egy szabadalmas szür és pokrócz-készítő intézet. A jászberényi rabdolgoztató intézet szürposztót, talajkoczkát és pokróczokat készít. Említést érdemel végre a végvidéki, különösen Clementinus asszonyok szőnyegkészítése. A közönséges szőrkalapokat általában honi kalaposaink csinálják. Uri kalap szinte sok készítetik és a nagyobb városokban számos kalaposok vannak, kik közül különösen némellyek nagy kiterjedésben folytatják üzleteiket (Kivált Poson, Buda-Pest, s a győriek, radvanyiak), egy kalapgyár is

van Soroksáron (Pestvgyében), de mindezek a belsükséget ki nem elégítik; mert 1845ben is hozatott be 37,707 darab különféle kalap és szörsipka, 81,883 ft értékben. — Bezárólag különös iparág Nyitravgyében Brezován, Miaván stb. a rezgő szításövet készítés, melyet itt 860 mesterember üz.

Selyemszövetgyárak. Selyemgombolitó-intézetek.

A selyemszövetgyárak igen csekély részben elégítik ki a nagy belfogyasztást, úgyhogy 1845-ben 1728 mázsa egész és fél selyemkelme hozatván be, ezért fizetett az ország 2,264,800 pftot. A selyemgyárak közt legnagyobb Pesten Valeró gyára, mely 400—450 egyént foglalataskodtat naponta s ujabban szaporította üzletét; ezenkívül van itt 5 kisebbszerű selyem és bársonygyár, Posonban egy selyemszalaggyár, Szeniczen (Nyitrában) a számos műtakácsok szinte készítenek különféle egész és vegyes selyemkelméket, sőt egy kisebbszerű selyemgyár is van működésben. Selyemgombolyító házak igen számos helyeken vannak; de leginkább el vannak ezek terjedve Bács, Baranya, Tolna, Temes, Zala, Szerem, Verőcze, Posegavgyékben; Horvátországban és a katonai végvidéken.

Bőrkészítmények. Kocsigyárak.

Nagyobb bőrgyárak vannak: Pesten (3), Kassán, Posonban (fénybőrgyár), Körmenden, Kismartonban, Sásváron, Losonczon, Fintán (Sárosban), Csemernyén (Zemplénben), Temesváron. Egerben, Késmárkon. A rosnyói bőrgyár talpbőrei különösen említendők. Timárokat számosabban találhatni: Pécsen, Uj-Szalokonon (Vasban); az idevaló lakosok nagy részt timárok, vargák, csizmadiák), Lékán, Pinkafön, Sopronban, Brezován, Német-Prónán (mindenik Nyitrában), Rajeczen (Trencsénben 200 timár; különböző nemű talp, kordován, sárga és vörös szattyánbőröket készít) Körmöczön, Ujvidéken, Sárosban: N. Sároson, Hanusfalván, Zborón, Hét-hárson ugynevezett oroszbagaria és talpbőrhöz cserzenek bornyu, tehen és ökörbőröket. Debreczenben, N. Váradon, Szathmáron (156) részint fekete és veres, részint vastag talpbőrt nagy mennyiségben készítenek: Jolsván, Ratkón, Csetneken, Rosnyón s más gümörmegyei helységekben. Dubiczán

és Kosztainiczon a számos vargák készítményeikkel Törökországba is kereskednek. Fejérvár sok kordoványt készít; a szerémi, bánsági végvidékeken, Pesten szinte ügyes kordoványosok vannak, különösen jók pedig az oláhbánsági ezredben, honnan Temesvárra, Erdélybe is sok kordoványt hordanak. Azonban mind e mellett is hozott be az ország 1845-ben 14,397 mázsa különféle bőrt, 880,260 pft értékben; vitt pedig ki 2116 mázsát 166,730 ft értékben. — K o c s i g y á r, hol uri hintókat készítenek van: N. Czenken, Budán, Pesten (3), szép hintókat készítenek a pécsiek is, s a nagyobb városokban több nyergesek új hintókat is állítanak elő; de nagyobb részint mégis ezek Bécsből vásároltatnak.

Viasz és faggyu-gyertyák. Sajtcsinálás.

Egész hazánkban egy város sem gyűjt össze annyi mézet, mint Rosnyó, bejárván ezért nagyobb részét az ország-nak, s innen mézzel, viasszal, viaszgyertyával való kereskedése is legnevezetesebb. Ezután jó hirben állnak a vágújhelyiek és beszterczeiek, csak hogy kevés jön kereskedésbe. Viaszöntő mesterek minden nagyobb városban találtnak, a mézes kalácsosok ez üzlettel is rendesen foglalkozván. A végőrök közül csak az oláhbánságiak adnak éven-kint el mintegy 50,000 kis darabot. Stearingyertya gyárak vannak: Pesten és Temesváron; hanem az apolló, millygyertyák Bécsből jönnek. Faggyugyertya mindenütt öntetik. — Sajtót országszerte csinálnak házi szükségre, de kereskedésre nagyobb mennyiségben csak a lipthóciak, zólyomiak, nógrádiak, gömöriek, árvaik, készítenek, mi az országba szél-jel s külföldre is hordatlik. — Hires és sok juhsajtot ad el Mező-Túr. Finomabb sajtot készítenek az uraságok több helyeken szaporodó tehenészetek: különösen a magyaróvári sztrachinósajt és a gróf Hunyadyak sajtgyáraiban készülttek a legkapósabb olaszsajtokkal vetekednek.

Csontliszt (spodium) gyárak, szarvkészítmények.

A czukorgyárak nagyobb részint a megkívántató csontlisztet magok is készítik: azonban Pesten két különösen csontlisztgyár is van. Rimaszombatban ö k ö r s z a r v b ó l hires csutorát, fülönfüggőt, gyűrűt készítenek, a nagyobb vá-

rosokban számos fésűsök szinte különféle készítményeket, csinos pipa és virágtartókat stb., állítanak ebből elő. De különös említést érdemlenek a debreczeni csutorások, kik évenként 200,000 csont pipaszopókat állítanak elő; ezenkívül Pozsonyban és Pesten van egy-egy szarugombgyár.

17. §. C. Ásványországi gyártás.

Arany, ezüst, rézművek.

Arany és ezüstműves minden nagyobb városban talál-
tatik, de legtöbb Pesten, mind e mellett a bécsi ezüst most
is többre becsültetik a honinál; s a gazdagok asztalait s
szobáit csaknem kirekesztőleg bécsi arany és ezüst készü-
letek ékesítik. A zimonyi, pancsovai, fejrőtemplomi, karlo-
viczi, petriniai mitroviczai ötvösök, többnyire czinczárok,
kik az óhitű rácz és oláh nőnem számára egészen török
ízlés szerint, aranyból, ezüsből, rézből, kövekkel éke-
sitve karperczeket, gyűrűket, kapcsokat s különféle asszo-
nyi ékességeket csinálnak. Pénzverő-intézet van Körmöczön.
— A rézedények készítéséről s általában a rézgyártásról,
Magyarországon a réz gazdag hazájában, ha a hámorokban
elkészített réztáblákat kivesszük, igen keveset mondhatunk.
Pálinka kazán, üst legtöbb készül; egyéb rézedényeink
többnyire külföldről jönnek. Van azonban egy rézműgyár
Berzétén, Gömörvgyében, vörös rézműves czéh Beszter-
czebányán 4 helybeli, 54 vidéki mesterrel; Pesten szinte
számosan vannak. Sodrony huzatik ezüsből Pesten, Posonban;
sárga rézből Körmöczön, Beszterczén, Gölniczén, ez utób-
bin 4 rézkovács is találtatik. Rézpénzt vernek Szomolnokon.

Vashámorok és gyárok.

Főfészke a Vaskészítésnek Gömör vgye, hol a számos
vashámorokban és gyárakban 250,000 mázsa vas állítatik elő,
és így közel fele annak, mit Magyarország termel, s itt ismét
kitűnőleg megemlítjük a Szász Coburg hg remek gyárait (Po-
horella, Vöröskő, Dobsina), melyek készítménye a stá-
jerországiakkal már is kiállják a versenyt. Legközelebb
pedig gr. Nádasdy Tamás Betlérén tett nagyszerű készületei
a vasgyártáshoz, vonják magukra a figyelmet. Itt a murányi
völgyben olly jó vas pléhet készítenek, hogy az a Stajer-

országihoz hasonlít. A legszebb vasművek Pohorellán, Betlérén, Rima-brezón dolgoztatnak. Gömör után mindjárt következik Szepes, hol a megyei termék (120—125,000 mázsa) vason kívül még más megyékből, különösen Gömörből hozott vas is dolgoztatik fel. Gölniczen 175 szabados kovácsmester évenként mintegy 39,600,000 különféle szegeket készít; továbbá sodronyt huznak, s sok kést csinálnak. Nevezetes vasgyár van Tornában, Dernőn, mely évenként 30,000 m. nyers, 10,000 m. kovácsolt vasat és 6—7000 m. öntvényeket dolgozik. A sárosmegyei vashámorok szinte olvasztott és öntött vasműveket is állítanak elő. Abauj megyében 10 vashámor számláltatik; a meczenzéfi németek pedig többnyire vasművesek; s ezek legközelebb összesen társaságba állván, egymásérti jótállás mellett közösen 200,000 pft kölcsönt vettek fel s vállataikat tetemesen öregbítették. Van itt 120 hámos és 70 szegkovács, kik évenként 18000 m. vasat dolgozván fel, kaszát, kapát, kazánokat, patkókat, szegeket nagy mennyiségben készítenek. Zemplénben említendő a színnai gyár. Ungban vashámor van: Antalócson, Felső-Remetén és Turja-Remetén. Ez utóbbiban erőművek által készítenek árok, kapák, kaszák, szegek stb. s öntetnek a legjobb ugynevezett Merkur kemenczék, vaskályhák, kandalók, főzőedények, gyertyatartók stb., melyeket nagyobbára Lengyelországba hordanak. A felső-remetei gyár 150,000 pft áru nyers, öntött és rudvasat dolgozik évenként, s ugyanitt ez évben szeg és lakatos-munkagyárakat építenek. Beregvgyében szinte igen jó vas készül Szelesztón, hol szép kályhákat, fazekakat, kazánokat, mellképeket is öntenek. Vashámorok vannak még itt Bilkén és Illonczon. Krassóban legnevezetesebb vasöntőgyár van Bogschánban, hol ezelőtt ágyúk is öntettek, Resiczán. Zsidóváron Klein úr szinte nagyban űzi a vasipart. Máramarosban a kabolapolyáni kamarái vashámor a megyei termékén kívül, beregi vasat is dolgozik. Biharban a vaskohi vashámor üzletét ujabban nevelte; a petroszai vasgyárnál pedig, mely most is évenként 6000 mázsát dolgozik, szeg- s más vasműgyár is van keletkezőben. Arad is több vashámorokat mutathat. De a nyugoti részek se maradtak el, és Liptóban a maluzsinai, Zólyomban pedig a 11 helyen levő többek közül különös említést érdemelnek a hroniczi hámosok, melyek a 4 különböző helyen hozzájuk tartozó pörölyde, és hengerlő műhelyekkel évenként 100,000 mázsa

öntött, kovácsolt, hengerezett, lemez, rúd, és szervasat, kovácsolt, és gépely-szeget, reszelőt, stb. és jó aczelat szolgáltatnak. Vas vármegyében 5 hámor dolgozik, melyek nyers vasat ugyan Stajerországból hoznak, azonban a munkabér megkimélésével még is tetemes hasznót hajtanak hazánknak. Baranyában legnevezetesebb iparintézet az ujonnan keletkezett csetnek- pécsi vasgyár. Említjük végre Borsod vármegyét, hol szinte igen számos hámorokban virágjában van a vasipar és sokak véleménye szerint diósgyőrött hazánkban legjobb vas készül, melly e tekintetben ha enged is, csak a gömörinek engedhet. Az oláhhánsági ezredben a ruszka-hegyi vasgyárak készítménye legjobb külföldivel vetekedhetik. Községes kovácsok mindenfelé, néhol igen sokan találtnak. Ezek közül különösen csak a zólyomiakat, Breznóbányán, Radványon, Vilkován, Rakitoveczen, és Beszterczebányán hozzuk elő, kiknek készítményeit a csipkárók hordják széljel az alsó megyékbe. Nagy-Bányán a késcsinálók híresedtek el. Hires késcsinálók Posonvármegyében a nagy levárdi és sz. jánosi habánok. Dévénben (Pozs. v.) van egy tőgyár. Pesten a műmalomhoz csatolt nagyszerű vasöntőgyár készítményei a külföldiekkel is kiállják a versenyt. Átalában azonban bármilly tetemesnek tessék is a vasipar évi termelése, ez a belső szükségét ki nem elégíti, különösen a finomabb készítmények külföldről jönnek; de községes vaseszközöket stb. is sokat ad, különösen Stajerország. 1845-ben hozatott be nyers, öntött, kovácsolt, rud, pléh, stb. vas 108,121 mázsa 1,233,881 frt értékben, lakatos, szerkovács, késes, stb. csinozott művek 176,195 mázsa s ezért fizettünk 2,519,788 pfrtot. Vitetett pedig ki 142,768 m.; különféle vas 861,788 és 1432 m. szerkovács, lakatos stb. eszköz 19,999 frt értékkel.

Üveghuták.

Nevezetesebb üveghuták vannak következő helyeken: **S o m o g y b a n:** Sz.-Mihályfán és Sz.-Lukán. **V e s z p r é m b e n:** Csehbányán, Néméthányán, Urkutbányán, Pénzeskuton és Somhegyen. **N y i t r á b a n:** Zlatnikon, **T r e n c s é n b e n:** Zliechon, és Kis-Kocholnán (gyár) **L i p t ó b a n:** Bóczán, Gombáson, Novottiban. **Z ó l y o m b a n:** Szihlán, **H r i n o v á n,** **B a r s b a n:** Klakón, Fenyő-Kosztolánban, Szki-czovon, Ebedeczen, Csávadon, Zlatnón **C i t t Z a h n** György-

nek különösen jeles üveggyára van, készít alabastromot, agátkövet stb. zománczolt színes és fehér üvegből asztali diszedényeket stb.) Hontban: Csábrágon, Derzsényen, Nográdban: Bzovai pusztán a Sauer testvéreké, ez legnevezetesebb, s készít évenként 6000 mázsa különféle üveget 125,000 vft értékben. Szinóbányán (Kuhinka testvéreké jeles műveket készít), Divényhután. Hevesben: Parádon (üveggyár, melly évenként 20,000 schok metszett s közönséges üveget 65,000 frt értékben készít.) Borsodban: Visnyón s a diósgyőri határban, Gömörben: Forgácsfalván, Kokaván. Sárosban: Kis-Lipniken, Livón, Sarbón. Abaujban: Szalánczon, Sompatakon, Regéczen (üvegmetszéssel) Bereghben: a munkácsi urodalomban. Krassóban: Tomesten, (melly évenként 40—45 munkással 18-20,000 frt áru üveget gyárt.) Máramarosban: Técsőn. Biharban: Almaszegen, Élesden, Beélben, Szathmárban: Szelesztyén. Verőczében: Jankovácson, Márienthalban. Possegában: Ivanopolyán. Zágrábban: Oresjében. A parádi, zlatnói üveggyárak különféle vegykémi eszközöket, a szihlai, a selmeczi arany ezüst-olvasztó műhelyekbe lombikokat készít. Általában üveghutáinknál szinte nagyobb ipart tapasztalhatunk az újabb időkben, különösen nagyobb városainkban a számos üvegesek köszörrüléssel, csinozással stb. jelesen foglalkoznak. Azonban mind e mellett is 1845-ben csak közönséges táblaüveg, közönséges és köszörrült stb. palaczk, pohár, és tükör üvegre 478,541 frtot adtunk ki leginkább Csehországnak, holott kivitelünk 5,891 frt árura rugott.

Cserépedény, köedény és porcellángyárak.

A cserépedény készítés Magyarország különböző vidékein jelesen üzetik. Fejérvmegyében a csákvári göröncserek igen híres fazekakat, tálakat, dohány bödönöket, kökorsókat készítenek, mellyel még a Duna, Tisza közeit is bejárják. Baranyában szinte sok és jó cserépedény készül. Nádasdon 50, Vaszarban pedig majd mind fazekas lakik; a m. hertelendi lakosnők pedig a hajdani betruskokkal vetélkednek a kökorsó (bugyogós korsó) készítésében; de leghíresebbek még is e megyében a pécsi fehér kályhák. Zalában: Sümeg, Bagonya, Dobronok, Kebele és Zala-Lövő tűnnek ki ez iparágban; Vasban pedig a jobbágyi lakosok kékes homokkal vegyített agyagból égetnek igen

erős korsókat, továbbá a jákiak, monyorókerékiek jó fazekasok. P o s o n m e g y é b e n : cserépedényt csinálnak Dévenben, Dejten; fejéredényeket: Kosolnán, N.-Lévárdon; Á r v á b a n : Oszada éget legtöbbet; L i p t ó b a n : Rosenberg; Z ó l y o m b a n : a beszterczei, hajniki, libetbányai fazekasok; de legtöbbre becsültetik itt a szielniczi; N ó g r á d b a n : Poltár. Híres Hevesben a túri korsó. G ö m ö r b e n pedig a jolsvai völgyben: Migleszen, Süvettén, Mikocsánon, Naszraiban, Giczén, Liczén, Perlaczon, s a kövi patak mellett Deresken, Levarton stb. csaknek minden lakos fazekas. Egyébiránt a kis honti cserép egész megyében legjobb, legdrágább, Rimaszombaton, Tamásfalván, Pongyelőkon becses kályhák készíttetnek. Zemplénben a kis azari cserép híresedett el. B i h a r b a n : Csatár, Telegd, N. Rév, Lehecsény stb. belényes járási helységek tűnnek ki. Szathmárban sokat égetnek Misztótfalu, Mogyorós, Szinyérváralja, Lekencze pedig kályhák készítésével foglalkozik: K ö v á r v i d é k é n : Berkesz, a katonai végvidékeken pedig Iwanich (varasdi végvid.) katonai község készítményei dicsértetnek leginkább, kik a marchai finom agyagból évenként mintegy 20,000 darab mindenféle edényeket csinálnak. A p i p a c s i n á l á s leginkább divatozik: Debreczenben, honnan 10 millióm cseréppipa kerül ki évenként, Selmeczen, Pápán; itt egy nagyszerű pipagyár 55 egyénnel hetenkint 20,000 különféle cseréppipát készít, szinte itt van egy kisebbszerű pipagyár is. Nógrádban jó hírben álló cseréppipákat készít egy gyár, Podrecsányban, évenként 10,000 f. értékben. Gömörben a perlaczi pipák szinte eléggé ismeretesek: B e r e g h b e n : Deresény, K ö v á r v i d é k é n : Berkesz ez iparral hasonlóképp foglalkozik. Sárosban a kurimai agyagpipagyár, a sz. mihályi pipametszés szinte említést érdemlenek. Végre Körmöczön és Selmeczen is vannak pipagyarak. Sokkal nagyobb figyelmet érdemlenek azonban ezeknél a mostanában gyarapodó p o r c z e l l á n é s k ö e d é n y g y á r a k . Legjelesebbek ezek közt a herendi Veszprémmegyében. Az itt készült cserép állatszó, tüzet is ad s benne sütni lehet. Ehhez hasonló állítatott legujabban ugyancsak Veszprémben, Városlődön. Jelles porcellángyár van még Telkibányán és Hollóházán Abaujban. Kőedénygyár: Pápán, Tatán, Kőszegen, Körmöczön: Borsodvármegyében: Szilváson, (fekete s olajszin) Apátfalván, Miskolczon, (fejér); G ö m ö r b e n :

Rosnyón és Murányon, Kassán (2). A szépe ssé gen csinos és tartós kőedényeket készítő gyár Iglón. Fejé r kőedénygyár van még Zágrá bban, és Krapinán.

Szappan készítés, hamuzsirfőzés, puska por malmok, t í m s ó g y á r a k.

Azon helyeken, hol sziksó bőven se pertetik, ezt szappanfőzéshez szokták használni. Leghíresebb szappanfőzők a debreczeniek, kik évenkint 7000 mázsát hoznak kereskedésbe, ezután a szegediek, kecskeméti e k, kik készítményeikkel a pesti vásárokat is látogatják. A szabadkai kunsági stb. szappanfőzők, kik többnyire nőszemélyek hasonlókép kapós szappant tudnak főzni. Átalában pedig a magyar vidékeken leginkább az asszonyok mestersége a szappanfőzés, s csak a németes helyeken vannak rendesebben gyertyaöntők és szappanfőzők. Hamuzsír az ország különböző vidékein sok főzetik. Leginkább pedig Somogyban, Baranyában, több helyt; Zalában: Lendván, Nemptiben, Vasban; Német újváron; Hevesben: Solymos helysége igen jót főz; Beregben: 10 helyen évenkint mintegy 2500 mázsát; Máramarosban: a Dolha körül fekvő erdőkben; Szathmárban az avasságon: Kraszna vármegyében több helyen. Különösen pedig szódagyárak vannak: a Kis-Kunságon, a kerek egyházi pusztán, melly évenkint 2000 mázsát képes előállítani, Borsodban: Szendrőn, Dédesen (szalajgyár); Szabolcsban: Nyíregyháza, Berczel körül stb. Mosonmegyében Ilmczen, s Bánfalván; Pest, Biharvármegyékben. Salétrom főzéssel leginkább foglalkoznak Debreczen és N. Kállóvidéke, hol a mezőkön széjel igen sok termés salétrom is találatik. Nagyobb szerű salétromfőző-intézetek vannak: Nagy-Kállón, mellyhez több vidéki főzők is dolgoznak, Debreczenben és Mosonvármegyében Zarándfalván. Az ország egyéb részein szinte kisebb főzők szinte széjel számosan dolgoznak, de salétrom telepeiket leginkább kamarai engedelem levél mellett kiásott házak, istállók föld eiből készítik, készítményeiket Budára a kamarához tartozván szabott árért beadni. Puska por malmok vannak: Beszterczebányán, Radványon, mellyek szükség idejében 6000 mázsát kiállithatnak; továbbá Borostyánkőn Posonvármegyében; Nagy-Bányán, Kassán, melly utóbbi évenkint 600 mázsát készít. A nagyobb t í m s ó g y á r a k a t fentebb az ásványtermékek közt említettük.

Festék és vegytani gyárak.

Hires festékgyára van Kiszling testvéreknek Posenban; Pesten van 2 vegytani, Körmöczön egy sárga festék (ocher) gyár. Végre különös említést érdemel Temesvár mellett Mehalán Eggenberg Lajosnak nagyszerű vegytani anyaggyára nemcsak azért, mert üzetéhez kevés kivétellel mind honi anyagot használ, hanem főkép azért, hogy készítményeit nagyobb részben külföldnek adja el. Készít évenként 500 mázsa kék, 50 m. veres-savas haméleget (calium), 150 mázsa villót (phosphor.), 60 mázsa rézvirágot v. krispánt, összesen 72,000 pgő ftnyi árut.

V. SZAKASZ.

Kereskedés.

18. §. Magyar kereskedés általában.

Magyarország fekvése kereskedésre elég kedvező, mert összeköti a mivelt iparüző nyugotot a nyers terményekben gazdag kelettel; ezenfelül számos és szép hajózható vizei vannak, nyerstermékeket pedig nagy és kitűnő minőségben állíthat elő, és mégis mindezen előnyök mellett Magyarország kereskedése szegény, kisszerű. A kereskedés e bágyadtságának nálunk több okai vannak ugyan, de mindenek felett első és főok országutaink képzelhetlen roszasága és a számos rakonczátlankodó szabályzatlan folyók. Az általam készítettő iparstatistica ügyében a honi gyárosok és czéhek megkérdeztetvén üzleteik akadályai felül, egyhangulag első és főakadályának vallották, utaink roszaságát, mert ez minden pontos és rendszeres kereskedést megghusit, s e mellett az árukat 20—30 % száztólival drágítja, melly körülmény ismét a hazai áruknak külföldiekkel versenyezhetését néha nehezíti, néha lehetetlenné teszi. Ha tehát rendszeres kereskedést, virágzó műipart és földmivelést ohajtunk, első teendőink közé tartozik utaink megcsinálása, a korlátlan folyók szabályozása, mert ezek nélkül szaporodni kezdő vasutaink sem ígérnek biztos jövőndőt. A kereskedés főágai szerint elosztatik a magyar kereskedés a) belső, b) külső, c) átmeneti kereskedésre.

19. §. a) Belső kereskedés.

Valamint mindenütt, ugy Magyarország is legkiter-

jedtebb s így legnagyobb fontosságu a belkereskedés. E belső közlekedést honunkban még élénkebbé teszi azon természeti körülmény, miszerint az északi vármegyék épen azon javakkal bővelkednek, melyekben a déli vármegyék szükségét látnak. Így az északi vármegyék szolgáltatnak épületi fát s faedényeket, vasat, rezet s más mindenféle érczeket és ásványokat, ásványvizeket, közönséges vásznat és gyolcsot, üveget, papirost, stb. mindezek helyett cserében kapnak a déli vármegyéktől gabona minden nemeit, bort, szarvasmarhát, lovat, sertést, szalonnát, zsiradékot s több élelembeli terményeket. Az egyes kereskedő városok és vidékek, vagyis az egész Magyarország belkereskedése Pesten összpontosul. E hirtelen emelkedő város csaknem az ország közepén, Európának egyik majd legnagyobb folyóvize mellett seküdvén, számos és művelt kézművesi renddel bírván, egy al s felváltó s az ország főtörvényszékének s gazdag magánosoknak székhelye lévén, az ország belső kereskedését igen természetesen magához vonja. 1847-ben számlált 189 nagykereskedőt, 378 különféle kereskedőházat, s általában több mint 2000 kereskedéssel foglalkozó egyént. Mindezek részint gyárművekkel, részint termékekkel kereskednek. Honi termékek közt nevezetesebb cikkek: nemesített és közönséges gyapju, melyből évenként 120 ezer mázsa adatik el a pesti piacon, dohány, mindennemű gabona, viasz, méz, zsiradék, szalonna, debreczeni és szegedi szappan, erdélyi gyertya, szeremi szilvapálinka, bor, gubacs, nyersbőr, hamuzsir, repce és lenolaj, szóda, apatini kender, szepesi gyolcs, vas stb. A többi nevezetes kereskedő városokat a szerint említjük meg röviden, a minő termékekkel kereskednek leginkább. Így legnagyobb gabonakereskedőhely egész Magyarországon Törökbecse, mely 1846-ban 2,359,000 mérő mindennemű gabonát küldött részint Horvátországba, s a tengerparti kikötőkbe, részint pedig és leginkább Pest és Győrbe. Török-Becse után ismét legnagyobb kereskedést űz gabonával Győr, hol 142 vagyonos gabonakereskedő találhatik, kik a Győrbe érkező nagy hajókról a gabonát kisebb hajókra rakatván, Mosonba, onnan Bécsbe vagy tengelyen Fiuméba, Nezider és Sopron felé küldik. Nevezetes gabonakereskedő helyek még Baja, Apatin, Nagy-Becskerek, Temesvár, Károlyváros, és Fiume. Élénk gabonavásárok esnek Debreczenben, Miskolczon, Kassán, Losonczon, Rimaszombatban, Balassa-Gyarmaton, Léván, Nyitrán, Vágújhelyen, Nagyszom-

baton, Privigyében, Sopronban, Szombathelyen, Nagy-Kanisán, Veszprémben és Aradon. **Marhavásárok:** Pesten, Vácson, Kecskeméten, Makón, Holdmezővásárhelyen, Aradon, Simándon, Gyulán, Békésen, Debreczenben, Mezőtúron, Báthton, Fejérváron, Szenczen, minden héten hétfőn rendes göblyvásár tartatik. Sopronban pedig egy pár év előtt a minden hetivásáron (pénteken) rendszeren folytatott, és a bécsi árszabályozásra eszközül szolgáló összeírás szerint, egész évben 7 millio forint áru szarvasmarha adatott el. **Lóvásárok:** Pesten, Debreczenben, Győrött, Szabadkán, Fejérváron. **Juhvásárok:** a most említett helyeken, Kecskeméten, s a felföldön, Hanusfalván és Detván. **Sertésvásárok:** Sopronban, Nagy-Kanisán, Eszéken, Bolyon, Mohácson, Vukováron, Baján, Szirácson, Aradon, Debreczenben. **GyapjUvsárok:** legfontosabb Pesten, mely a leghíresebb külföldi gyapjUvsárokkal vetekedik. A losonczin 3—4000 mázsát adnak el, Sopronvárosa legközelebb nyert szabadalmat gyapjUvsárra. Hazai posztóvásár legnagyobb tartatik Nagy-Szombatban. Itt a görögök és czinczások a környékbeli közönséges posztót jó olcsón összeszedvén, azt Pesten keresztül a Bánságba, Oláh-, Szerb-, Moldva-, és Erdélyországokba hordják. **Borral** kereskednek: Miskolcz, Kassa, Eperjes, Késmárk, Nagyszombat, Sopron, Pécs, Ujvidék és Arad. **Épületeifakkal** legnagyobb kereskedést üz Komárom, Szered, Baja. **Közönséges vásáronnal** és gyorsan kereskednek: Késmárk, Bártfa, Rosnyó. **Szállónak kereskedése** Eszéknél és Debreczennek egész országra kiterjed. Végre hazánkban egyik város sem gyűjt össze annyi mézet, mint Rosnyó, bejárván nagyobb részét országunknak, s innen a mézzel, viasszal, viaszgyertyával való kereskedése valóban fontos.

20. §. b) Külsőkereskedés.

Az egész ausztriai birodalomnak minden alkotó részei, a külső kereskedelemre nézve egy közönséges vámvonallal kerítettek be, kivéven a velencei, fiumei s trieszti szabad kikötőt, környékével s bródi kereskedő várost kijelelt kerületével együtt, s Isztriát és Dalmátországot, melyek a birodalom tömegétől külön szakitva, az idegen kereskedelemre nézve, mint külföld tekintetnek. E szerint külső országokkal folytatott kereskedésében Magyarországnak, ugyanazon tiltórendszer tartatik, mely van az egész birodalomra nézve. E szerint

idegen gyárművek behozatala, melyeket maga a birodalom előállíthat, vagy egészen megtiltva, vagy nagyobb harminczadvám által korlátozva van; a belföldi gyárművek kivitele ellenben kedvezőbb vámrendszerrel könnyítetik. E rendszer az örökös német tartományokra nézve, hol a müipar virágzik, felette kedvező, hanem annnyival sulyosabb Magyarországra nézve, mert ez mintegy kényszerítve van arra, hogy ausztriai gyárműveket vásároljon; ellenben a jobb minőségű angol-, francia-, belgaárakat, a magas behozatali vám miatt, nélkülözze; minek aztán közvetlen eredménye az, hogy az említett országoknak a magyar nyers termények sem kellenek, mert hajóikkal nem fognak azért kikötőinkben evedzni üresen, hogy onnan magyar terményeket vásárolhassanak. A magyar birodalmat ismét az örökös birodalomtól egy vám-vonal szakítja el. E vámvonalnál a kölcsönösen behozott és kivitt áruk már tetemesen kevesebb harminczadot fizetnek, csakhogy a rendszer itt is több tekintetben Magyarországra nézve nem kedvező; így p. o. a Magyarországból kivitelett nyers élelmi cikkek: gabona, vágómarha, bor, az ausztriai beviteli vámon kívül még tetemes fogyasztéki adóval is terhelhetnek; névszerint egy akó magyar bor 2 krajczár magyar harminczadot, 36 krajczár ausztriai beviteli vámot, s ausztriai fogyasztéki adó örve alatt még ezenfelül 1 ft 24 krt; s így összesen 2 ft 4 krt ezüstben fizet, holott ugyanazon bor ha ausztriai név alatt Magyarországra behozatik, ausztriai kiviteli vám fejében 2, magyar behozatali harminczadban pedig 25; összesen csak 27 krt fizet. De müipari cikkeknel sincs meg a méltányos reciprocitas. Így például egy mázsa posztó ha Magyarországra behozatik, fizet 25 kr. ausztriai kiviteli vámot, 5 ft magyar harminczadot; ha pedig a magyar posztó vitetik ki Ausztriába; ugy ezért 25 kr. kiviteli magyar harminczad, és 8 ft 20 kr. beviteli ausztriai vám fizettetik, mellynél fogva a magyar ipartűző az ausztriai iparossali versenyében minden mázsa gyapjuszövet után 3 ft 20 krral sulyosabban terhelhetik. Már most mi illeti Magyarországnak a külfölddel s az ausztriai örökös tartományokkal folytatott kereskedése mérlegét: erre nézve a bécsi udvari kamara számvevői hivatala már 5 év óta hivatalosan közli a bevitel és kivitel rovatait, ezek pénzértékét, s az ezekért bejövő vámjövédelmet. E rovatokat tehát az 1845-dik évről mi is közöljük, ugy, mint kaptuk, s ezekre aztán észrevételeinket őszinte megteesszük.

I.

Értéke azon tárgyaknak, melyek külföldről és az ausztriai tartományokból Magyarországra behozattak 1845-dik évben.

Áru neme.	Behozatal.		Összesen peng.pénzb.
	Külföldről.	Ausztriai tartományokból.	
Gyarmati áru	1159722	1828554	2988276
Gyümölcs	695524	48333	743857
Dohány	223175	1850	225025
Olaj	431770	3400	435170
Gobona és más hüvelyes vetemények	166770	656145	822915
Itatok	380211	274736	654947
Hal	89100	6530	95630
Szárnyasok és vadak .	516	2605	3121
Vágómarhák	2751964	793040	3545004
Ennivaló állati készitm.	22342	76504	98846
Igásbarom	54800	312270	367070
Építő's tűzre való anyagok	213952	495568	709520
Gazdasági készítmények	85696	310739	396435
Orvosi és szagos áruk	276415	171058	447473
Vegytani készítmények	99678	448474	548152
Konyhasó	134546	77137	211683
Festék és festett szövetek	1407941	284890	1692831
Mézga, gyanta's más illy olajok	93575	110080	203655
Timári szerek	164848	29255	194103
Ásványok és földek . .	61489	46517	108006
Drága kövek, gyöngyök nemes ércz nyersen.	162590	33414	196004
Nemtelen érczek nyersen és félig feldolgozva.	51889	1137199	1189088
Nyers szövetek	3404939	1907122	5312061
Fonál	367229	3342705	3709934
Gyártmányok	1178952	42073679	43252631
Tudományos és szépmű- vészeti tárgyak	101280	261720	363000
Öszveg	13780913	54733524	68514437

II.

Értéke azon tárgyaknak, melyek külföldről és az ausztriai tartományokból Magyarországra kivitettek 1845-dik évben.

Áru neve.	K i v i t e l .		Összesen peng.pénzb.
	Külföldre.	Ausztriai tartományokba.	
Gyarmati áru	154	114528	114682
Gyümölcs	51712	306490	358202
Dohány	577620	2118600	2696220
Olaj	328630	580025	908655
Gabona és más hüvelyes vetemények	2043954	17208432	19252386
Italok	433292	1052694	1485986
Hal	86030	107610	193640
Szárnyasok és vadak .	4848	621088	625936
Vágómarhák	1029441	8641613	9671054
Ennivaló állati készitm.	228741	596467	825208
Igásbarom	13430	608000	621430
Építő és tűzre való anyagok	711979	321653	1033632
Gazdasági készítmények	115224	103838	219062
Orvosi és szagos áruk	76128	178162	254290
Vegytani készítmények	119387	719502	838889
Konyhasó		11154	11154
Festék és festett szövetek	15867	48611	64478
Mézga, gyanta, 's más illy olajok	960	650	1610
Timári szerek	23487	1269454	1292941
Ásványok és földek .	1684	19979	21663
Drágakövek, gyöngyök nemes ércz nyersen	300	433736	434036
Nemtelen érczek nyersen és félig feldolgozva.	244628	2077424	2322052
Nyers szövetek . . .	4322941	21205964	25528905
Fonál	8897	121816	130713
Gyártmányok	1003748	1272766	2276514
Tudományos és szépmű- vészeti tárgyak . .	30529	121816	152345
Öszveg	11873611	59862072	71735683

21. §. Jegyzetek a magyar külső kereskedésre.

1. A közlött hivatalos kereskedési táblázatokból úgy látszik, mintha az idegen külfölddeli kereskedésben a mérleg reánk nézve 1,907,302 pengő forinttal szenvedőleges lenne; ellenben az ausztriai tartományokkal való kereskedésünkben évenként 5,128,548 pengő forintot nyernénk; azonban ez csak látszik, mert még az ausztriai örökös tartományokkal folytatott kereskedésünkben is inkább veszünk, mint nyerünk. Ugyanis a kivitt magyar természetű termények többnyire tulságos értékre vannak becsülve, holott megfordítva az ausztriai iparcikkek igen is mértékletesen vannak takarékosítva. Így például egy posonyi mérő búzának ára 3 ft 45 kr. pengőre, 1 mázsa gyapju pedig 80 pengő forintra van becsülve, holott ez szembeötlően magas ár (a szűk esztendőket természetesen nem értve) s különösen a gyapju, miután a nagyobb tömeg csakugyan középmezőnyi finomságúból áll, 80 pengő forint értékben igen sokra tétetik, s ezt maga a kormány is elismeri az által, hogy a külföldről hozatott gyapjút 40 pengő forintnál többre nem becsüli, s e szerfeletti különbségre nem elegendő ok az, hogy a magyar gyapju finomabb a külföldinél, mert ámbár hála Istennek! nemesjuhtenyésztésünk kitűnő fokozatban áll; mégis az idegen országok juhtenyésztését minőségi tekintetben kétszeresen nem haladja felül.

2. De szenvedőleges a magyar külkereskedés azon okokból, mert mi nagyobb részt még nemesítendő nyers ipar-anyagokat viszünk ki, ezek helyett főképp, vagy tisztán fogyasztéki, vagy kész iparterményt vásárlunk; s így a tetemes munkabért idegeneknek engedjük át.

3. Ha a közlött kereskedési táblázatok mérleg tekintetében nem biztosak, legalább annyit egész bizonyossággal veszünk észre, hogy mind a behozatal, mind a kivitel évről-évre tetemesen növekszik. Így p. o. juh, kecske, zerge, őz, szarvas, kutya, borjú, bárány és nyulbőr kivitetelt 1831-től 1840-ig évenként 15,744 mázsa; 1840-ben 17,514 mázsa; 1841-ben 17,280 mázsa; 1842-ben 17,245 m.; 1843-ban 17,536 m.; 1844-ben 14,632, és 1845-ben 15,595 mázsa. Buza 1831—1840-ig évenként kivitetelt 1,313,626 mázsa; 1840-ben már 1,650,059

m.; 1841-ben 1.617,533 m.; 1842-ben 1,377,637 mázsa; 1843-ban 2.202,710 m.; 1844-ben 2.636,618 m.; és 1845-ben 2.408,118 mázsa. Rozs kivitetett 1831—1840-ig évenként 187,110 m.; 1840-ben 190,776 m.; 1841-ben 132,735 m.; 1842-ben 65,809 m.; 1843-ban 459,108 m.; 1844-ben 694,662 m.; és 1845-ben 942,013 m.; Árpa és köles 1831—1840-ig évenként 151,973 m.; 1840-ben 201,194 m.; 1841-ben 189,475 m.; 1842-ben 114,474 m.; 1843-ban 298,635 m.; 1844-ben 403,500 m.; és 1845-ben 364,614 mázsa. Zab 1831—1840-ig évenként kivitetett 584,760 m.; 1840-ben 488,639 m.; 1841-ben 343,479 m.; 1842-ben 338,558 m.; 1843-ban 1,013,661 m.; 1844-ben 960,719 m.; és 1845-ben 782,812 mázsa. Gubacs és gubacs liszt kivitetett 1831—1840-ig, évenként 152,172 m.; 1840-ben 164,746 m.; 1841-ben 93,669 m.; 1842-ben 119,328 m.; 1843-ban 94,665 m.; 1844-ben 206,704 m.; 1845-ben 230,100 mázsa. Réz nyersen 1831—1840-ig, évenként kivitetett 15,409 m.; 1841-ben 13,989 m.; 1842-ben 19,388 m.; 1843-ban 24,646 m.; 1844-ben 27,348 m.; 1845-ben 23,167 mázsa. Repczemag 1831—1840-ig évenként kivitetett 34,521 m.; 1840-ben 57,966 m.; 1841-ben 102,243 m.; 1842-ben 96,996 m.; 1843-ban 239,146 m.; 1844-ben 282,425 m.; 1845-ben 287,460 mázsa. Gyapju 1831—1840-ig kivitetett évenként 234,958 m.; 1840-ben 237,740 m. 1841-ben 257,235 m.; 1842-ben 240,669 m.; 1843-ban 234,920 m.; 1844-ben 261,142 m.; 1845-ben 214,446 m. Dohánylevél 1831—1840-ig évenként kivitetett 241,062 m.; 1840-ben 336,473 m., 1841-ben 228,160 m.; 1842-ben 129,323 m.; 1843-ban 158,824 m.; 1844-ben 214,535 m.; 1845-ben 211,625 mázsa. Szarvasmarha 1831—1840-ig kihajtatott évenként 72,720 darab; 1840-ben 74,263 d.; 1841-ben 72,556 d.; 1842-ben 63,312 d.; 1843-ban 83,567 d.; 1844-ben 98,135 d.; 1845-ben 106,230 darab. Sertés évenként kihajtatott 1831—1840-ig 218,989 d.; 1840-ben 302,615 darab; 1841-ben 338,210 d.; 1842-ben 290,019 d.; 1843-ban 309,161 d.; 1844-ben 355,936 d.; 1845-ben 352,440 d.; Behozatott pedig gyapotszövet 1831—1840-ig évenként 46,060 mázsa; 1840-ben 72,820 m.; 1841-ben 72,649 m.; 1842-ben 77,526 m.; 1843-ban 85,859 m.; 1844-ben 106,320 m.; 1845-ben 99,632 mázsa. Kovácsáru és kovácsanyag 1831—1840-ig behozatott évenként 49,127 m.; 1840-ben

63,448 m.; 1841-ben 57,153 m.; 1842-ben 52,176 m.; 1843-ban 52,760 m.; 1844-ben 64,500 m.; 1845-ben 85,986 mázsa. Fehérgyapottonál 1831 — 1840-ig behozatott évenként 4691 m.; 1840-ben 7973 m.; 1841-ben 9501 m.; 1842-ben 9106 m.; 1843-ban 11,267 m.; 1844-ben 13,720 m.; 1845-ben 11,662 mázsa. Vászonnál 1831 — 1840-ig évenként behozatott 32,456 m.; 1840-ben 30,716 m.; 1841-ben 29,976 m.; 1842-ben 28,595 m.; 1843-ban 30,381 m.; 1844-ben 33,087 m.; 1845-ben 35,626 mázsa. Gyapjuszövet 1831 — 1840-ig behozatott évenként 26,566 m.; 1840-ben 32,786 m.; 1841-ben 32,329 mázsa; 1842-ben 31,799 m.; 1843-ban 38,065 m.; 1844-ben 47,735 m.; 1845-ben 41,286 mázsa. Selyemárú 1831 — 1840-ig évenként 1008 m.; 1840-ben 1361 m.; 1841-ben 1565 m.; 1842-ben 1591 m.; 1843-ban 1780 m.; 1844-ben 1798 m.; 1845-ben 1728 mázsa.

22. §. Átmeneti kereskedés.

A Duna s fekete tengeri hajózás megerősödésével Magyarország hajdani virágzó kereskedését visszanyerheti, jelenleg Törökországból s Fiumén által, a déli tartományokból hoznak főképen macedoniai gyapotot, török fonalat, kordoványt, déli gyümölcsöt, gyarmati árukat, szappant, faolajat, viaszt, tengeri halat, s hajtának be szarvasmarhát, különösen pedig sertést, mellyek aztán az országon keresztül az ausztriai német tartományokba mennek. Ez átmeneti kereskedés azonban leginkább a görögök és czinczárok kezeiben van, s újabb időkben a sertés kereskedés kedvéért Győrben már bosnyákok is kezdenek megtelepedni.

23. §. Hajózás.

a) Tengeri hajózás.

Az adriai tenger segedelmével a magyar kereskedésnek tágas vízi út van nyitva, melly a legtávolabb eső piacok meglátogathatását könnyíti s részt vehet a világkereskedésben. A kikötők e tenger öböl partján a magyar birodalom részéről is elég számosak, kényelmesek és bátorságosak. És mindezen kedvező körülmény mellett, valljuk meg: tengeri kereskedésünk csecsemő korban sinlik. A

tengeri kereskedést hátráltató számos akadályok közül azonban legnagyobb az, hogy az anyaország tengerpartjától magas és kopár bérczek által választatik el, melyek a tengelyeni szállítás felette költségessé, lassuvá és bizonytalaná teszik. És ezen akadályon csak igen keveset segítettek a Károly és József s a Ludovica névről nevezett, különben pompás köutak, és nem sokat segítene legujabban azon intézkedés is, mellynél fogva Fiume a Ludovica útját kormánytól vett kölcsönpénzzel magához váltja; mert mint mondtam a tergerparttali összeköttetést s kereskedést nem annyira az országutakon fizetendő magas vámok akadályoztatták, mint inkább azon körülmény, hogy e kopárhegyeken s szegény vidékeken átvezető országutak segedelmével gyors, és biztos szállítás, s így valódi kereskedést is eszközölni valóban lehetetlen; melyre nézve ha az ország csakugyan virágzó tengeri kereskedést ohajt, úgy nincs más mód, mint a tervezett Vukovár — fiumei vasutat egész erélyességgel s nem szalmatüzzel, hanem valódi s kitartó hazafiú buzgalommal mentül hamarább felépíteni. Jelenleg a parti hajózás még legnagyobb fontosságú s e tartja összeköttetésben a számos szigeteket s az ausztriai ház országai kikötőjeit. A tengerparti hajózás forgalmát a következő lapi táblázat mutatja ki.

Fiumei tengerparton
Katonai végvidéken
Összesen

Nagy tengeri hajó- zásra.			Nagy parti hajózásra.			Kis parti hajózásra honi kikötők.			Kis parti hajózás kül kikötők.		
Hajók száma.	Tonna teher.	Hajók száma.	Tonna teher.	Hajók száma.	Tonna teher.	Hajók száma.	Tonna teher.	Hajók száma.	Tonna teher.		
82	24608	76	3833	32	235	225	242				
		9	531	70	569						
82	24608	85	4364	102	804	225	242				
A' hajólegénység száma volt ezen hajókon 2045 —. 1837-ben mint a' statistikám első kiadásában olvasható, a' magyar tengerparton csak 47 nagy hajó volt, s így ezek száma 35-el szaporodott 5 év alatt. Az 1840-dik évtől fogva 1842-ig a' tengeri kereskedés így állott.											
Behozatott			.	.	.	1840	1841	1842			
Magyar kikötőkbe			.	.	.	1355212	1404510	1718908			
Katonai végvidékbe			.	.	.	541514	473931	550347			
Kivitetett magyartengerparti kikötőből			.	.	.	5317201	3320657	3579315			
Katonai végvidékiből			.	.	.	714274	450539	453645			
Mindössze tett a' tengeri kereskedés forgalma :											
Magyar tengerparti kikötőből			.	.	.	6672413	4725167	5298233			
Katonai végvidékéből			.	.	.	1255788	924470	1003992			
Összesen			.	.	.	7928201	5649637	6302225			

A' legközelebbi 1845/6-dik évben a' fumei tengerparti kikötői forgalma volt:

Hosszuúta hajó.	Tonna.	Áruér- ték.	Nagypart utazó.	Tonna.	Áruérték.	Kispart utazó.	Tonna.	áruérték.	
jött	23 teher.	4521	95458	816 teh.	35969	1839870	1518 teh.	10398	254113
jött	46üresen	10857	jött	266 üres	15446	jött	2621 ür.	9249	
ment	68 teher.	15684	720921	897 teher	42322	1930855	1065 teh.	8868	232397
ment	16üresen	5681	ment	212 üres.	10144	ment	3110 ür.	10934	
Ausztiai gőzös jött	30 teher.	2985	48370						
ment	1teherr.	125	3560						
Összesen		39853	868309		103881	3770725		39449	486510

vagy is 120,872 tonna teher 5,125,544 pengő forint értékben.

A magyar nevezetesebb kikötők Fiume, az Arsenaljáról és hajógyáráról ismeres Portóré, továbbá Buccari; a katonai végvidéken a szük és a bórának kitétetett zengi, és az ennél minden tekintetben alkalmasabb carlopági.

b) Folyóvízi, csatornai hajózás.

Magyarországban 12 nagyobb folyam van olyan, mely a környékbeliektől nyers természetmennyek s ritkábban műtermékek szállítására használtatik. Első helyen fénylik ezek közt a pompás Duna, mely már azért is nevezetes, mivel minden nagyobb folyónkat magához veszi, országunk szíven keresztül legdusabb vidékeinket öntözi s kapcsolatban tart a művelt Németországgal, sőt mióta a Lajoscsatorna elkészült, Hollandiával s az északi tengerrel is, másfelől pedig a gazdag tenyészetű kelettel. A dunai hajózás közönséges hajókkal csak az ország határáig legfelebb Bécsig terjed. Egy rendkívüli eredményekkel biztató tünemény, mely a dunai hajózásba új életet öntött, s mely Európának legfontosabb kereskedési utjává válhatik: a gőzhajózás behozatala. Ugyanis 1830-ban egy részvényes társaság állván össze, ennek most 32 gőzöse hasítja a Duna hullámain. Üzlete 1846-ban e gőzhajótársaságnak e következő volt: 32 gőzös vitt 903,996 utazót, 1.909,287 mázsa árut. A bevétel tett 2.615,198 frt 38 kr. peng. Kiadása volt 2.266,709 frt 27 kr.; és így tiszta nyereség a kamaton kívül 348,489 frt 11 kr. pengőben. Beruházott tőkéje a társaságnak tett, 5.541,213 frt 10 kr. ezüst pénzben. E szerint a társaság, mely 1831-ben 1 gőzössel (1-ső Ferencz) kezdte, már 1840ben 17; 1846-ban pedig 32 gőzöst birt, s midőn 1840-ben 125,293 utazót szállított s tiszta haszon gyanánt 167,523 frt 53 krt vett be, 6 év mulva t. i. 1846-ban már 903,996 utazót vitt, s tiszta haszonképen 348,489 frtot nyert. A Duna után a Tisza leginkább használtatik hajózásra, s itt a vitorlák inkább használtatnak, mint a dunai hajóknál. Nagyszerű szabályozása most van munkában, s hogy e szép folyam gőzösök által is használtassék, erre nézve gr. Károlyi Lajos elnöksége alatt társaság állott össze. A Száván és Kulpán főképen a Magyar tengerpartra vitetni szokott nyers termékek (gabona, repcze, dohány, hordódonga stb.) szállítatnak. A Drávát Eszékig gőzösök is hasítják, de azon felül, valamint a Murát is főképen stájerek

használják, vasat és épületi fákat hozván be. A Vág, Morva, Maros leginkább épületi s tüzi fák s az utóbbi egyszersmind só behozatalára használtatnak. Végre a Poprád egyetlen egy magyar folyó, melly közvetlen nem a Dunába, hanem a Visztulába ömlik, s Magyarországot csak ez uton lehetne a Balti tengerrel közlekedésbe hozni. — Magyarország számosabb csatornái körül hajózásra csak a Bege és a Ferencz csatornája használtatik, melyekről már főnebb a 2-§-ban bővebben értekeztem. Végre mi a tavi hajózást illeti: erre nézve újabb élet kezdődik, mert a folyó 1847-dik évben leginkább Széchenyi István gróf és Hertelendy Károly táblabíró munkásságai által részvényes társulat alakulván, a magyar tengeren vagyis a szép Balaton taván Kisfaludy gőzössel megindított. Főállomás helye e gőzhajózásnak Kenese és Keszthely, de e két hely közt még több nevezetes kisebb állomás helyek is vannak. E vállalat, ha sikerülend, megbecsülhetetlen hasznára fog lenni a Balaton kellemteljes, tős magyaroktól lakta vidéknek.

24. §. Segéd eszközei a magyar kereskedésnek.

A magyar kereskedés számosabb segéd eszközei közül jelenleg csak: a) az országutakat, b) a vasutakat, c) a biztosító társaságokat, d) a pesti bankot hozzuk elő.

a) Országutaink rosszaságáról közönséges a panasz, s e nagy hiány teszi főakadályát magyar kereskedésünknek. Vannak ugyan itt-ott meglehetősen csinált kő és kavicsos utaink, mellyek hosszasága 535 folyó mértföldet tenne; de ezek nincsenek rendszeres összefüggésben, sem fentartásukra elegendő s jól kiszámított erő nem fordítottatik; és e hiányon az 1844-dik közmunkákról szóló törvény sem segít; mert azon kívül, hogy ez a szegény és adózó nép vállaira sulyosodott, azért is czélszerűtlen, mert a közmunkák összeírásában s felhasználásában csaknem minden vármegye más elveket s utat követ; pedig akár mit mondjunk, addig jó országutaink nem lesznek, míg egy elegendő pénz erővel ellátott központi uti biztonság rendszeres működését minden megyékre kivétel nélkül nem terjesztendi.

b) Jelen korunk szüleményei a vasutak, nálunk is kezdenek már ébredezni. Legelső magyar vasut az, melly

Pozsonytól Nagyszombatig s innen Szeredig lóerőre épített. Sokkal nagyobb szerű vasut leendő ennél az úgynevezett középponti, mely már nem lóerőre, hanem mozgonyokra építetett, s mely a haza szívé, Pestet egy részről Debreczennel, más részről Vác felé a Duna bal partján, Pozsonynál, s az északi úgynevezett bochniai vasutal kötné össze. E vasut 1846-dik évi júliusban Váczig már megnyitattott, 1847 September haváig pedig Szolnokig megnyitattani. Mellékágak többfelé tervezetnek; a Czegléd-kecskeméti már el van határozva, a Szeged-temesvári Kecskemét alatt, vagy Szolnok-miskolcziról a hírlapok még most vitatkoznak. A tengeri kereskedésre említett flumei vasut felépítésére nézve is már egy részvényes társaság élénken működik, s adja a magyarok Istene, hogy minden ellenséges demonstratio ellenére, működését áldásteljes siker koronázza.

c) Hajóbiztosító társaság csak kettő van országunkban. Egyik a komáromi, mely 1808-ban állittatván, jelenleg 460,000 pengő forint alaptőkével bír. Második az apatini, mely csak 1844-ben alakult az ottani 42 hajóbirtokos egyesülésével.

d) A pesti kereskedelmi bank 1841-ben nyitattatván meg, munkaköre e következő: 1-ör váltóleveleket másoknak bizonyos díj és föltételek mellett kifizet (discontobank); 2-or: azoknak, kik a bank pénztárába kész pénzt tesznek le, szabad rendelkezésre látra (avista) szóló bankleveleket ad (girobank); 3-or: készpénzt, arany, ezüst edényeket, status kötelezvényeket megőrzés végett elfogad (depositobank); 4-er: arany- s ezüstre, status kötelezvényekre, romlásnak ki nem téteztett portékákra és tekemékekre 6 száztóli kamat s rakhelyi bér díj mellett kölcsönöz (kölcsönözőbank.) E bank alaptőkéje 2.000.000 pengő forintban alapittatott meg, s a foglalkodás szükségéhez mérséklendő arányban 500 pengő forintos, 4000 bankrészvényekben bocsáttatik ki.

II. OSZTÁLY.

Magyarország alkotmánya.

I. SZAKASZ.

25. §. Alaptörvények.

Magyarország a mostani fölséges uralkodó házban örökös monarchia, melynek feje a király, a végrehajtó hatalmat kizárólag s egész terjedelmében gyakorolja; a törvényhozó hatalmat s adóztatási jogot pedig a magyar nemzettel, melly alatt azonban Verbőczy szerint csak a nemesség értetik, ollyformán osztja meg, hogy ennek megegyezése nélkül, sem törvény nem hozathatik, sem el nem törölthetik, sem nem magyaríztathatik, és semminemű adó és segedelem, legyen az pénzben, természetményekben vagy katonában, a magyar nemzetre ki nem vettethetik. Mind a király, mind a nemzet jogait és kötelességeit azon alaptörvények határozzák meg, mellyek szerint a magyar status szerkezete kölcsönös egyesség után elrendeztetett. Ez alaptörvények vagy irottak vagy szokásbeliek. Az irottak közül e következők teszik a magyar alkotmány alapját;

1. Azon eredeti szerződés, melyet a magyarok fővezérei, számszerint heten, Almus herczeggel kötöttek.

2. A 2-ik András által 1222-ik évben kiadott aranybulla, mellyre a király koronázás alkalmával, a 31-ik cikket kivéve, különösen megesküszik.

3. A Hármaskönyv 1-ső részének 9-dik czikke, mely a nemesség 4 sarkalatos kiváltságáról szól.

4. A bécsi és linczi békekötések, amaz 1606-iki, ez 1645-ki évről. Mindenik békekötés mind a két hitvallásu evangélikusok vallásszabadságát határozván meg; mint ünnepélyes szerződések király és nemzet közt, mind foglalatjuknál, mind külső alakjuknál fogva valódi országos alaptörvények, s ilyeneknek az 1608, 1647 és 1791-ki országgyűléseken is elismertettek.

5. Az uralkodási rendet s örökösödést megállapító törvények.

6. Minden alaptörvény összegét a koronázási hitlevél, és a koronázás alkalmával letenni szokott királyeskü magában foglalja.

II. SZAKASZ.

Thrónörökösödési jog.

26. §. a) Születés által.

A magyar thrónörökösödés történetében 4 főidőszakot különböztethetünk meg. Elsőt Almus hercegtől 1301-ig, vagyis az Árpádiház férfiága kihaltáig, másodikát 1301-től 1687-ig, harmadikat 1687—1723., negyediket 1723-tól a mai ődzig.

Az első időszakban a thrónörökségi jog vala az Árpádiház férfiágában, a nélkül azonban, hogy az örökösödési rend az uralkodó nemzetség tagjai közt meghatározva, s az ország oszthatlansága törvény által megállapítva lett volna.

A második időszakban, őseink az uralkodó maradvékainak látszólag thrónörökösödési jogot engedtek ugyan, de tetteleg valódi szabad választást gyakorlának.

A harmadik időszakban a magyar thrónörökségre I. Leopold férfinaradvékira, s ezek kihaltával a Spanyolországban uralkodó öregebb habsburgi-ág férfiörököseire ruháztatott, egyuttal az ország oszthatlansága, s az első szülöttségi rend is megállapittván.

A negyedik időszak kezdődik a Pragmatica sanctio elfogadásával, az 1723-ki 2-dik törvényczikkben, mellynél fogva az örökösödés, az austriai habsburgiház fér-

fiágának kihalta után a leányágra, és ollyformán terjesztetik ki, hogy először III. Károly leányai s ezeknek maradékai örökösödjenek.

Jelenleg tehát Magyarország a fölséges ausztriai háznak megoszthatlan öröksége. A korona, első szülöttségi rend s ágörökösödési (linealis successio) jog szerint mind férfi mind nőtagjaira általszál, olly móddal azonban, hogy az utóbbiakra csak a férfiak teljes kihaltával mehet át az örökösödés, s ekkor hasonlóul első szülöttségi rend, azaz ágörökösödési elv szerint, mellynél fogva tudniillik az elhunyt uralkodó egyenes örökösei a távolabb ági atyafiakat mindig kizárják (vegyes vagy ausztriai örökösödési rend). Ha pedig az egész ausztriai háznak mind férfi, mind nő tagjai kihalnának, ez esetben a magyar karokra és rendekre a szabad királyválasztási jog visszajöjjön.

27. §. b) Koronázás alkalmával.

Épen azon alaptörvények (1723 : 12) mellyek a magyar thrónt a fölséges ausztriai ház mindkét nemen lévő tagjainak örökösen általadták, egyszersmind azt is elhatározták, hogy minden thrónra lépendő örökös megkoronáztassék s pedig az 1791 : 3-dik törvényczikk rendeleténél fogva, thrónra lépésétől számítandó hat hónap alatt okvetetlenül, s koronázása előtt az ország szabadságát, törvényeit, szokásait, kiváltságait egy kiadandó hitlevélben megerősíteni, ezek megtartására magát kötelezni, s ígéretét élő esküvel is megpecsételni tartozzék. Ennélfogva a koronázás ünnepélyének 3 tárgya van. Első a koronázási hitlevél kiadása; második a koronázási szertartás; harmadik a koronázási eskü.

I. A hitlevél mint kölcsönös szerződés a király és nemzet közt; a király saját aláírásával s a nagy királyi pecséttel megerősítve, rendesen koronázás előtti napon, a királytól, főcancellár által, a thrón körül összegyűlt országrendeknek általadatik, s a törvénykönyvbe a megkoronázandó király 1 decretuma elején 5 pontban beiktattatik illyképen:

a) Hogy mi a régi thrónörökösödésen kívül, mind a koronázást az 1791 : 3. t. cz. értelmében, mind általánosan s egyenkint Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak szabadságait, rendszabályait, kiváltságait, közjogait, törvényeit és szokásait, mellyek kezdettől fogva a magyar királytól, dicső emlékezetű elődeinktől a jelenig adattak és

mege erősítették, vagy jövendőben adatnak s általunk megerősítettnek (mellyekre említett országrendei boldog emlékezetű eldö dünk I. Ferdinánd császár és király decretuma bevezetésében álló esküformát megállapították és kiterjesztették), mindazáltal II. András 1222-ki decretuma 31-dik cikkének záradékát e szavaktól kezdve: „*Quod si vero nos*“ e szavakig „*in perpetuum facultatem*“ kivé-
vén, többnyire minden pontjaiban, záradékaiban, cikkeiben úgy, mint azok alkalmazása és értelme (azon hozzáadással azonban, hogy az 1741 : 8. törvénycikk s mind az, mi ott kivételik, teljes erejében maradjon), a király és ország ren-
dei közös megegyezésével országgyűlésileg elhatároltatik, mind magunk szilárdan és szentül megtartandjuk, mind másokat is ezek sérthellen megtartására kötelezendünk.

b) Hogy mi az ország szent koronáját, a régi szokás s a törvények értelmében, bizonyos a Rendek köréből velük egyetértőleg, vallásrai tekintet nélkül választandó személyek által, az országban őriztetendjük.

c) Hogy mind már eddig visszafoglalt, mind az ezután visszafoglalandó tartományait és részeit Magyarországnak, s hozzátartozó tartományainak, a hitlevéli esküforma meghagyása szerint, a fenemlített országhoz s hozzátartozó tartományaihoz egészen visszacsatolandjuk.

d) Hogy azon esetre (mitől a mindenható őrizzen meg) ha az ausztriai főherczegi ház mindkét nemen lévő, névszerint pedig először VI. Károly, majd I. József, s végre I. Leopold római császárok és magyar királyok maradékai kihalnának, az 1723 : 1. és 2-dik cikkei rendelete szerint is, a szabad királyválasztás és koronázás előbbi állapotjára visszaessék, s ezen országnál s koronájához tartozó tartományainál, a régi törvényes szokásnál fogva érintetlenül fenmaradjon.

e) Mint már az 1-ső pontban előbocsátva volt, valahányszor új koronázás adandja magát elő, az ország határai közt, s rendes országgyűlésen, mindannyiszor örököseink s maradékaink, mint ujonnan koronázandó örökös királyok kötelesek leendnek, ezen koronázási hitlevél megerősítését előre bocsátani, s reá az esküt is letenni.

II. A koronázási szertartás több formalitásokat mellőzve röviden ebből áll: hogy az új király egy szentegyházban szent István király ruhájába felöltöztetve, a pontificáléban meghatározott formák megtartása mellett, a primás

kezeiből sz. István meztelen kardját elfogadja, s erre közvetlenül a korona, az esztergomi érsek és nádor által fejére tétetvén, s az ország kormány-pálczáját s almáját kezében tartván, hangos éljen kiáltások „Téged Isten dicsérünk“ zenéje s ágyudörgések közt a thrónt elfoglalja. Továbbá szabad ég alatt egy felemelkedett helyen a *decretalis* esküt letévén, a királydombjára fellovagol, s ott szent István kardjával négy felé vág, jelentéseül annak, miszerint az országot akárhonnan jövő ellenségtől oltalmazni kész. Ugyanitt megemlítendő azon szokás is, miszerint minden koronázásra arany és ezüst emlékpénzek szoktak veretni, az ország pedig az új királynak csupán nemesek által fizetendő ajándékot szavaz.

III. Koronázási eskü. A király koronázáskor két esküt szokot letenni; egyiket a szentegyházban a nagy oltár előtt az evangeliumra esküdvén; másikat szabad ég alatt a nép jelenlétében. Az első inkább csak a római cath. anyaszentegyház fentartását, a vallás-szolgáinak s ezek jószágainak oltalmazását foglalja magában. A másodikban az ország minden rendű lakosai jogainak és szabadságainak megőrzésére esküszik. Ez utóbbi az ország törvényei közé is beiktatattik.

III. SZAKASZ.

A) A magyar király.

28. §. 1) Rangja.

A király személye szent és sérthetlen, az ország pedig, valamint királya független, s hogy valaha ezek felett a római pápák vagy német császárok felsőségi-hatalmat gyakoroltak volna, régen és alaposan megczáfoltatott. Mi már a magyar királynak a többi európai fejedelmek közti rangját illeti: ez 1804-óta az ausztriai császárával együtt jár, s így ma csak történelmi régiséghez tartozik; hanem hajdan a két kereszténycsászár, továbbá a Francia, Spanyol és Angolkirályok után mindjárt következett; sőt a Fényesporta 1582-ben a Francia király elibe sorozta. Feszler szerint pedig Corvin Mátyás volt legelső, kinek Pál római pápa a Felséges (Majestas) címet megadta. Egyébiránt az ország terjedelmére s lakosaira nézve, a Porosz birodalomhoz hasonlít, melly pedig az európai uralkodók gyűlésein s diplomati összejövetelek és szerződések alkalmával elsőrangú hatalmasságnak ismertetik el.

29. §. 2) Czimje.

Jelenleg a magyar király személye az ausztriai császáréval egy lévén, a magyar királyi czim különösen nem jön elő, hanem cvvel együtt használtatik. Eloszlik pedig nagy, közép és kis czimre. A nagy czim hódolásoknál, udvari szerződéseknel, s általjában a birodalom körében minden nagyobb fontosságú eseteknél jön elő, aztán külföldi hatalmakkal való egyezkedésekben, megbízó levelekben, s követi utlevelekben; a közép czim kevésbé ünnepélyes kihirdetésekben s kormány levelekben; a kis czim pedig minden iratban, mi csak ő Felsége által aláíratik. Megszólításban mind magánosoktól, mind az ország rendeitől e czim használtatik: „Császári királyi apostoli Felség, legkegyelmesebb uram, vagy urunk!“ Magyarország királyának, pedig mint láttuk, sajtáságos czime ez: „Apostoli“. E czimet Magyarország királyai mindig megtartották s Mária Terézia és maradékai számára XIII. Clemens pápától csak ujabban erősítettett meg, mint ez az 1785. Sept. 30-ki intézvényben világosan meg van érintve.

30. §. 3) Vallása.

A király egész családjával együtt a római kath. vallást követi. A protestans nőktől származott mindkét nemen levő gyermekek szinte e vallásban neveltetnek.

31. §. 4) Nagykoruság. Gyámság.

A nagykoruság idejét törvényeink mind ez ideig meg nem határozták; a szokás pedig ellenkező példákat mutat. Azonban ki vigye a magyar király kiskorúsági ideje alatt a gyámságot: erre már világos törvényeink vannak; mert az 1485 : 2. e hatalmat egyenesen a nádornak adja. Egyébiránt a többi ausztriai országokra nézve az uralkodó végrendeletében maga nevezi ki a gyámokat, ha pedig rendelkezés ez esetre nincs, úgy a thrónörökös legközelebbi férfiági, illyeknek nem létében, a legközelebbi leányági rokonára száll a gyámnoki hatalom és kötelesség.

32. §. 5) Az ország ékességei.

Az ország ékességei közé tartoznak a korona, kard, alma, kormánypálca, palást, saru és harisnya.

A mostani korona kettőből tétetik össze, mellynek alsóbb része Dukás Mihály görög császár ajándéka, felső fele pedig azon koronának töredékei közül való, mellyet Silvester pápa 1000-ik évben küldé sz. István királyunknak. Mind a korona, mind a többi ékességek, a budai királyi várban, két a magyar országgyűlésétől valláskülönbség nélkül választott világi koronaőr felvigyázása alatt őriztetnek.

33. §. Czimer.

Magyarország czimere egy koronával telézt kettős paizs, melly jobb felén 4 vörös és 4 fehér vonalat, bal felén pedig vörös mezőben hármás zöld dombra helyezett koronán álló kettős patriarchai ezüst keresztet mutat, közvélemény, sőt törvény szava szerint is a 4 fehér vonal hazánk 4 fő folyóját u. m. a Dunát, Tiszát, Drávát és Szávát; a hármashegy Tatra, Fátra és Mátra bérceinket jelentik; de e magyarázat a történettel meg nem egyezik. Egyébiránt a magyar király személye jelenleg az ausztriai császáréval egy lévén, valamint a czim, úgy a czimer is egyesítve van, kis, közép és nagy czimerre osztatik fel.

34. §. Fejedelmi lakás.

A hajdani magyar Fejedelmeknek állandó lakásuk sokáig nem volt, hanem már sz. István királyunkról olvassuk, hogy Esztergomban leggyakrabban mulatott, később Székes-Fejérváron; Róbert Károly alatt Visegrádon, I. Lajostól kezdve pedig a szerencsétlen mohácsi ütközetig, Budán laktak királyaink. A magyar király jelenleg az országon kívül Bécsben lakik, ámbár a király belakásáról következő törvényeink vannak: 1439 : 2. Rex in Hungaria habitet. 1492 : 5. Rex majori parte in Hungaria maneat. 1546 : 18. Rex majori parte in Hungaria resideat. 1548 : 22. Rex in Regno maneat. 1550 : 4, 6, 1563 : 3.; 1567 : 46.; 1608 : 18. Rex in Regno habitet, si diutius et longius abesset, Palatino tradat potestatem regiam; 1723 : 8. Rex in Regno resideat. — Végre 1792 : 5.

35. §. Királyi Udvar. Ország Zászlósai.

Jelenleg a magyar király udvarához számíttatnak az ország Zászlósai, sz. István vitézi rend lo-

vagjai, királyi udvarnokok és a királyi nemes testőrsereg. A zászlós urak vagy olyanok, kik az ország igazgatásában tetteleg részt vesznek, vagy olyanok, kiknek tisztségek inkább tiszteletbeli. Az első rendbeliek főbb zászlós-uraknak nevezetnek, s egymás után állandóul illy rangfokozat szerint következnek: első a Nádor, második az Országbíró, harmadik a Horvátországi-bán, negyedik a Tárnok. A többi zászlósurak, kiknél a rangkinevezetésük idejétől számláltatik, e következők: királyi Főlovász, Főpohárnok, Főkamarás, Főasztalnok, Főajtónálló, Főudvarnok, s 1765-től fogva a királyi nemes testőrsereg kapitánya; régi oklevelek szerint ide tartoztak még a posoni és temesigrófok is, sőt a posoni gróf a királyi decretumok zárszá-
vában jelenleg is a zászlósurak közé számíttatik.

36. §. a) A nádor.

Magyarországnak első és legfőbb tisztviselője a Nádor. E fényes méltóság hihetőleg egykoru a magyar királlyal; ámbár e hivatalról törvényeink legelőször sz. László 3-dik decretum 3-dik cikkében tesznek említést. Törvényes hatása következő: 1) törvényes közbenjáró a király és az ország rendei közt; 2) gyámoka a kiskoru királynak, s nagykorúsága idejéig az országot ő kormányozza; mellynél fogva az ország lakosai neki úgy tartoznak engedelmeskedni, mint magának a Fejedelelemnek; 3) az országban ben nem lakó királynak helytartója, s e hivatal a nádorsággal törvényesen egybekapcsoltatott, de nem megfordítva, — ez okból tehát a királyi helytartó tanácsnak rendes elnöke; 4) nádori adománylevéllel jószágokat adományozhat, de csak olyakat, mellyek a királyi fiskust jogilag illetik ugyan, hanem általa tettelegesen még nem bíratnak, s mindenkor csupán nemeseknek s egynek nem többet 32 állománynál (sessio); 5) örökös Főispánja Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyéknek; 6) Főkapitánya a magyar haderőnek; 7) tulajdonosa azon 12-dik számú magyar huszár ezrednek, melly a nádori hivatal nevét örökösen viseli; 8) koronázáskor a koronát viszi, s a királyt az esztergomi érsekkel együtt ő koronázza; 9) elnöke az egész országgyűlésnek, különösen pedig a főrendek táblájának; 10) elnöke a főméltóságu hét-személyes törvényszéknek, a t. királyi táblához pedig egy

alnádort, és egy ítélő mestert szabadon nevez, s mint az ország egyik rendes birája, pörökben törvényes parancsokat adhat; 11) ő intézi el különböző törvényhatóságok közt a határbeli villongásokat; 12) Felvigyázója az országos levéltárnak, honnan hiteles másolatokat adathat ki; 13) IV. Béla óta a jászok és kunok birája s pedig mind polgári, mind fenytő ügyekben, honnan ezek csak a nádori-hivatal megürültével vitetnek feljebb a főméltóságu ítélőszékre. — Ennyi, és illy sok hatalma s befolyása levén a magyarországi nádornak, az 1741. 9 törvényczikk világosan rendeli: hogy a nádori és helytartói-hivatal esztendőnél tovább üresen ne maradjon; 1608: 3 t. cz. pedig meghatározza, hogy e hivatalra a király két katholikus, s ugyan annyi protestans főrendüt jelöljön ki, s az országgyűlése ezekből válasszon. Fizetését a király kegyelme határozza meg; nem számítván ebbe azon 3000 aranyat, mellyet a jászok- és kunok birájuknak, a nádornak évenként ajándékozni kötelesek.

37. §. b) Királyi helytartó.

A királyi helytartó méltóság a nádori méltósággal törvényszerint egybe van kapcsolva, úgy, hogy a nádor egyszersmind királyi helytartó is, de nem megfordítva. A királyi helytartónak, ha egyszersmind nem nádor, joga van kis-országgyűléseket összehíni; parancsol minden királyi tisztnek, jószágokat adományozhat 32 állományig, kisebb egyházi javadalmakat osztogathat, pártütőknek megengedhet, ha köteleseikre visszatérnek. Mivel azonban a királyi helytartó minden hatalma a király önkényétől függ, ez körülmények szerint majd nagyobb, majd kisebb lehet. Ujabb időben a helytartónak rendszerint azon hatáskör adott, mellyel a nádorok törvényesen élnek: kivéven ha a király e hatalmat keskenyebb körbe szorítani kívánja.

38. §. c) Többi országzászlósok, Koronaőrök.

Az Országzászlósok közt második személy az Országbiró. Különös jogai és kötelességei jelenleg e következők: 1) közbiró a nagyméltóságu hétszemélyes főtörvényszéknél, és magyar királyi helytartótanácsnál: és ha a nádor jelen nem lenne, mindenik főhatóságnál törvényes elnök; 2) országgyűlésen a második helyet foglalja el, s a

nádor távollétében, vagy e méltóság megürültével itt is az elnökséget viseli; 3) a királyi táblához egy alországbirót, és egy ítélő mestert nevez; 4) egyik az országrendes biráji közül, mellynél fogva mind maga, mind ítélő mestere törvényes parancsokat adhat ki, és személyeik előtt tett bevallások s más törvényes cselekedetek országos hitelességgel bírnak. Harmadik országzászlós a dalmát-horvát- és tótországi bán: 1) elnöke a báni ítélőszéknek, melly ez országokban hasonló a magyar királyi táblához, a honnan a perek is innen egyenesen a hétszemélyes főtörvényszékre vitetnek feljebb; 2) a hármás ország hadi erejét ő kormányozná; de most a rendes és végvidéki katonaságnak külön parancsnoka levén, a bán csak a felkelő nemessereget vezérli; 3) örökös tulajdonosa az első és második báni végvidéki ezredeknek; 4) Mária Terézia alatt 1767-ben egy különös horvát királyi helytartótanács, Consilium Croaticum — állítottatott a bán elnöksége alatt; de 1779. a magyar helytartó tanácsccsal egyesítetett, minélfogva a bánnak s még néhány horvátnak itt ülése és szava van. — Negyedik országzászlós a tárnok az országgyűlésen a negyedik helyet foglalja el ugyan, de a nádor és országbiró távollétében ő viszi az elnökséget s nem a bán; 2) közbirája mind a nagyméltóságu kir. helytartótanácsnak, mind a hétszemélyes főtörvényszéknek; sőt az elsőnél rendszeren ő szokott elnök lenni; 3) elnöke a tárnokszéknek, mellyre a tárnoki városok polgári pereiket feljebb viszik, innen ezek egyenesen a hétszemélyes főtörvényszékre menvén át; 4) van egy altárnoka, s mind ő, mind amaz, a hatósága alá tartozó királyi városokhoz törvényes parancsokat küldhetnek. A többi országzászlósok csupán koronázás alkalmával tesznek némi kötelességet. A korona-örök az országzászlósaihoz nem tartoznak ugyan, de ezek után rangban mindjárt következnek. Kötelességük a koronát, a hozzá tartozó országékességeivel együtt őrzeni, mellynélfogva a tulajdonképeni korona őrsereg, parancsnokságuk alatt áll, világi főuraknak kell lenni, s országgyűlésen, vallásbeli különbség nélkül, a Rendekek által választatnak el.

39. §. d) *Szent István vitézrendje.*

A magyar királyi udvar fényére tartozik a szent István király vitézrendje is. A rendvitélzei elosztatnak a g y,

Első Rész.

közép és kiskeresztesekre. Az elsőnek száma 20-ra, második rendűeknek 30-ra, és a kiskereszteseknek 50-re van meghatározva; de az egyházi személyek e számba be nem foglaltatnak. A rendnek nagy mestere mindig maga a magyar király, praelatusa az esztergomi érsek, kancellárja a magyar udvari főcancellár, továbbá van még egy titoknoka, kincs-őre, heroldja és őrnöke. A vitézeket maga a nagymester nevezi ki, még pedig minden nemzet, kar és vallás különbség nélkül; a nagykeresztesek azonban tartoznak nemességüket 4 fokra felvinni, hacsak az alul a nagymester által fel nem mentetnek, vagy már az előtt k. kamarások nem voltak. A nagy keresztesek kineveztetésük-nél fogva mindjárt valóságos belső titkos tanácsosok. A közép keresztesek decretális belső tanácsosi rangot nyernek; a kis keresztesek pedig kérő levél mellett, taksa fizetés nélkül grófságot vagy báróságot kaphatnak.

40. §. e) Királyi-Udvarnokok. Arany-sarkantyus vitézek.

A királyi udvarnokok nem a belső, hanem a külső udvartartáshoz számítatnak, ki e megtiszteltetésre áhítozik, köteles kérelmét a magy. kir. udv. Cancellaria által benyújtani, s ez uton, vallásbeli különbség nélkül, ha régi nemes nemzetségét megmutatja, kijelölésbe jön, s kedvező királyi leirat következtiben függő pecsét oklevelét 150 frt taksa mellett kiválthatja, ha tetszik. Az arany-sarkantyus vitézek — equites aurati — kik koronázás alkalmával a királytól, a sz. István kardja által üttetnek, minthogy semmi rendszabályaik és jogaik nincsenek, különös lovag rendet nem formálnak, s a királyi udvartartáshoz nem tartoznak.

IV. SZAKASZ.

41. §. A király jogai.

Magyarország igazgatás formája korlátozott monarchicus levén, a király jogai részint olyanok, melyeket kirekesztőleg gyakorol (reservata), részint olyanok, melyeket a törvényhozó testtel gyakorolhat. A király kirekesztő jogai

azok, melyek világos törvényeken, hosszas szakadatlan s a nemzet által hallgatólag megszentelt szokáson alapulnak, vagy melyek a monarchicus igazgatás formából természetesen következnek; ellenben minden ide nem sorozható jogok a törvényhozó test sajátjai, annyival inkább, mivel a király megegyezése nélkül úgy is sem törvény, sem érvényes statutum nem hozhatik; de egyszersmind természetes, hogy hol törvény valamiről hozva nincs, azt törvényessé tenni a törvényhozó test köréhez tartozik, a törvényhozás pedig nemcsak régiebb törvényeink, hanem az 1791. 12-dik törvénycikk szerint is a királlyal és Rende-
kel közös.

Egyházi dolgokban.

a) A római és görögkatolikus egyházban.

A király nevez ki minden érseket, püspököt, apátot, prépostot, akár jószágosok, akár czimzetesek legyenek azok; és 1802-től fogva minden kanonokot. Vannak mindazáltal némely prépostságok, apátságok, s kanonokságok, melyeket privatusok adnak, mint p. o. csatári apátságot az Erdődy grófi nemzetség idősb ága stb. A király új püspökségeket állíthat, s azokat a meglevők, jövedelmeinek egy részével megajándékozhatja, kolostorokat eltörölhet, a szerzetesek népességét korlátozhatja, továbbá a parochiákat szabályozhatja; az eltöröltetett vagy elpusztult egyházi javadalmakat más kegyes célra vagy iskolák felállítására fordíthatja. A megürült érsekségek és püspökségek jövedelmeit, míg ésekek és püspökök nem neveztetnek a királyi kamara huzza, valamint a végrendelet nélkül elhalt főpapok vagyonát is ez foglalja el. Ha azonban a Kolonics szerződés szerint tettek véghagyományt, akkor csak $\frac{1}{3}$ részét veszi el, s maga a püspök vagy érsek is $\frac{1}{3}$ ról rendelkezhetik szabadon, $\frac{1}{3}$ rész a kegyes alapítványhoz adatván. A magyar király felsőségi hatalmánál fogva kivétel nélkül minden iskolára és iskolai s egyházi alapítványra felügyel, főpártfogási joga következtiben pedig a magyar királyok által alapított katolikus iskolákra teljes hatalmat gyakorol, a tanítóintézeteket módosíthatja, eltörölheti, vagy újakat állíthat; szinte ezt kell érteni a convictusokról; professorokat, tani-

tókat nevez; díj és nyugpénzeket osztogathat, s minden katolikus egyházi és iskolai biztosságok a király által ki-
tűzött szabály szerint munkálkodnak. Végre a király jogai
közé tartozik az ugynevezett *Jus placeti* is, mellynél-
fogva hatalmában áll, a római szentszékhez intézett felira-
tokkali visszaélést törvényes korlatok közt tartani, azon
esküt, melyet a püspökök a római pápának esküsznek meg-
vizsgálni, ha valljon nem ellenkezik e az, az alattvalói hű-
séggel és engedelmisséggel. Ugyan-e jog szerint semmi
nemű bulla a király engedelme nélkül az országban ki nem
hirdetethetik; a szerzetes rendeket pedig külföldi függéstől
felmentheti.

b) *A z e v a n g e l i k u s e g y h á z b a n.*

A magyar király már nem pártfogási, hanem felsőbségi
hatalmánál fogva jogosítva van nemcsak törvényes szabad-
ságaikban megtartani, s megőrizni a protestánsokat, hanem
egyszersmind mind a két hiten levő evangélikusok egyházi
végzéseire is feltartozik ügyelni, hogy ezek a törvény-
szabta korláton túl ne menjenek, és valamikép az ország-
közboldogságának kárt ne okozzanak. Ez okból a Superin-
tendentialis gyűlések jegyzőkönyvei a nagyméltóságu kirá-
lyi helytartó tanácshoz felszoktak terjesztetni.

42. §. *A magyarországi protestánsok országos jogai.*

Az 1606-ik évi és 1640-ki békekötéseken s ezeken
alapuló 1608 és 1647-dik törvényeken, továbbá az 1791:
26 cikkben, s a legközelebbi 1844: 3-dik t. cz. törvény
rendeletein alapulnak.

43. §. c) *A görög nem egyesült óhitű egyházban.*

Az 1791-iki országgyűlésen törvényes vallásszabad-
ságot nyervén, a többi országlakosaihoz egyenlőknek tétet-
tek a nem egyesült óhitűek; egyházaik elrendezésére és kor-
mányozására alapszabályul szolgál az 1779 jul. 16-kán
költ illiriai világosító kegyelmes leirat, azaz: azon királyi
válasz, mely az illir egyház dolgát, az akkori Metropoli-
ta

érsek Vidák észrevételei ellen, az 1770 és 1777-ki régibb szabályokat változtatva, 63 pontban intézte el, együtt véve az 1782-ben közretett consistorialis rendszerrel. Ezek szerint minden fontosabb, az egész egyházat illető ügyekről tanácskozások a Congressusra, és Zsinatra utasítottak, mi által az érsek hatalma némi részben mérsékeltetett. Mind a Congressus, mind a Zsinat csak ő felsége tudtával és megegyezésével, egy királyi biztos jelenlétében tartathatik meg. A Congressus szabály szerint akkor hivatik össze, ha érseket kell választania, vagy ha más fontos egyházi ügy, vagy javaslat eldöntendő. Ez áll jelenleg 100 tagból, kikhez a nemesség 25, a papság 25, polgárság, 25, a végvidéki katonaság is 25 követet küld.

44. §. A király jogai politikai tárgyakban.

A király nemesíthet egyedül; külföldiekre nézve nemesítési mód a honosítás (indigenat). Az ilyen honosított országgyűlésen vétetik fel a magyar nemesek sorába, miután esküjét a Karok és Rendek, vagy a király előtt letette. Tartozik egyszersmind decretumát a magyar udv. Cancellarián kiadatni, s ha egyházi személy 1000, ha világi 2000 arany taksát az országos pénztárba fizetni. Mindennemű kiváltságoknak megtiszteltetéseknek kútfeje a megkoronázott király. Mellynél fogva valakit bárói, grófi, vagy hercegi rangra emelni, academiái s más megtiszteltetéseket engedni, vásári és vérhatalmi joggal felruházni, czéhszabályokat stb. adni kirekesztőleg a király jogaihoz tartozik, csak hogy e kiváltságok egy harmadik törvényes jogával ne ellenkezzenek. Valamelly várost királyi városi rangra szinte a király emelhet, de arra, hogy ilyen városnak az országgyűlésén szava és széke legyen, szükségkép megkivántatik az országgyűlésen való becikkelyezettetés is. — A király az országban a legfőbb bíró, s forrása minden törvénykezésnek. A törvények, és szokás által megszentelt törvénytmondási elvekben, törvényszéki formákban, s hozott ítéletekben azonban semmi önkényes ujitást nem tehet, s még kevésbbé ítéltet valakit önkényesen s törvényekkel ellenkezőleg halálra; hanem ellenben a halálra ítéltnek megkegyelmezhet a nélkül, hogy a bűnöst a magánosoknak járuló kármentesítéstől feloldozhatná, így szinte a becstelenségi büntetéstől

is felmenthet, s törvénytelen magzatokat törvényesítheti. Végrehajtói hatalmánál fogva a király osztogat minden egyházi, polgári és katonai főhivatalokat, s minden udvari és országos tisztségek vagy közvetlenül, vagy közbevetve csupán királyi kegyelem által nyerhetők. Csak a nádor, koronaörök és megyei s városi tisztviselők megválasztása szenved kivételt. Ugyanis a nádor és koronaörök (2 catholicus 2 protestans) országgyűlésen a Rende által választatnak, de itt is a király jelöli ki — 2 cath. 2. prot. — alkalmas egyéneket. A törvényes örökösök nélkül elhalt nemes embernek családi törzsök-javai a magyar koronára, vagyis a királyra esnek vissza, ki azokat más érdemes honfiaknak adományozza. Épen ez az eset áll elő, ha valamely jószágos nemes, felség vagy hazasértési bűnbe esik. Végre minden nemes és nemnemes embernek (a királyi városi polgárokat és jobbágyokat ide nem értve) szerzett és ősi, ingatlan és ingó javait a király foglalja el, ha vagy örökösök, vagy végrendelet nélkül hal meg. Pénzt egyedül a király verethet. A király kirekesztő jogaihoz tartozik továbbá: háborút indítani, békeséget kötni, idegen hatalmasságokkal szerződésre lépni, azokhoz követeket küldeni, s viszont azoktól küldötteket elfogadni, az idegen kereskedő városokban consulokat tartani stb. Azonban e felsőségi hatalom gyakorlatára nézve az 1741 : 11. és 1791 : 17. törvéncikkelyek világosan kikötötték, hogy a magyarok e fontos eljárásokból ki ne zárassanak. A török portát illetőleg régibb törvényeink meghatározták, hogy a császári követhoz egy hasonló hatalmu és rangu magyar követ is adassék. 1630 : 36, 1655 : 36, 1647 : 74, 1649 : 7. Az országgyűlést csak a király hívhatja össze, s ámbár törvény nincs, melly az országgyűlések elosztását a királyi jogok közé számitaná, mindazáltal régi szokásképen e jognak is kirekesztő gyakorlatában van.

45. §. A király jogai országgyűlésen.

A magyar király némelly felsőségi jogok gyakorlatában, az ország alaptörvényei, s a Karok és Rende jogai által korlátozva levén: itt azon kérdés fordul elő: kik értetnek az ország Karain és Rendein? Minő jogokkal élnek ezek: először az országgyűlésen, másodsor az országgyűlésen kívül.

46. §. *A magyar Karok és Rendek.*

A magyar Karok és Rendekhez tartoznak mind azok, kik az országgyűlésen vagy személyesen, vagy követeik által megjelenhetnek, s ott székkal s szavazattal bírnak. Az országgyűlést elrendező 1608-ki 1-ső törvényczikk a Karokhoz és Rendekhez számlálja 1) a katolikus főpapságot, s az 1792 : 10. t. cz. a nemegyesült óhitű érseket és püspököket; 2) Az ország zászlóseit, s a közzászlósokat, (magnásokat), kik vagy hivatalbeliek, mint a főispánok stb. vagy születésbeliek, mint a herczegek, grófok és bárók; 3) a köznemeseket; 4) a királyi városokat, mellyek közül mindegyik egy nemes személynek tartatik. Az előszámlált rendek összesen véve képezik a magyar népet, melly alatt törvényünk csak a nemességet érti s a nemesség mint ilyen, egy testet képez, mellynek tagjai törvény előtt egyformák.

A magyar Karok és Rendek jogai országgyűlésen.

47. §. *A magyar országgyűlés.*

Az országgyűlést összehívni a király kirekesztő jogaihoz tartozik, ha azonban ez kiskoru volna, akkor e kötelességet a nádor mint törvényes gyám teljesíti. Az 1625 : 61. t. cz. szerint az ország Rendei királyi levelek (regales) által meghivandók. Illy királyi meghívóleveleket tartozik a m. udv. Cancellaria nemcsak a vármegyékhez, kerületekhez, városokhoz és káptalanokhoz, hanem egyenkint minden országgyűlési joggal bíró főpaphoz, országzászlósához, és magnáshoz is küldeni; mégpedig az országgyűlése előtt, II. Ferdinand rendelete szerint, legalább is 6 héttel kiadni, melly időszak azonban szokás szerint 3 hónapra kiterjesztetik, ennek helyét pedig meghatározni a királyi kirekesztő jogokhoz tartozik, csakhogy ez az ország határain kívül ne essék. Az 1715 : 14, 1791 : 13, s legujabban az 1827 : 5. t. cz. értelmében az országgyűlése minden 3-dik évben mulaszthatlanul megtartandó; a királynak joga az országgyűlését szükség esetében előbb is összehívni, továbbra is fenmaradván. Ezen közönséges szabálytól csak két kivételt ismér a törvény, u. m. az uralkodó halála, s a nádori hivatal megürülési esetét; mert ekkor az első esetben a thrónörökös megkoronázás végett 6

hónap, a második esetben nádorválasztása miatt esztendő alatt kell az országgyűlésnek megtartatnia. — Az előszámlált országosan összegyűlt Rendek, mint már máskor mondtuk, egy megoszolhatlan testet tesznek, mely a törvényes megkoronázott királylyal együtt képezi a törvényhozó testületet. Ennélfogva a Rendek csak könnyebb tanácskozás végett ülnek két külön teremben, s oszolnak két u. m. magnások és követek táblájára (alsó és felsőház). A magnások vagy főrendek táblájának ugyanaz az elnöke, ki az egész országgyűlésének, tudniillik az ország nádora, ennek távollétében az országbírája, vagy ha ez sem volna jelen, a tárnok. A követek táblájának elnöke törvény szerint, a királyi személynök, vagyis a törvénykezesekben a királyi jelenlét helytartója, kit Ő Felsége, a nemesi rendből szokott kinevezni; ennek távollétében az alnádor, s azután az alországbíró. Mindenik tábla 2 rendet foglal magában u. m. a magnásoké a főpapi és magnási; a követeké a nemesi és királyvárosi rendet. Más szókkal, a felső táblán üllnek azok, kik személyesen részt vehetnek a törvényhozásban, és senki más által megbizva vagy küldve nincsenek; a követek táblája pedig képviselőkkel áll; ez általános szabály csupán a főrendeknekél ülő horvátországi követre, s a követ-tábláján a királyi tábla tagjaira, s néhány apátokra és prépostokra nem alkalmazható. A képviselő választása különbözőkép történik. A vármegyei követeket főispáni kijelölés nélkül a kebelbeli birtokos, vagy birtoktalan, de ott lakó nemesek választják. A királyi városokban a polgárok összege sehol sem választ; hanem némely városokban 10—12 tagból álló belső tanács, néha saját köréből, néha a polgárok közül; más városokban ismét a 40—120 örökösen megválasztott, és saját magokat kiegészítő polgárokból összetett külső tanács választja az egész polgárság képviselőjét. A legközelebbi 1847-ki országgyűlésre azonban királyi decretumnál fogva felhatalmaztattak a királyi városok, hogy követeket nemcsak a rendes választott polgárok, hanem közvetve a közönséges polgárok is választthassanak olyformán, hogy a választott polgárokhoz félannyi számban polgári képviselőket is választthassanak. A három horvát vármegye, névszerint Zágráb, Varasd és Kőrös municipalis jogaik fentarthatási ösztönéből, egyenkint képviselőket nem küldenek a magyarország gyűlésére, hanem közös gyűlésükből, mely congressusnak nevezetik, három követet választanak; kik közül 1 a mag-

nások tábláján, 2 a követi táblánál foglal széket. Az indítványzási jog (initiativa) egy részről a királyt, más részről a követek tábláját illeti, a magnások a követek által elkészített s felterjesztett tárgyhöz csupán hozzájárulásokat adják, vagy azt egészen elvetik, de újat nem kezdenek, mi igen lényeges különbség a magyar országgyűlése és a francia kamarák közt, hol pénzbeli ajánlatot kivéven, mely szükségkép a követek kamaráján felveendő, minden törvényjavaslat mind a két kamarában egyiránt elkezdethetik. A király indítványzási jogát említett előterjesztvényei által gyakorolja, melyek sokszor a királyi meghívó levelekben is beiktattatnak, hogy ezek iránt az illető törvényhatóságok követeket utasíthassák. Az 1791 : 13. t. cz. meghatározza: hogy a királyi előterjesztvények tárgyaltván, az ország igaz sérelmei minden országgyűlésen elmulaszthatlanul orvosoltassanak. Egyébiránt akár a királyi előterjesztvények, akár a sérelmek vétessenek fel előbb, a tárgy maga minden esetre legelőször a kerületi ülésekben vétélik tanácskozás alá. E kerületi ülések ezelőtt tisztán privat conferentiák valának, 1790-ben a vármegyék követjei az ország négy kerületei szerint 4 külön helyen gyűltek egybe. Majd 1802-ben a két Duna és két Tiszakerületek egyesülvén, 2 külön teremben tarták üléseket, melyekben azonban a városok, káptalanok, jelen nemlévők követei részt nem vettek. Később mind a 4 kerület egyesült, s már ma ebben a követek táblájának egész személyzete megjelen, kivéven a királyi személynököket és a királyi tábla tagait, mellynél fogva itt a két két Duna és Tisza kerületeiből felállva hetenkint két két vármegyének két követe elnökösködi; jegyzőket is a kerületi ülés maga köréből választ, de a követek és magnások országos üléseiben ítélőmesterek (Protonotarii) viszik a tollat. E kerületi ülések jelenleg oly fontosságra fejlődtek ki, hogy a tárgy hosszas és gyökeres vitatások után, sőt már szavazatok szedésével is végkép eldöntetvén, a magnásokhoz küldendő izenet a követek táblájának országos ülésébe egészen készen vitetik fel, s itt vagy egy „maradjon“ felkiáltással helyben hagyatlik, vagy ha vitakozások alá kerül, nem sok újat lehet többé hallani. Azonban csak az országos ülésben hozott végzés tekinthető a követek táblája véleményének. Ha a két tábla egymással meg nem egyezhetnék, egyes üléseknek kellene tartatniok, de jelen időnkben ritkán tartatnak, minek okát alább ha szavazatokról leszen szó, általalándjuk.

Ez okbul a megvitatt tárgy inkább boldogabb idökre halasztatik; mert olly esetre, millyen az 1550-ki volt, miszerint az esztergomi érsek és lövöldi prior által leteendő eskü iránt a két tábla meg nem egyezhetvén, saját végzéseit a királynak mindenik tábla külön terjeszté fel, korunkban példát nem mutathatunk. Egyébiránt vegyesülések jelenleg is tartatnak, mindig, mikor a királynak a felírás felküldetik, vagy királyi leirat érkezik, valamint a nádor és korona örök választása is vegyes ülésekben megyen végbe. Hogy a küldök megbízottjaiknak utasítást adhatnak, ez természetes; s ezért a követi utasítások már legrégibb idöktől fogva Magyarországon szokásban vannak. Sokkal nagyobb kérdés az: lehetnek-e ezen utasítások minden kis részletre kötelezők, vagy csupán főelvekre s a megyéknek saját sérelmeire s kívánataira terjeszthetik ki kötelező erejüket? Általjában részletekre kiterjesztett kötelező utasítások minden tanácskozás természetével, s az országgyűlés czéljaival merőben ellenkeznek, s valódi képtelenségek; mert így követek küldése s országgyűlés tartása valóban felesleges, s elég lenne csak a törvényhatósági utasítások összeszedésére választmányt nevezni, hogy az ország akaratját megtudhassuk. — A várme gyék legjobban s különféle módokkal öröközhetnek követeik viselete felett; de a részletes utasítás minden esetre a legczélszerűtlenebb mód. Naplója vagy jegyzőkönyve a követek táblájának már régidöktől fogva van; a magnások táblája csak az 1840-ki országgyűlésen vitt legelőször. Mind a két tábla naplója kiszokott nyomatni; országos nyelv tisztán a magyar. Az ülések mindenik táblán nyilvánosak; a karzatra mindenki jegy nélkül beeresztetik, lent pedig a teremben magyar ruhában s kardosan öltözködve akárki megjelenhet. Üléseink tehát nyilvánosabbak, mint az angoloké és francziáké, és ezt szabad sajtó helyett némi pótlóknak tekinthetjük. A magnások a fentebb említett rangfokozat szerint fognak széket; a követek székei egy ideiglenes elrendezés után vannak kijelölve.

48. §. Az országgyűlés tárgyai.

Az országgyűlés tárgyai e következők:

1. A király megkoronázása.
2. A nádor és koronaörök választása.
3. A külföldi főrendüeknek és nemeseknek magyarokká — indigénákká — való felvétele.

4. Királyi városokat maga a király szabadon tehet, de hogy ezek országrendi joggal birjanak, erre nézve szükségkép országgyűlésen kell becikkelyeztetniök.

5. A rendes hadiadónak, melyet csak nem nemesek, királyi városok és szabad kerületek fizetnek, megajánlása egyik országgyűléstől a másikig, szinte országgyűlésen történik, mégpedig az 183 $\frac{2}{6}$ -ki országgyűlés óta nem tovább, azaz ha a törvényes három esztendő elteltével országgyűlés nem tartatnék, a három évet meghaladó első naptól számítva minden hadiadó magában megszűnik. Régi gyakorlatnál fogva e hadiadónak mennyisége sem törvénybe nem iktattatik, sem beszédhetéséről az ország rendei nem kezkeskednek.

6. A nemesek által rendkívülileg fizetendő pénz vagy természeténybeli segedelmek szabad ajánlata.

7. A sóárának meghatározása.

8. A harminczadok iránt tanácskoztak az ország rendei az 1659 : 37, 1681 : 44 és 79, 1715 : 75 és 91, 1723 : 119, 1729 : 2, 1807 : 5-dik t. cikkeken.

9. A rendes katonasághoz szükséges ujonczok számának, szolgálati idejüknek, s kiállításuk módjának meghatározása.

10. A nemes felkelő sereg elrendezése. Fegyverre való felszólítása már a királyi kirekesztő jogokhoz tartozik.

11. Az ország sérelmeinek orvoslása.

12. Végre a törvényhozás egész terjedelmében egyedül az országosan egybegyült ország rendjeit, és a törvényesen megkoronázott királyt illeti, azaz egyik fél a másik hozzájárulása nélkül törvényt nem hozhat, régibbet el nem törölhet s nem magyarázhat.

Jogai az országrendeknek országgyűlésen kívül.

49. §. Közönségesen.

Mindazok, kiket a törvény e közönséges nevezetbe: nemesség, foglal, következéskép a római és görög kath. főpapság, a magnások, nemesek s egyenkint véve minden királyi város, a törvény és törvényszék előtt egyenlők.

A nemesek sarkalatos és közönséges jogai Verböczi Hármaskönyve I. R. 9-dik czime szerint következő 3 fő pontra vihetők.

1. Minden nemesnek személye szabad és megsérthetlen, azért is gyanura meg nem fogathatik, hanem szabad lábon törvénybe idézendő, s ha ottan rendes pör után vétkesnek találattik, csak akkor büntethető. Kivételnek mindazáltal a felség sértők, utonállók, a tettenkapottak, katonai törvény alá tartozók, és a hűtlen hivatalbeli vagy urasági számadó tisztek.

2. Fekvő nemesi jószágot 1844 : 4-dik t. cz. óta nem csak nemes, hanem nemnemes is vehet. Allodialis fekvő birtoka s átaljában ingó vagyona minden egyenes adótól, dézmától, s meddig az országhatárai terjednek, minden vámtól és harminczadtól szabad. Nemesi lakhelyén katonát szállásra befogadni nem tartozik, s ha az országnak rendkívüli költségei vannak, akkor csak országgyűlésen adóztathatik meg. De a királyi városokban, és jobbágyi telkeken lakó nemesek, földjeiktől rendes hadi és házi adót szinte tartoznak fizetni, s nemnemesi földjeiktől és szőlejőktől, mint más akarki, szolgáltatot tesznek, és uri kilenczedet adnak, valamint a nemes kereskedők is portékáiktól harminczadot fizetnek. Mind ezen kiváltságaiért hazáját megtámadtatás esetében személyesen és saját költségén tartozik védeni a nemes; de az ország határain tul királyi zsoldot huz.

3. A magyar nemes csak törvényesen megkoronázott királyt nézi fejének, s ez okbul határozottatott el az 1791-ki országgyűlésen, hogy thrón megürültével a korona-örökös magát 6 hónap alatt megkoronáztassa, s megkoronázásáig privilegiumai sem érvényesek.

50. §. A kath. főpapság jogai.

A kath. főegyházirend jogai vagy k ö z ö n s é g e s e k, mellyekkel mint nemesek élnek, vagy á l t a l á n o s a k, mellyek minden praelatussal közösök, vagy e g y e d i e k, mellyek egyik vagy másik főpapot illetik. Általános jogai a praelatusoknak e következők :

1. Minden érsek, püspök, apát, prépost, kanonok, és plebános az országnak valóságos nemesei közé számláltatván, mindazon jogokkal birnak, mellyeket már fentebb elősoroltunk. — Egyházi jószágait az amortisatio törvényinél fogva nem szaporíthatják, s a jószággal bíró szerzetesek ősi családi javaikból sem kaphatnak többet $\frac{1}{10}$ -ed résznél, melly szinte 5000 frton felül nem mehet. A praelatusok azonban, mint a többi nemesek örökösödhetnek. Szerzett vagyonaik-

nak csak egy harmad részéről tehetnek végrendeletet (kivéve a káptalani és conventbelieket), ha különben a királytól szabad végrendelkezési engedelmet nem kapnak. Régi gyakorlat szerint minden nemnemesi földektől dézmát húznak, mely azonban nagyobb részt beváltatik s pedig a végszéleken a király által, másutt a földesuraságoktól, örökös vagy ideiglenes szerződések mellett, haszonbérbe vétetvén, helyette kész pénz fizettetik. Törvényszék előtt tanuknak használtatván, eskü helyett nyilatkozásaikat lelkiismeretükre bizonyítják. A megyés püspökök saját pecsétük alatt ügyvédek, a káptalanok pedig meghatalmazottakat is vallhatnak.

Mi az egyedi jogokat illeti.

A kath. egyházrend főnöke az esztergomi érsek, ki az ország kezdetétől fogva sok és kitűnő előjogokban és kiváltságokban részesült. Így a római sz. székeknek 1452-dik év óta született követje, Magyarország primása, mely méltósághoz VI. Károly 1715-ben hercegi czimet kapcsolt, szent István Lovagrendjének praelatusa. Törvényeink szerint Magyarország legfőbb titoknoka és cancellárja (korlátnok) mellényelfogva a kettős királyi pecsét, mellyel maiglan is szoktak nemeslevelek kiadatni, nála tartatik. Esztergomvármegyének örökös és valóságos főispánja, s a nagyméltóságú magyar királyi helytartó tanácsnak ülnöke. Egyik az ország rendes birái közül s e fényes hivatala jelenleg abban központosított; miszerint a hétszemélyes és főtörvényszéknél közbíró, a királyi táblához pedig két táblabíró nevez ki, kik a királyi kincstárból fizettetnek. A királyt ő koronázza. Még a régi időkben felvigyázó lévén — pisetarius — a királyi pénzverő házakra, e jognál, s kötelességénél fogva minden marka aranytól és ezüsttől $\frac{1}{48}$ részt kapott, s e hulladék most is, ámbár az egyenes felvigyázástól rég felmentetett, körül belől 12—18000 frtot hoz be. —

Az esztergomi érsek után, az erdélyi r. cath. püspököknek, ki szinte a magyar egyházi főrendhez számítatik, legtöbb előjogai vannak: nevezetesen 1) a királyi főkormány-szék tanácsosa. 2) 7 valóságos kanonokot tetszése szerint nevez ki; 3) az erdélyi öt királyi kath. gymnasiumban ő tessen professorokat, a megyei egyházrendből; 4) szabad végrendelkezési joga van; 5) kolosvári kath. kórháznak gondnoka; 6) úri és feljebbviteli törvényszékkal bir, mellytől

folyamodás után csak ő felségéhez vitetnek feljebb az ügyek. Csak ez ítélőszék elébe idéztethetnek meg a püspöki jobbágyok, és a gyula-fejérvári zsidók, néhány pört kivéve; 7) fő pártfogója a zsidóknak s ezeknek az egész nagyfejedelemségben ő ádrabbikat. Hajdan az egr i p ü s p ö k tartozott a király negyedik fiát tulajdon költségén nevelni. — A p é c s i p ü s p ö k n e k , már ezelőtt gyakorlott kiváltságát, miszerint érseki palástot viselhet, XIV. Benedek pápa 1754-ben újra megerősítette. A v e s z p r é m i p ü s p ö k régenté a magyar királynők Cancellarja volt, s ezek megkoronázhatási jogát jelenleg is követeli. A z á g r á b i é s g y ö r i p ü s p ö k n e k , s a s z e n t m a r t o n i f ő a p á t n a k szinte vannak saját egyház nemesi székeik, melyekben ők szinte, mint az esztergomi érsek, hűbéri jószágokat adományozhatnak. A püspökök után következnek az apátok és prépostok. — A káptalanok vagy községek, vagy társasok. Ezek praepostok, amazok érsekek vagy püspökök alatt állanak. Ezek hiteles helyei az országnak, hol végrendeletek, örök-bevallások s más törvényes tények országos hitelességgel tétethetnek. A győri káptalané a bácsai egyháznemesi szék Győr vármegyében.

51. §. A mágnások jogai.

A mágnások vagy hivatalbeliek, vagy születésiek. Amazokhoz tartoznak az országzászlósai, két korona ör, főispányok, fiumei kormányzó; emezekhez a született hercegek, grófok és bárók. Ebből láthatjuk, hogy mágnás lehet olyan is, ki különben születésére nézve nemesi rendből való. Mindezen mágnások országgyűlésre különös levél által meghivatnak, s ott vagy személyesen a főrendű táblánál megjelenhetnek, vagy maguk helyett az alsó táblára képviselőket küldhetnek.

52. §. A királyi városok és polgárok jogai.

Minden királyi város, ha országgyűlésen beczikkelveztetett, két követet küldhet az országgyűlésére, kiknek a követek tábláján van ülésük és szavuk s összesen a 4-dik országrendet képezik. Mint koronai jószág — Peculium Regium — soha el nem adathatik. Minthogy a királyi város egy testben, azaz a polgárok öszvege, egy nemes embert képvisi

sel, tehát mind saját határában, mind azonkívül, fekvő jószágokat birhat s ezeken mindazon jogokat gyakorolhatja, melyek a földesuri hatalommal összekötvék. Több jószágot azonban, mint mennyivel jelenleg bir, törvényesen nem vehet. A városi tanács ítél el minden ügyet, mely városi fekvő javakat illet, még nemes személyekre nézve is; nem nemesek pereiben pedig különbség nélkül biráskodik; s pallos joggal is él. Ha valamelly polgár mag nélkül elhal, annak minden vagyonaiban nem a királyi, hanem a városi fiscus örökösödik; a felségsértési, hűtlenségi esetekben a kir. fiscus örökösödése fenhagyatván. Van egyházi pártfogási joga és terhe; és vásárokat tarthat, s ezek ideje alatt vásári biróságot gyakorolhat. A város bizonyos számu 40—120 tagból álló választott polgárok által képviseltetik, kik életidejükre választatnak, ugyancsak a választott polgárok testületétől, vagy mint nevezik, külső tanácstól. E külső tanács választja évenként, vagy privilegiuma szerint koronként, az udvari kamara engedelmével, a város biráját, polgár mesterét s a többi tisztviselőket, kik mindnyájan a város pénztárából kapják fizetésüket. Ellenben minden királyi város fizeti a rendes hadi adót; katonát tart; ujonczokat ad; a királyi censust fizeti; valamint a nemesekkel együtt nemesi subsidiumot adni, s a nemes felkelő sereghez egy lovast állítani tartozik. Az egyes polgár mindennemű vámtól szabad, az egész országban, és helypénzt sem fizet sehol, mindennemű hivatalokat viselhet. Polgári pereit 60 fton felül a tárnoki v. k. személynöki székre feljebb viheti, sőt a tárnokszék alá tartozó városok polgárjai, 300 forintot vagy ennél többet tárgyazó ügyeiket, a hétszemélyes főtörvényszékre is felvihetik; valamint minden polgár fenytő pere 1791 óta egész a thronig feljebbvitethetik.

53. §. *A szabad kerületek s más szabadosok jogai.*

A királyi városi polgárokon kívül, még számos lakosai vannak Magyarországnak, kik igen szép szabadságokkal bírnak, s kik magukat a földesuri hatalom alól megváltván, vagy az alatt soha sem levén, különféle kiváltságokat nyertek, magok által választott tisztí kar által igazgattatnak, sőt némellyek a törvényhozásban is részt vesznek. Ezek a szabad lakosok vagy egész kerületekben, vagy egyes városok-

ban és helységekben vagy széjjelszórva lagnak. A szabad kerületek ismét 4 osztályra szakíttatnak, t. i. 1) olyanokra, melyeknek egyes lakosai is személyesen nemesek; 2) melyeknek lakosai összesen tesznek egy nemes embert, s különös portával, saját, a vármegyétől független tisztikarral és országgyűlési székkal és szavazattal bírnak; 3) olyanokra, melyek tulajdon portákkal és független tisztikarral bírnak ugyan, de országgyűlési szavazatuk nincs; 4) végre némelyek sem külön portákkal, sem független tisztikarral, sem országgyűlési joggal nem dicsekedhetnek ugyan, de rendes jobbágyi szolgálatokat nem tesznek, s különféle kiváltságokban részesülnek. Az első rendbeliekhez tartozik a Turopolyai nemes kerület; a második rendbeliekhez a Jász-Kun; továbbá a Hajdu, és a Fiumei magyar tenger vidéki kerületek; a harmadikhoz sorozhatók a XVI. szepesi városok; negyedikhez a nagy kiskindai és tiszai koronai szabad kerületek.

I. A Turopolyai nemes kerület. Ezt a kerületet, mely Zágráb vármegye kebelében jelenleg 32 helységből, s 1826-ban 500 nemes családból állott, IV. Béla vette ki legelőször a vármegye alól, s nemes kiváltságokkal megajándékozván, ezek gyakorlatában jelen korunkig megmaradt. Ezek szerint tulajdon grófja alatt Nagy-Goriczán gyűléseket tart, pallosjoggal él, saját pecsétje van, s a magyar országgyűlésen a követek táblájánál ülő grófja által képviseltetik. Politikai ügyekben s igazgatásban egészen Zágráb vármegyétől függ, de a megye rendeletei saját grófjuk által hajtatnak végre.

II. A Jász és Kun kerület. M. Terésia 1745-ben a hajdani privilegiumok során egy új szabadság jellevelet adván ki, ezen máig is erejében álló privilegium summás kivonatja ím ez:

1) A nádoron, ennek kapitányán és a nép kebeléből választott bírákon kívül, senki a Jászok és Kunok ellen intézett perekben ne ítélhessen, kivévén az egyházi, határvilongási (metalís) pereket, melyek az 1635: 19. t. czikkben megneveztetnek, avagy ha a per olly jószágok iránt foly, melyeket a kerületeken kívül némelyek bírnak, vagy ha valaki a kerületeken kívül criminalis vétket követne el, s a büntett helyén megfogatnék.

2) Vámot személyeik s portékaik után sehol nem fi-

zetnek, de a királyi harminczadot tartoznak megadni, de dézmát nem adnak.

3) Más lakostárs, vagy saját adósságaikért le nem lehet őket tartóztatni.

4) Nádori főkapitányt maga a nádor nevezhet ki, s ennek elnöksége alatt választják a lakosok kerületi tisztjeiket, a községek biráit mindazáltal s más tisztviselőit maguk a lakosok minden befolyás nélkül vagy körökből, vagy más honnan szabadon választhatják.

5) A három kerülethez tartozó határok, szabad használatra örökösen oda engedtetnek, de ezeket el nem idegeníthetik.

6) Mind a jogok gyakorlásában, mind teher viseletében minden lakos egyenlően osztozik, semmi kivételnek helye nem lévén.

7) A kath. községek patronatusi joggal bírnak.

8) Mind a három kerület a nádori kapitány elnöksége alatt pallosjoggal élhet, fenmaradván a feljebbvitel mind a büntető, mind a polgári perekben az ország-nádorához, helytartójához vagy ezek nemlétiben a főméltósági udvari főtörvényszékhez.

9) Minden polgári dolgaikban, melyek privilegiumaikat vagy polgári és fényítő pereiket illetik, csak az ország nádorától, mint jászok és kunok legfőbb birájától függnék; de a politicumban a magyar kir. helytartótanács által kormányoztatnak. Ezen három kerület kiterjed jelenleg 85⁴/₆₅ □ mfré s 1846-ban számlált 195,233 lakost. Ebből esett a Jász ságra 17³/₅ □ mf. és 67,049 lélek; a Kiskunságra 47⁴/₅ □ mf. és 71,026 l. a Nagy-Kunságra 20¹/₄ mf. és 57,158 lakos. Nyelvökre nézve mind tiszta magyarok, vallást illetőleg a jászok többnyire hatholikusok; a nagykunok reformátusok; a kiskunságban mind a két vallás felekezet egyenlő számmal van. A három kerület összesen számlál 25 községet és 55 pusztát. A Jászberényben tartani szokott közgyűlésre minden község küld követet. Minden község gyakorolja a lakossági jogot s fekvő birtokot csak birtokos vagy bevett lakos szerezhet.

A Hajdu kerület. A mostani hajduk maradékai azon hajduknak, kik Bocskay István erdélyi Fejedelemez állván, őtet minden általa folytatott háboruban nagy hűséggel szolgálták, s mindig különös vitézség által tüntették ki magukat. Ezért a fenérintett Fejedelemez 1605-ben december 12-kén költ czimere, s nemeslevél következtében mindnyá-

jokat fejenként világosan magyar nemeseknek tette, s hogy különböző helyeken el ne széledjenek, hanem együtt lakhassanak; Nagy-Kálló városát (ezt Báthory Zsigmond későbbben Bösörménnyel és Pród pusztával cserélte fel) egész Nánás, Dorog, Varjas (elpusztult) helységeket, Hadház, Vámos-Pércs, Sima és Vid helységbeli birtokait, mellyek tokaji urodalmához tartoztak, minden benne lappangó királyi joggal olly módon adta nekik, hogy ezeket mint donatarius nemesek bírják, s minden rendes és rendkívüli adózástól, dézmától, vámtól, kamarai nyereségtől örökösen mentve legyenek; csupán saját költségeiken személyesen köteleztetvén katonáskodni. 1606-ban febr. 2-án szinte ezen fejedelem a Fekete kapitány alatt vitézkedő hajduknak Szoboszló városát, hasonló jogokkal, mint a fentebbi adomány levélben láttuk, átengedte. A Bocskay fejedelem minden adomány leveleire az 1608-ki országgyűlés azt a rendelést hozván, hogy ezek megvizsgálás végett előterjesztessenek; ennek következtiben a hajdúk is adomány leveleiket előadták s ezek II. Mátyás által 1613-ban april 1-ső napján országgyűlése alatt megerősítettek. Az 1791-ik országgyűlésen a 29. cz. erejénél fogva mint különös törvényhatóságok a Karok és Rendek táblájánál ülést és szavazatot nyert, s avval mind a mai napig él. Áll most a kerület, melly 17⁴⁵⁵ □ mfre terjed, 6 városból, mellyek e következők: Bösörmény, Szoboszló, Hadház, Nánás, Dorog, Vámos-Pércs, és 66,521 lakosból, kik tisztán magyarok, vallásukra nézve Dorogot kivéve, melly a görög kath. vallást követi, csaknem mindnyájan reformátusok. Első előjárójuk a főkapitány, kit a város küldöttjei minden más befolyás nélkül szabadon választhatnak. Ehhez küldetnek a magyar kir. helytartó tanácstól az intézvények; a főkormányszéktől függvén a kerület a közpolitikai ügyekben. Egyébiránt a hajdúk földjeiket mint valóságos nemesi jószágot úgy bírják. Különben rendes hadi adót fizetnek jelenleg 31⁴/₈ porta után; — a rendes katonasághoz ujonczokat állítanak, a nemesi felkelésekben részt vesznek, a nemesi subsidiumok adásából őket sem felejtik ki.

c) Fiumei magyar tengerpart. E kis 6⁵/₁₀ □ mfre terjedő s 48,489 lakosból álló vidék, tulajdonképen 3 törvényhatóságra oszlik el, u. m. I. Fiume, II. Bukkari királyi városok; III. a tengerparti kamarai kerület

törvényhatóságára, melly *Vinodol*, *Hrelin* és *Bukkari* kamarai urodalmakra terjeszkedik. Mindezen törvényhatóságok a fiumei kormányszéktől — *Gubernium* — függnek, még pedig a közigazgatás minden ágaiban. A főkormányzó egyzsersmind *Fiume* és *Bukkari* városoknak polgári kapitánya s katonai parancsnoka, és törvényes szava és széke van a magyarországygyűlése magnások táblájánál; *Fiume* és *Bukkari* pedig egyenkint külön küldenek követeket a követek táblájához. Hadi adót jelenleg $7\frac{7}{8}$ porta után fizet.

A *XVI Szepesi városok* kerülete saját gróffal és a vármegyétől mindenben független tisztikarral és mintegy 10 □ mfdön 34,217 lakossal bir, kik nagyobb részt németek s felényire katolikusok, felényire lutheránusok. *Mária Therézia* szabadság levelénél fogva lakosai a királynak, földjeik szabad használatáért 16,855 ftot fizetnek, ezenfelül hadi adójuk 26 porta után van kivetve. Országgyűlési joggal még nem bir a kerület.

Végre a negyedik osztályhoz sorozhatók: a *tiszai koronai*, és a *nagykikindai kamarai* kiváltságos kerületek, mellyek közül az első *Bács*, a második *Torontál* vármegyéhez kebeleztetett. Ezek külön portával, országgyűlési joggal nem birnak ugyan, de rendes jobbggyi szolgálatokat sem végeznek, hanem a királynak évenként bizonyos summa pénzt fizetnek s különféle kiváltságokban részesültek. Saját tisztikaraik a vármegye hatósága alá tartoznak. E szabad kerületeken kívül szabad polgároknak többféle nemei és elnevezései vannak *p. o. praedialisták*, azaz egyházi nemesek, kiváltságosak, *Contractualisták*, *Decimalisták*, *Soltészek*, *Szabadosok*. Egyháznemesi székek: a *vajkai Poson*, *érsekléli Komárom*, *verebélyi és szentgyörgyi Bars*, *Nyitra*, *Komárom*, *Poson*, *Hont*, *Esztergom*, *Nógrád* vármegyékben mindnyájan az esztergomi érsekhez tartozók; *vecsei Veszprém*, *Sopron* vgyében, a *győri püspöké*; *bácsai Győr* vgyében a *győri káptalané*, *füssi Komárom* vgyében a *szenlmártoni főapáté*; s végre a *Zágrábi püspök* egyház nemesei *Torontál* vgyében, kik ide *Horvátországból* szállitattak által. Az egyháznemes egyháznemesi földjétől semmi adót és dézmát nem ad, a vámoktól, katonatartástól szabad, de nemesi felkeléskor ő is tartozik maga költségén fegyvert fogni. Egyébiránt az egyházi nemes országos ne-

mesnek nem tartatik, s azért saját székén kívül nemesi jogokkal nem élhet.

Főszabadalmas városok: Várad, Eger, Miskolcz, Kecskemét, Nagykőrös, Losonc, Veszprém, Pápa, Tata, Szombathely, Somorja, Felső-Bánya, Nyiregyháza, Rosnyó, Vinga, Vác, stb. Ezeknek privilégiumai különfélék, s azért ezekről külön nem értekezhetünk, de abban, miszerint urbéri szolgáltatokat nem tesznek mindnyájan egyformák.

A parasztok állapota és viszonya.

54. §. A királyhoz és országhoz.

Mi a paraszt közállományi viszonyait illeti jogai e következők:

1. A magyar paraszt többé földhöz kötve nincs; hanem akármelyik szabadon költözhetik, elébb minden uri és köztartozásainak és magányos adósságainak eleget tevén.

2. Minden nem nemesek, akár földesuri hatalom alatt álljanak, akár nem, mindennemű követeléseiket vagy személyeik sértését ezentul akárki ellen tulajdon fölpöröségük mellett kereshetik.

3. Megengedtetik a nem nemeseknek a feljebbvitel mindazon büntető perekben, melyekben a nem nemes a nemessel együtt mint bűntársak állanak, s melyek a nemesek részéről feljebbvitetnek.

4. Mindennemű hivatalokat nem nemesek is viselhetnek, nemességet haphatnak, s mindennemű életmódot szabadon választhatnak.

5. Nemesi jószágokat is vehetnek.

6. Megengedtetik: hogy a földesúr és jobbágy közti szabad egység által meghatározandó bizonyos általános somma fizetésével, akár egyes jobbágyságok, akár egész közösségek földes uri tartozásait, szolgálataikat, és adózásait tökéletesen és örök időre megválthassák.

Köteleiségei: A státusnak minden terhét a királyi városi és szabad kerületi polgárokkal együtt a paraszt viszi. Ő fizeti a hadi adót, melyből a rendes katonaság tartatik; ő adja össze a házi pénztárt, melyből fizettetnek minden vármegyébéli fő- és altisztviselők. Ezenkívül a paraszt csinálja az utat kirekesztőleg; utazóknak, megyei tisztviselőknek,

katonaságnak vontatót — forspont — tartozik adni bizonyos meghatározott summáért, melly a katonaságra nézve elég olcsón szabott meg. Rendes katonasághoz ujonczokat állít, s a fekvő katonaságnak szálást ad. Végre a helységekben ő tartja a plebánust, prédikátort, ő fizeti az iskola mestert, helységjegyzőjét, mező, erdő kerülőket, pásztorokat; határbeli utjait, hidjait, az egyház iskola s helység épületeit jókarban tartani köteles; földjei terméséből földesurának kilenczedet s vallás-különbség nélkül a kath. papságnak tizedet ad.

III. OSZTÁLY.

I. SZAKASZ.

Politikai kormánytestületek.

55. §. 1. Magyar királyi udvari Cancellaria.

A magyar király minden jogait, mellyek egyházpártfogási, felsőségi, végrehajtói és felvigyázási hatalmából erednek, — a külfinancz s katonai ügyet kivéve, egyenesen a Bécsben székelő magyar kir. udvari Cancellaria által és segedelmével gyakorolja. Törvényeink és okleveleink a XIV. század óta a kettős királyi pecsétet, és a titkos királyi pecsétet — sigillum secretum — a főcancellárt és a titkos cancellárt pontosan megkülönböztették, s az utobbik vala az, kit törvényeink az ország rendes bírái közzé számítanak, s ki az 1486: 18. t. cikkben Personalis praesentia regia czímmel neveztetik. Néha különös királyi kegyelemből mind a két cancellariai móltság egy személyben egyesitetett; de a XVI. századtól fogva állandóul mind a két czímet az esztergomi érsek és primás viseli, ki azonban a királytól távol lakván, jelenleg csak a kettős királyi pecsétet őrzi, mellyel maiglan is az érsek ajánlatára nemesi levelek adatnak ki, s e pecsét minden primás halálával a királyhoz felküldetvén, csak az ujon kinevezett főpapnak szokott utasítás mellett

visszaküldetni. Ellenben a valóságos Cancellari hivatalt, az udvari fő-Cancellár viseli, ki 1731 óta szakadatlanul a világi főméltóságok közül neveztetik ki ő felsége által, s mindent, mit ez rendel a király titkos pecsétje alatt adat ki. Az udvari fő-Cancelláron, mint főnökön kívül, a Cancelláriához tartoznak még egy alcancellár, és több udvari tanácsosok és referendáriusok, kik ő felségétől az egyházi, magnási és nemesi rendek legjelesebb férfiai közül szemeltetnek ki. E főkormányzók hatásköréhez tartozik a katolikus érsekek, püspökök, apátok, prépostok kinevezése, a n. óhitű praelatusok megerősítése, s az egész vallásügy igazgatása; minden kegyelem osztogatások, királyi adománylevelek, mindennemű privilegiumok, czímeres nemesi levelek, magyar indigenatusi diplomák kiadásai, minden királyi kinevezéstől függő politikai, bírósági, iskolai hivatalok és méltóságok osztogatása. Innen adatnak ki törvényszéki parancsolatok — mandata judiciaria — s neveztetnek bírák ~ delegáltak — minden olly esetben, mellyekben a király maga bíró; adatnak ki meg kegyelmező, szabadmeneti — *salvus conductus* — pártfogó levelek — *literae protectionales* —. Ide tartozik a házasságon kívül született gyermekek törvényesítése, a főgyámság, árvákrai főfelügyelet, gyámatyák rendelése olly esetekben, midőn ezek végrendelet vagy törvény által nem tétettek, minden ügy, melly hazánkban elhunyt külföldiek örökségét illeti. A királyi városokat illető tárgyak itt határozatnak el, és a politikaiakkal egyvelges olly kamarai ügyek, mellyekben azonban a Cancellaria az udvari kamarával egyetértőleg működik. Az egyetemespolitia általa vezéreltetik.

Mi az udvari Cancellaria saját hatóságát illeti: erre nézve legnevezetesebb az, miszerint e főkormányzók egyszerűs mind hiteles hely; mellynél fogva előtte teljes hatalmu biztost, ügyvédet, jószági örök adást bevallani, végrendeletet, szerződést, s más egyességeket törvényes hitelességgel lehet tenni, a honnan az udvari Cancellarián tartatnak a királyi könyvek, mellyek I. Ferdinánd óta minden adományi nemesi s más fontosabb okleveleket magukban foglalván, ezeknek hiteles másolatjai az egész országban törvényes hitelességgel bírnak. Továbbá az udvari Cancellaria, ámbár szabály szerint politikai-igazgató-testület, mindazáltal visszahelyeztetési, urbéri és nemességet mutató perekben legfelsőbb bíró. — A fő-Cancellár fizetését 1. Leopold 1500 fra szabta; most 16,000 ft; s az egész

személyzet fizetése 1743-ban 65,000 frtra ment, holott az jelenleg 204,000 frtnál is többre rug pengő pénzben, a szá-
láspénzeket is beszámítva. A taksából évenként 75 — 100,000
forint jön be.

56. §. 2) Magyar királyi helytartó tanács.

Áll ez e következőkből. 1) Van 24 tanácsosa, kik az egyházi, mágási és nemesi rendből választatnak, s ezenkívül vannak több titkokok. 2) Elnök a nádor vagy helytartó, ennek távollétében az országbíró vagy tárnok, vagy ha ez sem lehet jelen, a rangban utána következő, vagy legidősebb világi tanácsos. Székhelye jelenleg Buda, de e törvényesen megállapítva nincs, hanem a király máshova is rendelheti. A helytartó tanács minden más kormányzékthől független. Hatásköre főkép 3 osztályra u. m. 1. közpolitikai, 2. statusgazdasági és rendőrségi, 3. biztossági ügyekre terjed ki. Az első osztályiak e következők: 1. A vallás ügyrei felvigyázás általánosan, s ezért a két hiten lévő evangélikusok fő consistoriámai is jegyzőkönyveiket kötelesek a kir. helytartó tanácshoz felküldeni; a kegyes alapítványok igazgatása s a pesti kir. egyetem, iskolai javak kezelése, mellynél fogva a főkormányzék mellett van a közalapítványi pénztár főhivatala, mellynek vannak alárendelve, a többi fiókpénztári intézetek az egész országban széljelszórva. — 2. A tanításügy igazgatása a római és görög katolikusoknál, s valláskülönbség nélkül minden tanítóintézetekrei felügyelés, és a sajtó kormányzása; melly okból a tanulmányi biztosság s avval összekötött könyvvizsgálószerk a helytartótanácsnak külön osztályát képezi. — 3. Felvigyáz, hogy az adó az illető törvényhatóságokban aránylag és igazságosan osztassék fel s a szegény adózó nép a vármegyék által kivetett háziadó által szükségtelenül ne terheltezzék; az adóbeli számadásokat szigoruan megvizsgálta. — 4. A rabok s fenytő és polgári perek számáról, börtönök állapotjáról évenként lajstromos tudósítást kér a törvényhatóságoktól. — 5. Gondoskodik a nép összeírásáról s ennek számbavételéről. — 6. A nemesiséget mutató perekben bíraskodik. — 7. Főgondja levén a közadóalapnak csonkítatlan fentartása: ennél fogva az urbéri szabályozások megvizsgálás végett ide küldetnek fel, valamint az urbéri szerződéses is, s mindennemű urbéri perben feljebbviteli törvényszéket képez.

A második osztályhoz sorozhatók a statusgazdasági és rendőrségi tárgyak. Külföldre utazóknak utlevelet szolgáltat; gondoskodik, hogy az országutak az illető törvényhatóságok által jó karban tartassanak, s erre, hol szükség, a só felemelt árából pénzeket rendel. A száraz és folyó mértékeket törvényes lábra igazittatja. Ha valamely helység vagy földesur vásári kiváltságért folyamodik, ez iránt előbb a helytartó tanács ad véleményt a királynak. A postaintézetek, melyek financiai tekintetben a magyar kir. udv. kamarától függenek, egyébként a helytartó tanács által igazgattatnak. Felügyel, hogy az erdők törvény rendeletei szerint használtassanak, s megkíméltesse; sivatag helyek pedig könnyen gyarapodó fákkal ültessenek be. A kereskedés, műipar, gazdaság virágzására mindent, mi tehetségében áll, előket; a hajókázható folyók s parti-utak jókarbani tartásáról, korlátlan folyóvizek szabályozásáról, mocsárok kiszárításáról intézkedik, s a cézekre, nehogy ártalmas egyedáruságokká fajuljanak, felvigyáz. A pesti és posoni zálogházakra, mint jóltevő intézetekre felügyel. Az ország egészségi állapota fögondja lévén: ennél fogva az ország főorvosa a helytartói tanácsosok közé soroztatott, s e főnöke a törvényhatóságok tisztai orvosainak, sebészeinek, minden gyógyszerárusoknak stb. Általában minden, mi a politia köréhez tartozó, a helytartó tanács által igazgattatik.

Harmadszor, biztossági munkálataihoz tartozik. Az országban fekvő rendes katonaságnak a vármegyékre s városokra igazságos felosztása, beszálásolása, s ennek a katonai szabályrend szerint intézendő élelmezése. Fentartja a felvigyázatot mindazon munkálatokra, melyek a főtartományi biztosság köréhez tartozók. Főnöke ennek a főtartományi-biztos, ki egyszersmind helytartói tanácsos s törvény szerint a mágnsági rendből neveztetik, valamint a kerületbeli tartományi biztosok s helyettesei a helytartó tanács felterjesztése s a magyar kir. udv. cancellaria kijelölése mellett, ő felségétől a nemesi rendből választatnak. Az egész ország 10 tartománybiztossági kerületre osztatik fel.

57. §. Vármegyék.

Mint már fentebb említettük, Magyarország vármegyékre osztatik fel. Eredete ezeknek egykori az ország alapításával s némelyek a szomszéd németektől, mások a görö-

göktől kölcsönözötteknek állítják; ámbár a történetekből világos, miszerint Pannoniát már az Avarok bizonyos Kán-ságra osztották, melyek szinte, mint régenten a magyar vármegyék, inkább katonai mint polgári szervezetűek valának. Főnökei a vármegyéknek valamint hajdan, úgy jelenleg is a főispánok, kik a király által a magnási vagy nemesi rendből szabadon neveztetnek. Némelly megyékben azonban a főispáni méltóság örökösen bizonyos fő-nemzetséghez, vagy főhivatalokhoz van kapcsolva. Illy vármegye jelenleg 11 van.

— Kötelességeikhez s jogaikhoz e következők tartoznak. — Főkormányzója és felügyelője a vármegyei tiszti karnak; melly egészen világi rendből való; s nemcsak a polgári s fenytő törvénykezést gyakorolja, hanem az adóbehajtásról is gondoskodik, s az egész széles értelemben vett rendőrséget kezeli, és a törvények s törvényes helytartó tanácsi intézkvények végrehajtásáról intézkedik; köteles a tisztikar választására minden 3-dik esztendőben tisztujtószerket tartani; a rendes időszaki megyei közgyűléseken kívül, szükséghez képest többet is hirdethet s mindezekben ő viszi az elnökséget; az árvák ügyeire való gondos felvigyázatot törvényeink a főispánnak különösen szívére kötik. A főispánok után jönnek az alispánok. — Az első alispán, a főispán vagy helyettese távollétében megyei gyűléseken elnökösködik; felvigyáz, hogy a tisztikar kötelességeit pontosan teljesítse, a megye hitese pecsétje nála tartatik; az ausztriai örökös tartományokba utleveleket osztogathat; a megyei pénztárakat minden két hónapban, de előre ki nem jelentett időben tartozik megvizsgálni, ha a meghalálozott pénztárnok számadásaiban fogyatkozás találatnók, törvény szerint az illető megyei tisztek, kik a pénztárak felvigyázatot elmulasztották, tartoznak a kárt kipótolni; mindenféle vámbeli kiváltságokat, még a királyi városokét is megvizsgálhatja, hogy törvénytelen vám ne szedethessék; az adó behajtására, fekvő katonaság szállászására, élelmezésére, a széles értelemben vett politiaira, a járásbeli szolgabírákkal együtt felügyel; ezenkívül, némelly perekben egy szolgabíróval s esküttel egyetemben bíraskodik, a megyei törvényszékeken pedig az elnökséget viszi stb. — A második alispán minden tárgyban az elsőnek helyettese, de minden megyei tisztviselők közt csak az első alispán bir azon joggal, miszerint tisztujtás alkalmával a főispán által a kijelölésben ki nem hagyhatók. Minden vármegye több járásokra osztatván, min-

denikben van egy főszolgabíró, s egy vagy több alszolgabíró. A vármegye által közlött felső-parancsokat, helytartótanács körleveleit, vármegye végzeteit ezek küldik meg az illető helységek előjáróinak, s a végrehajtásra ők ügyelnek fel; a népet összeírják, felvigyáznak, hogy az egyes helységek a rájuk kivetelt adót maguk közt igazságosan osszák fel; a nemesi szabad adózásokat ők szedik be, a hidakat, utakat jó karban tartják, a közegésségi állapotra s közbátorságra felügyelnek, gondoskodnak a fekvő katonaság szálásáról s katonai szabályrend szerénti élelmezéséről; a járásbeli adószedő s helységek közt hónaponként történendő adószámvétel alkalmával jelen vannak; az ország határain belől utleveleket adhatnak; némely perekben eskütt társaikkal együtt bíróságot képeznek, uriszékeken pedig mint törvényes bizonyságok jelenvannak, valamint megyei törvényszékek is szolgabíró és eskütt nélkül nem tartathatnak, s törvénykezési dolgokban hiteles személyeknek tekintetnek. Mint már említettük minden szolgabírónak van egy eskütt társa. Ezek eredetüket az Ulászló 1-ső dekrét. 53. cikkjétől veszik, melly szerint minden vármegyében 12 eskütt táblabíró választatott. Mai időben már ezek kétfélék u. m. vagy tulajdonképeni esküttetek, kik rendes fizetéssel tisztviselők, s a szolgabírák mellett szolgálnak; vagy megyei hites táblabírák, kik megyei törvényszéken bíráskodnak, s különféle megyei küldöttségekben használtatnak, de rendes fizetéssel nem bírván, csak napdíjakat húznak. E tisztviselők pedig a minden harmadik esztendőben tartatni szokott tisztujtószékeken a főispántól kijelölt egyének közül a megyebéli birtokos vagy ottan lakó nemesek fejenkénti szavazataik által választatnak, kivéven sok megyében a fő- és aljegyzőket, néhol a levéltárnokokat is, kiket a főispán szabad tetszése szerint nevez ki. A táblabírák jelenleg szinte a főispánok által neveztetnek. Egyébiránt az egész vármegye kormányzása a megyei közgyűlés, és a kisgyűlés által tétetik mozgásba. Közgyűlés évenként rendszeren négy, de szükséghez képest több is szokott tartatni, mégpedig teljes nyilvánossággal, benne mindenki megjelenhetvén, s a nemesek szavazati szabadsággal is bírván. Tárgyai e következők. Itt választatnak országgyűlési követek minden főispáni kijelölés nélkül, s adatnak nekik utasítások; a közbizodalmat elvesztett követeket visszahívja; az udvari cancellaria s helytartótanács rendeleteit és intézkvényeit vagy elfogadja s végrehaj-

tás végett az illető tisztviselőknek kiadatni rendeli; vagy ha ezek törvénnyel megegyezők nem lennének, erántuk illedelmes hangon felírást határoz, s a házi-adót minden évre a szükséghez képest megszabja, az adórovatokat s osztályzásokat meghatározza, s minden adót egyenkint a helységekre kivet, s a nemesi-adó ajánlatokra nézve kulcsot szab; börtönének állapotját, rabjainak s mindennemű megyei pereknek számát, jegyzőkönyvét a helytartó tanácsnak évenként megküldi; statutumokat hozhat, mellyek a megye határain belül mindenkire nézve kötelezők; a hus árát időszakonként minden kebelebeli helységben, a királyi városokat sem vévén ki, megszabja; a politiára felügyel; tisztikar felett ellenőröködik s számadásra vonhatja; a fekvő katonaság szállásolása iránt rendelkezik; azok ellen, kik a birói ítéletnek makacsul ellenszegülnek, hatalomkarral rendel; nemes és nemnemes folyamodók kéréseit elintézi; egy szóval törvényhatárai közt saját dolgában függetlenül végez és rendelkezik, de bíróságot, a gyűlés méltóságát illetlen kifejezésekkel megsértő egyének rögtöni etmarasztását kivéve, sohasem gyakorol. — Kis gyűlések csak akkor tartatnak, ha valamelly dolog jövő közgyűlésig halasztást nem szenvedhet, ekkor is jegyzőkönyveik közgyűlés eleibe terjesztendők.

Mi végre a vármegyebeli helységek közigazgatását illeti: minden községnek szokott lenni egy bírása és több esküttjei. A község bírása a földesur által kijelölt legalább 3 alkalmas lakos közül, az eskütt emberek és kisbírák minden földesuri kijelölés nélkül a helység határában házat vagy földet bíró, s a választáson jelenlévő lakosok fejenkénti szavazásaival választatnak. Ha a földesurak három nap alatt sem egyeznének meg a kijelölendőkről, illy esetben az illető szolgabíró, bíróságra 3 alkalmas személyt terjeszt elő. Jegyzőt pedig a földesur jóváhagyása mellett az illető község szabadon fogad.

58. §. Szabad királyi városok.

Mint már említettük, mindenik királyi város, vagyis a benne lakó polgárok összege együttvéve, egy nemesembert képez, mint illyen a többi nemesekhez mindenben hasonló jogokkal él; de az egyes polgárok nemeseknek nem tekintetvén, valamint a parasztok, úgy ők is a közadónak, katonai szállásolásnak, ujoncz-adásnak s más közterheknek alája van-

nak vettette. Vagyont illetőleg pedig minden királyi város királyi koronai jószág, s mint ilyen, soha el nem idegeníthetetik, a király földesuri joga megismeréseül évenként a közadón kívül királyi-censust fizet; a király országgyűlési költségeinek egy részét viseli; javai kezelésében egyenesen a királyi kamarától függ, s annyira, hogy a város ennek jóváhagyása nélkül 50 forintnál többről nem rendelkezhetik. Minden királyi város közügyei a belső tanács és külső tanács által igazgattatnak. A belső tanács áll egy főbiróból, egy polgármesterből, kapitányból, s a város népességéhez képest 4—12 tanácsosokból. A törvényes ügyek a biró, a politikai s gazdasági dolgok a polgármester által kormányoztatnak, de egyik is valami fontost az egész tanács megegyezése és hozzájárulása nélkül nem végezhet, ámbár normalis k. leirat következtében a perek a biró s még néhány tanácsnok társai által ítéltetnek el. A város kapitánya a rendőrségre s a tanács végzéseinek végrehajtására ügyel fel. A külső tanács a polgárok különböző osztályaiból tétetik össze, a népességhez képest 36—125 tagból áll. Főnöke a testületnek, melly maga magát választja, a népszószóló, s tagjai életidejükre választatnak. Minden tárgy, mi a város privilegiumát, javait, számadásait, jövedelmeit illeti, jóváhagyás végett a belső tanács által a külső tanács eleibe terjesztendő. Ugyanezen testület együtt-munkálkodásával választatnak többnyire az országgyűlési követek, s a városi tisztikarból hiányzó egyének, s azon tisztviselők, kik tisztujtítás alá esnek.

39. §. Katonai szabad közönség.

A katonai végvidékeken vannak némelly városok (szám szerint 12), mellyek a végezredek hatósága alá nem tartoznak, hanem saját tanácsaik által kormányoztatnak, s ezek szabad katonai községeknek nevezetnek. Nagyobb katonai községek: p. o. Péterváradon, Zimonyban, Pancsován, Karloviczon, a városi tanácsot egy polgármester, két törvényszéki jegyző, kik egyszersmind tanácsnokok, egy tanácsjegyész, vagy mint itt nevezik: városírnok, s szinte tanácsnok, 2—5 tanácsnok, 2 írnok, 1 bátorsági biztos segédjével együtt képezik. Törvényes dolgokban a törvényszéki jegyző, a politikai és gazdasági tárgyakban a városi írnok az előadó. A polgármester mindig katona, s rendesen nyugalmazott kapitány szokott lenni, mind ezt, mind a többi tisztviselőket a

király nevezi ki; a polgárok csupán a népességhez képest különböző számú külső tanácsbelieket választják. A polgármester, vagy a városbíró, a törvényszéki jegyzőkkel, város-írnokokkal s a többi városi tanácsnokokkal együtt minden héten gyűlést tart, melyben a község dolgai intéztetnek el, s mellyre szükség esetében a külső tanácsot is meghívja, s avval egyetértőleg rendelkezik.

60. §. Szabad kerületek.

A szabad kerületek két osztályra szakíthatók. Az első osztályhoz tartoznak azok, mellyek a publico politicumokban egyenesen a királyi helytartó tanácstól függnek, m. p. o. a Jász és Kun kerületek, Hajdúvárosok kerületje, a XVI. Szepesivárosok, és a magyar Tengerpart. A második osztályhoz tartoznak azok, mellyek a vármegye által kapják a felső parancsokat, és így közvetlenül nem a k. helytartó tanácstól függnek. Ilyenek a turopoliai nemes kerület, a különböző egyháznemesi székek, továbbá a tiszai koronai és nagyikindai szabad kerületek.

I. A jászkun-kerületek belső ügyeinek kormányzása, mind törvények, mind privilegiumaik értelmében egészen a nádort, mint főbírájukat és grófjukat illeti; fennmaradván a kir. helytartótanácsnak az ország szerkezetével összefüggő közigazgatásbani törvényes hatósága. A jász-kun tisztviselők 3 félék u. m. vagy közönségesek, t. i. az összes három kerületé, vagy kerületiek, úgy mint az egyes kerületeké, vagy helybeliek, azaz az egyes községeké. — A nádori fő és alkapitányt törvényesen maga a nádor nevezi ki. A nádori táblabírák szokásból szinte a nádor által neveztetnek ki egész életükre. A többi köz és kerületbeli tisztviselők minden harmadik évben tisztujítás alá esnek olyformán, hogy minden egyes község, minden tisztihelyre szavazatúl a közgyűlésnek beadván, e szavazatok a nádor eleibe terjesztetnek, ki aztán a kijelölést megtévén, a választás a közgyűlésben megy végbe. A községekben a bíró, második bírós a többi tisztviselők egy a főkapitány által ez alkalomra kinevezett kerületi tiszt elnöksége alatt, minden harmadik évben a birtokos lakosok által választatnak. A tanácsnokok hivataljaikban halálukig megmaradnak. A köz és kerületbeli tisztviselők mérsékelt fizetéseiken felül, birtokaiktól adót nem fizetnek, mi igen aránytalan jutalmazás. Az egész

közigazgatási gépely a Jászberényben tartatni szokott kerületek közgyűlései által tételik mozgásba. Elnöke a közgyűlésnek a nádori főkapitány; vagy annak távollétében az alkapitány. E közgyűlésen tartatnak a tisztujtások, választatnak országgyűlési követek, s adatnak utasítások. Ülési nyilvánosok ugyan, de szavazattal csak a 25 község küldöttjei s a köz és kerületi tisztviselők birnak.

2. A hajduvárosok összevéve egy külön álló, külön portával bíró, saját tisztikarral felruházott publicopoliticumokban a k. helytartótanáctól, törvénykezéseikben az udvári főtörvényszéktől, gazdaságiakban a kassai kamarai igazgatástól függő törvényhatóságot képeznek. Első előjárójuk a főkapitány, kit a városok küldöttjei a közgyűlésen minden más befolyás nélkül szabadon választhatnak. Ehhez küldetnek a kir. helytartó tanácstól az intézvények s viszi a levelezéseket a főkormányiszékekkel és törvényhatóságokkal. A kerület többi tisztjeihez taztoznak 1 alkapitány, 4 táblabíró 1 fő, 1 aljegyző, 1 fő- s alügyész, 1 adószedő, 1 számvevő, 1 levéltárnok, 2 biztos. Ezeken kívül minden városnak van egy hadnagya s több esküttje. A kerület közgyűlése a főkapitány elnöksége alatt Bösörményben tartatlik. Ezen választatnak az országgyűlési követek, s adatnak utasítások s vétetnek fel minden kerületet illető közügyek. A közgyűlés végzéseit a városok hadnagyi hajtják végre.

3. A XVI. Szepesi városok törvényhatóságának személyzete királyi-administrationak neveztetik: Főtagja: az Administrator, ki szabad szálás és 1200 forint fizetés mellett kormányzója az egésznek, más 1200 frtért pedig a kamarai jövedelmekre vigyáz fel a gróf (Comes provincialis), ki alatt állnak mind a 16 város bírói, 3 táblabíró, 2 jegyző, 1 tartományi, s 4 külső ügyész, 1 adószedő, 1 ellenőr stb. Az administratio széke Iglón van.

4. Magyar tengerpart, vagy fiumei-kormányiszék. E némelly belső kereskedési, hajózási tárgyakban egyenesen a magyar udvari cancellariától, másokban a kir. helytartó tanácstól, s a gazdasági tárgyakban a magyar k. kamarától függ. Feje a kormányiszéknek a főkormányzó. Fiume és Bukkari városok régi municipalis jogaik s felső helyen helybehagyott statutumaik szerint igazgattatnak. Igy vagyon Fiuménak egy 50 patriciusból álló tanácsa,

mellynek elnöke a főkormányzó vagy az első kormányszéki ülnök, amaz mint a városfő, emez mint alkapitánya. Ezen tanács a közjüvedelmeket kezeli, úgy mindazáltal, hogy a számadások felső helyen is megvizsgáltatnak; a publico-politicumok szinte körébe esnek, s a végzéseket az alárendelt városi-tanács hajtja végre; polgári perekben második bíróság (első folyamodási bíróság a városi tanács levén) s innen bizonyos esetekben a királyi táblára történik a feljebbvitel. A polgári perek elítélésére az 50 patriciusból 20-an kiválasztatnak s tagjai lesznek a fő vagy alkapitány elnöksége alatt összegyűlt törvényszéknek, melly fenyítő perekben első kereseti bíróság, innen a királyi táblára történik a feljebbvitel. A város tanácsa 3 igazgató bíróból (Judex Rector) áll, kik közül az első a tanácsülésekben elnökösködik, s e mellett a törvénykezési tárgyakat végzi; a másik kettő ellenben a városi közönség Publico-politici és gazdasági dolgaiban jár el; mindannyian pedig a kapitányi-tanácsban felveendő tárgyaknak előadói. A bírák hivatala 3 esztendeig tart, s a kapitányi első bíró és a városi közönség első bírója a Magyar Tengerpart főkormányzója mint városi kapitány által neveztetnek ki; a városi közönség második bírója pedig a kapitányi tanácsból titkos szavazás útján választatik.

5. A turopoljai nemesek, kik hajdan Zágráb vára jobbágynak, majd Zágráb mezei nemeseknek, ismét Zágráb mezei egytelkű nemeseknek neveztettek, IV. Béla által megneemesítettén; miután 1560-ban a zágrábi káptalan előtt örökös bevallás mellett egymást osztályos atyafiaknak elfogadták s kiváltságaik törvényesen (1723: 92.) megerősítettek, III. Károly király által saját pecséttel ajándékoztattak meg. E nemesi kerület jelenleg a politicumokban Zágráb vármegyétől függ; a megye végzései e nemeseket szintugy kötelezik, mint más többi kebelbelieket, s a turopoljai nemes kerületben lakó adózók, s többi megyei parasztok közt is semmi különbség, csakhogy a megye végzései nem megyei tisztek, hanem a kerület grófja által hajttnak végre. Gyűléseit tartja N. Goriczán.

6. Mi az egyház nemesi székeket, a tiszta-koronai és a nagyikindai kerületeket illeti: ezekben minden politici, adózási, segedelmezési, felkelési tárgyak az illető vármegyék által kezeltetnek.

II. SZAKASZ.

Katonaság.

61. §. Nemes felkelő sereg.

A magyar haderő 3 főreszből áll: u. m. a nemes felkelő seregből, állandó katonaságból, és végőrségből. — A hosszas és szerencsétlen francia háborúk a már csaknem feledékenységre ment nemesi felkelést 4 ízben tették szükségessé, u. m. 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1809-ben. Az első évi nemes sereg 17969 lovasból és 3556 gyalogból állott. Az 1800-iki insurrectio 10,778 lovas, és 26,606 gyalogot számlált, a horvátországi 6416 főnyi nemes seregen kívül. De legnagyobb áldozatot teve a magyar-nemesség 1809-ben. Ugyan is ekkor minden nemesi-családból egy személyesen tartozott felkelni, annyira, hogy csekély kivétellel helyettesítés sem engedtetett meg. Mégpedig a 3000 ft jövedelemmel bíró, lovon, az 1000 ftos jövedelmű gyalog volt köteles magát saját költségén fegyverrel, ruházattal ellátni, mind lovát, mind személyét élelmezni, de azok kik 2000 ftos jövedelmen alul a lovassághoz állottak lovaik számára az insurrectionalis alaphból huztak eleséget. A püspökök, prepostok, atápok, káptalanok, conventek, zárdák, királyi városok egy-egy lovást tartoztak állítani, ezenkívül jövedelmeik után a megyei insurrectionalis pénztárba aránylagosan épen úgy adóztak, mint a többi nemesek; a királyi városok pedig ezenfelül belső bátorság okáért polgári katonaságot állítottak fel. A jáász- kun- és hajdu kerületek minden 3000 ftos jövedelem után lovas fegyverkeztettek fel, így szinte a tiszai és kikindai szabad kerületek is, kik e mellett még a királyi városok példájára polgári sereget alkottak. A szegényebb nemesek a fentebb említett insurrectionalis pénztárakból tartattak és készítettek fel. Illy rendszabályok következtében az összes felkelő nemes sereg 17,214 lovas, és 21,230 gyalog főre ment, a horvátországi nemes felkelő seregen és 1952 önkéntes vadászon kívül, azaz kerek számmal az egész nemeshad 50,000 fegyveresből állott. Ehhez járult még a királyi városokban és szabad kerületekben 4000 lovas és 41000 gyalog polgári katona; kik csupán a belső bátorság

fentartására kaptak fegyvert. Az 1811-ki nádori jelentés szerint pedig szinte 1809-ben a felkelő nemes sereg pénztár jövedelme 14,795,752 ft, kiadása 14,495,752 ft volt; s az egyes vármegyék költségét, melyet Contingenseik megindításakor tettek, ismét ennyi összegre lehet számítani. A magyarországi nemes hadnak fővezére törvényhez képest a nádor, valamint horvátországinak a bán vala.

62. §. *Állandó katonaság.*

Történeteinkből tudjuk, hogy rendes zsoldos katonaságot kisebb nagyobb számmal már az első magyar királyok tartottak, s többek közt Ranzanus említi: hogy 1. Károlynak béke idejében is nagyszámu zsoldos serege lett légyen. Az 1435-ki országgyűlés pedig világosan elhatározta, hogy a magyar királyok zsoldos katonaságot állandóul tartsanak; s az 1458: 2. t. cz. a magyar honvéd rendszert úgy intézte el, miszerint az ellenség ellen először is a királyi zsoldosok használtassanak, ezek pedig az ellenség ereje megtörésére elégtelenek levén, a főpapok és főnemesek száljanak csatasikra banderiumaikkal együtt; s ha ezek sem lennének elegendők, csak akkor tartozzék minden nemes és más birtokos honpolgár személyesen felkelni. Jelenleg a magyar állandó had csupán gyalogságból és könnyű lovasságból áll: a pattantyusság, nehéz lovasság, mérnöktest, s tábori szeresség és tengerészet teljesen hiányzanak. Nevezetesen Magyarországnak van 13 gyalog seregre, ezenkívül Erdély 2 gyalog és 1. huszár ezredet tart, a 12-dik székely huszár ezred a végörséghez s nem állandó katonasághoz tartozván. Minden gyalog és huszár ezrednek van egy fő-s némellyiknek második tulajdonosa, ki rendesen a tábornoki vagy is vezérkarból (Generalitát) szokott neveztetni; s ezek olly formán tekintethetnek, mint a főispánok a vármegyéknél, a minthogy az ezredbeli főtiszteket a kapitánytól kezdve az alhadnagyig bezárólag ők nevezik ki. Az ezredek azonkívül, hogy tulajdonosaik neveit viselik, még különös állandó sor-számmal vannak egymástól megkülönböztetve. A tulajdonosok azonban az ezredeknél jelen nem lehetvén, az ezredek valóságos parancsnokai az ezredesek. — Minden gyalog ezrednél van 1 ezredes, 1 al-ezredes, 2 őrnagy, 2 gránatos és 18 közönséges század (Compagnie); két század képez egy osztályt, s hat század egy zászló-aljat, mellynél fogva

minden gyalog ezred 3 zászló-aljból (Battalion) áll, három ezrednek két-két gránátos századjai pedig összesítettven; úgy képeznek egy önálló zászlóaljat. A század parancsnoka a fő, vagy alkapitány, s ezenkívül minden századnál van egy fő, s mióta a Zászlótartói tisztirang eltöröltetett, 2 alhadnagy. A huszár ezredeknél szinte 1 ezredes, 1 alezredes és 2 őrnagy számláltatik, de az ezred felosztása különböz a gyalogokétól, mert ez 4 osztályból (Divisio) s minden osztály 2 századból (Escadron) azaz egész lovas-ezred 8 századból áll. Minden századnál van egy főkapitány, mint parancsnok, továbbá 1 alkapitány 2 fő, és két alhadnagy. A gyalogoknál a zászlóaljakat, a lovasságnál az osztályokat az ezredesek és őrnagyok vezérlik; végre említendő az ezredes kara (Stab). — Mi az ezredbeli legénység számát illeti: ez mind háboruban, mind béke idején változó. Az 1802-ki országgyűlés egy gyalog ezredet 3857; huszár ezredet 1698, s az egész állandó katonaságot 64,000 főre tette. Azonban 1816 óta, egy királyi leirat az ezredes békelábi erejét ekképen határozta meg. Gyalog ezred számlál a karnál 73 főt, 2 gránátos századot 136 fővel = 272 és 18 közönséges századot 186 emberrel számítva = 3348, összesen az egész 3693 legényt. Huszár-ezrednél: kar 48 ember, 20 ló; egy század 218 ember, 171 ló; összesen tehát a 8 század karral együtt 1792 legény és 1388 ló. Ennélfogva a magyar rendes had békelábi ereje e következő lenne:

Gyalogság: 13 seregzred = 48009 fő.

13 végezred s két zászló-

alj, mint alább látandjuk = 35984 —

Összesen . . . 83993 fő.

Lovasság: 10 huszár ezred 17920 —

Összesen . . . 101,913 fő.

s ha Erdély hadát is ide számítjuk (2 gyalog seregzred = 7,386; 1 állandó és 1 véghuszár ezred = 3584; 4 végezred = 2264 emberével = 9056) úgy a magyar birodalom rendes hadereje béke lábön 100,435 gyalogra, 21,504 lovasra, összesen 121,939 főre megyen. — Ebből láthatjuk, miszerint a magyar rendes had békelábön szinte olly erős, mint az első rangu angol és porosz hatalmasságoké (ez 107,306; amaz 102,283 emberből állván); de ellenben az angolok óriási tengeri hadereje nálunk teljesen hibázik, a porosz honvédekkel pedig a mi nemes felkelő seregünk sem számra, sem

gyakorlottságra mégcsak nem is mérközhetik. Az ujonczok mennyiségét mindenkor a király által az országrendei előtt felfedezendő szükség határozza meg, s illy módon 1830-ban adott az ország 28,000, 1840-ben 38,000 ujonczot. Minden ujonczállításnál a szolgálati időt az egyes törvényhatóságokra eső Contingenst s az állítás módjának közönséges elveit szinte az országgyűlés rendeli el; de a katonaságra alkalmas egyének összeírása s a kiállítás részletessége az illető törvényhatóságokra (vármegyék, királyi városok, szabad kerületek) bízatik. Az 1830-ki év előtt az állított ujonczok örökösen tartoztak katonáskodni; hanem az említett évi országgyűlés először határozta meg a szolgálati időt s pedig 10 évre. Magyarország hajdan várakkal mintegy körül volt sánczolva, de mai időben keveset számíthatunk. Ezek közt első rangu erősség csupán egy van t. i. Komárom. Nevezetesebb várak továbbá Pétervárad, Bród, Gradiska, Károlyvár, Arad, Leopoldvár, Temesvár. Eszék. A nagyváradi, munkácsi stb. várak csekély tekintetűek. — Végre megjegyezzük, hogy a magyar katonaság öltözetét kivevén, különben mind fizetésre, mind fenyítékre és jutalomra, valamint kormányzásra is a többi ausztriai birodalom-beli országok katonáival tökéletesen egyenlő lábra van állítva, s ezekkel egy testet képez. A tisztí s parancsnylv szinte német (a nemes seregnél, mint láttuk magyar) de az ezredek a magyar törvényhatóságokkal magyarul tartoznak levelezni.

Katonai végvidék.

63. §. *Ennek kifejlődési története.*

A mai végvidékeknek első eredetét kinyomozni nem tudjuk ugyan, de annyi bizonyos, hogy ugynevezett határ örök vagy inkább végörök az első magyar századokban voltak, kik részint szabadsággal s földekkel, részint csupán szabad földbirtokkal felruházva, s az országhatárait a szomszéd nemzetek hecsapásaitól oltalmazták. Ilyenek valának a keleti részen a székelyek s a nyugoti határszéleken az örök, kiknek vidéke máig is *Ö r s é g n e k* neveztetik. Későbbben a gyenge II. Lajos tehetetlen levén arra, hogy Dalmát és Horvát országokat a Törökök gyakori megtámadásai ellen oltalmazhassa, ezeket még a mohácsi ütközet előtt sógorának

a következő magyar királynak I-ső Ferdinándnak oltalmára bizván, Zeng, Klissa, Krupa, Likka, Jajcza várakat átengedte s ezekbe I. Ferdinánd német pénzzel, német őrseregeket rendelt, s ezekkel a Zápolya elleni háborúban is a Kaproncza körül fekvő várakat elfoglalva tartotta. A váczi békekötés után is megmaradtak ezen német katonák Kaproncza vidékén, s a Varasdon lakó főkapitányoknak a kapronczai, körösi és ivanichi alkapitányok alárendeltettek, egyszersmind pedig a háborúban elpusztult környékbeli vidéken szerbus és bosznyák szökevények, ugyanezek időben a Kulpán tul, s a sichelburgi kerületben is, (melly a régi sumbergi várnak egészen elpusztított vidékéből állott) telepedtek meg, és uskókók nevezete alatt vitézségük által jelesen megkülönböztették magukat, s a Zápolya ellen viselt háborúban tett érdemeikért I. Ferdinándtól 1564-ben szabadság levelet nyertek, mellynek erejénél fogva, az adófizetéstől mentek levén, saját földjeiknek oltalmazására, s örökös katonai szolgálatra köteleztettek. E korban már két katonai vidék különböztetett meg u. m. a horvát és vinduss egy, 1563 aug. 5. szóló utasítás bizonyosságánál fogva, mellyet Ferdinánd biztossainak adott, kitetszik, hogy a horvát végvidékekhez: Fiume, Zeng, Otlosacz, Bründel, Berlog, Dresnik, Czettin, Szluin, Ogulin, Modrus, Glina, Hrastovicz, Sziszek stb. s a vindus végvidékekhez Varasd, Szent György, Körös, Czirquenna, Ivanich, Zágráb, Kaproncza tartoztak.

64. §. A katonai végvidék szerkezete.

Az 1807-ki aug. 7-kén jóváhagyást nyert, s a kérdésben levő alaptörvények rövid kivonata im ez:

1. A fekvő birtokokat illető jogról.

Minden fekvő jószág a végvidéken, mellyet egyesek, vagy több családok birnak, katonai szolgálathoz kötött örökös birtoknak tekintetik, mellynek teljes használata a birtokosoknak örökösen át van engedve, az összes végvidéki köteleztetések teljesítése mellett. Mivel a birtok ingyen teendő katonai szolgálathoz van kötve; ennél fogva jószágot is csak a szerezhethet, ki magát a közönséges végvidéki szolgálatra lekötö, innen a végvidéki tiszték, tisztviselők, s

katholikus papok csupán házat s legfeljebb 1. hold kertet vehetnek; a mesterembercek, kik a végháztól külön laknak, a varasdi, szerémi s német-bánsági végvidékeken csak 3, egyéb vidékeken 2 hold földet szerezhetnek; a kereskedők legfelsőbb jóváhagyás mellett annyi földet vásárolhatnak, mely gyárok és raktárak építésére elegendő; s végre a tisztek fiai, kik a közönséges végvidéki szolgálat felvétele mellett jószágokat vesznek, atyjok házánál nem lakhatnak, sem azon században, mellynek vidékjében a végház esik, nem szolgálhatnak, hanem más századba rendeltetnek. A végházak fekvő vagyona elosztatik törzsök birtokra és maradék földre. Amaz áll a házi belső telekből, melly 1 holdnyi kiterjedésű s a külső állományból, melly a különböző végvidékeken különböző. A maradék földekhez tartoznak az állományhoz számított többi földek. A törzsök birtokokat megcsonkítani, felosztani s rendesen eladni nem szabad; ha eladatását némelly törvényes eset megengedi, csak egészen és osztatlanul eladható. Így szinte haszonbérbe adni, elzálogosítani, s rá törvényes zálogot itélni tilalmas; s ha a szükség esetében a törzsök birtokon kívül maradék föld nem volna, csupán a függő jövedelem egy harmadának elzálogosítása engedtetik meg. Szőlőskertek a törzsök-birtokokhoz soha sem számíttatnak, a házi telken kívül levő gyümölcsösök pedig akkor, ha azt magok a végházak kérik. — A legelő egyik végháznak sem privat tulajdona, hanem az egész közönségnek oly feltétellel engedtetik által, hogy ebből az ezred némelly földben szükölködő végörnek szakíthat ki földeket, vagy a gazdasági ipar előmenetelével a község egyes tagjai közt fel is osztathatik. Egy társaságban élő végház férfainak a végház ingatlan birtokához egyenlő-jog adatik, kivévén, a cselédeket, s egyik vagy másik elmenetele vagy halála esetében a megmaradtak örökösödnek. Férfiak nem létében az asszonyokra szál az örökség, ugyancsak a fennirt móddal, de ezek közül legalább egy, tartozik oly férfihoz menni, ki a végszolgálatra alkalmas. Ha az utolsó asszony nem oly férjet választana, ki magát a végházi szolgálatra lekötelezni kívánná, akkor köteleztetik birtokát két év lefolyása alatt eladni. Az egész végtársaság kihaltával az utolsó birtokos férfi rokonai örökösödnek, az ausztriai örökösödési törvény értelmében, de mindig csak olyanok, kik magukat a közönséges szolgálatra lekötik; mert különben minden rokonság daczára kizáratnak.

2. A végházi társaságról.

Hogy a végházak gazdasága a fegyver alatt álló férfiak távollétében is rendesen mehessen, több embereknek együttlakása szükséges, s az ilyen egyházban és családban élők végházi társaságnak neveztetnek. Ennek tagjai mind azok, kik egy végházhoz iratnak, akár egy közatyától származzanak, akár csak úgy vétessenek föl. A háznak legöregebb férfitagja, ha különben nem roszt viseletű, vagy jelenleg fegyver alá heirva nincs, úgy tekintetik mint háziatyát. Ennek kötelessége az egész házi család erkölcsére, nyugalma, s a rendre felvigyázni; a gazdaságot vezetni, s a munkát a ház tagjai közt felosztani, a termékeket jó helyre tenni, s a házszükségein túl felmaradtakat pénzzé csinálni stb. Fontosabb esetekben, mint földeladás, vevés, zálogítás, kölcsönvétel stb. a háznak érettkorú férfiai szinte tanácsba hívja s a dolgot szavazat által dönteti el. A háziatyának neje, vagy ha nincs, a ház legidősebb asszonya ismét a nőnemre s a belső háztartásra ügyel fel; s az illető tagok mind ennek, mind a házi atyának engedelmességgel tartoznak. A végház tagjainak a végház vagyonjához egyenlő joguk, de a munkához is egyenlő köteleztetésük van. Mit közös erővel kerestek, azt, lehúzával előbb a háztartási költségeket, magok közt feloszthatják, úgy mindazáltal, hogy a háziatyának és anyának kétannyi rész járul, s a fegyver alatt állótagnak része is kiadatik, akár otthon, akár hadiszolgálatban lett legyen. A házi munkák elvégeztével, kiki maga részére is munkára mehet, de erre a háziatyától engedelmet kell kérnie s a keresetnek egy részét a közpénztárba beadni. Gazdaságot külön senki nem folytathat, földet, marhát nem tarthat, hanem ha illyeket akármely úton kapott, vagy ki kell lépni a végházi társaságból vagy a javakat eladni. Azonban forgó vagy tőkepénzt, s butorokat minden tag maga részére is tarthat meg, s ezekről szabadon rendelkezhetik, halál esetére; vagy végrendelet nemlétében az ausztriai törvények értelmében a rendes örökösödés áll be, minden tekintet nélkül a végházi társaságra.

3. A végörök katonai kötelességéről.

A fegyverfogható végörök mindnyájan személyesen köteleztetnek hadiszolgálatot tenni, mégpedig mind az ország határain belől, mind azokon kívül. A fegyver foghatók hanyadik része száljon táborba, s miképen váltassanak fel,

az a király szabad tetszésétől függ. Mindenik végház tartozik fegyver alatt álló tagját a Cordonon, s a belső katonai szolgálatban élelemmel tartani, nagy és kis házi ruházattal ellátni; családját otthon ételmezni, s vele jól bántani; melly terhekért a végháznak minden szolgálatban levő fegyverestől az őrmesterektől lefelé számítva 12 p. forint engedtetik ki az adóból, vagy ha az adó ennyire nem menne, a hiány kézpénzzel fizettetik. Egyébiránt a szolgálatot tevő a kincstárból évenként ingyen kap egy pár bakancsot, s ingyen kapja a bőrkészületeket, fegyvereket és löszereket. Ha hadigyakorlatok végett táborba kell szállani, vagy ezredén kívül menni, akkor a szemle napjától, vagy ennek nemlétében a kiállástól kezdve a hazamenetelig, a sorkatonaságnak járuló zsoldot és ételmezést nyer. Ha pedig harcz piacra kell kiállni; akkor az említett ételmezésen felül katonai kincstári ruházatot kap, s háboru végéig ezt rendesen veszi, s midőn visszatér, ingyen tulajdona marad; ha saját házi ruházatában lép ki harczmezőre, akkor ezért előleges becsü szerint kárpótlás adatik. A végház, minden ellenség előtt álló tagjáért, a kincstári ételmezés napjától kezdve, ennek utolsó napjáig, vagy addig míg a táborba menők sorai közt áll; évenként 6 pftot húz, melly az adóból vonatik le, vagy kézpénzzel kifizettetik; azon fegyver alatt álló tagjáért pedig, ki háboru alatt otthon marad, az adóból 12 pft engedtetik el évenként, a katonai bejegyzéstől számlálva mindaddig, míg vagy kincstári ételmezés alá jut, vagy szolgálni megszűnik, melly idő alatt azonban a szokott békeidei tartás a végház köteleességévé válik. Ha fegyver alá rendesen be nem jegyzett végőr használta-tik Cordoní, vagy más katonai szolgálatra, akkor ennek tartásáért a végház naponként 4 krt kap ezüstben; rablók kergetésére azonban mindenik ingyen tartozik fegyvert fogni, a harczpiacon, vagy békeidején és rendes katonai szolgálatban levő végörök hadi törvény alatt állanak, de ez, szolgálaton kívül, sem a besorozott, sem a be nem sorozott végörökre nem alkalmaztatik.

4) Kincstári és községi ingyen munkáról.

Utak csinálására, folyók tisztítására, kincstári épületek jókarbani tartására, Cancelláriák, őrházak s fa illetőséggel bíró személyek számára megkívántató őlfák vágására és hazahordására, s más közjóra célzó intézkedésekre, a horvát és magyar végvidékeken, mindenik végház tartozik bizo-

lábba tétetik, a honmaradt pedig békei erejét megtartja, s ily módon a huszárokkal és csajkásokkal együtt 34,827 ember áll ki a csatapiacra. De ha mind a két zászlóalj ki-
rendeltetik, akkor ezek hadi lábba tétetvén, 47354 főnyi sereget tesznek. Nagyobb szükség esetében mindenik ezred egy tartalék zászlóaljat (a magyar és horvát végezzredek 6, az erdélyiek 4 századdal) a csajkások zászlóalja pedig egy tartalék osztályt, s a székely huszárezred egy tartalék századot állít, sőt rendkívüli esetekben ezenfelül az erdélyieket kivéve, mindenik ezred egy honvéd-zászlóaljat (Landwehr-Batallion) s a csajkás zászlóalja pedig egy osztályt fegyverkeztet fel; s ekkor a végvidéki egész sereg 91,231 főre megyen. A szabad katonai városokban lakó polgárok, rendes végőri szolgálatot nem tesznek, hanem e helyett minden város, népességéhez képest, 1 — 6 századból álló honvéd katonaságot állít, kik mind háboru idején fegyverben levén és gyakoroltatván, rendszeren belső katonai szolgálatra alkalmaztatnak és számok mintegy 4000 főre megy. A végvidéki katonaság legfontosabb rendeltetése a Cordonörzés. Azon 200 mfnyi határvonal, mely a magyar birodalmat a török birodalomtól elválasztja, éjjel nappal legalább is 4179 fegyveres által őriztetik. A Cordon célja megakadályoztatni; hogy a török-háborgók vagy rablócsoporthatárainkra be ne üssenek; a tiltott portékák be ne hozassanak, a szökevények a török tartományokba át ne mehessenek; legfőbb célja pedig a veszteglő intézeteket fegyveres erővel is segíteni, hogy a pestis be ne hurczoltassék. — Erre nézve a Cordoni szolgálat, a veszedelem fokaihoz képest 3 szakra osztatik. Az első szakban, midőn t. i. semmi rendkívüli veszedelem nincs 4179 fegyver-viselő szükséges a Cordon éjjel-nappali őrzésére; a második szakban t. i. a veszedelem növekedtével 6798; a harmadik szakban pedig 10,016 fő kíváratik meg.

III. SZAKASZ.

66. §. *Közjövedelem.*

Magyarország rendes közjövedelemi 4 fő-forrásból folynak u. m. 1. A status egyenes javaiból. 2. A királyi haszonvételekből vagy régálékból s

országos egyedárusságból. 3. Egyenes adózásból. 4. A katonai végvidékből.

67. §. *A status egyenes javaiból, vagy királyi uradalmakból.*

A statusjavak Magyarországon két rendre oszthatnak, u. m. koronai javakra, és kamarai jöszágokra. Amazokhoz tartoznak jelenleg a visegrádi, ó-budai, diósgyőri, huszti és tiszai szabadkerületi uradalmak; melyly utóbbi az 1791: 7. t. cikkknél fogva a munkácsi és szentmiklósi uradalmak helyett cserében soroztatott a koronai javakhoz. Továbbá elidegeníthetlen koronai javaknak tartatnak a szabad királyi és szepesi városok; a jászok, kunok és hajduk kerületei, minden bányá, só és harminczad jövedelmek. A kamarai jöszágok ismét azon uradalmakból és jöszágokból állnak, melylyek magvaszakadás vagy hűtlenség esetében a királyi fiskusra visszaesnek, s mellyeket a király ismét tetszése szerint más érdemes honfiaknak adományozhat. Az említett koronai és kamarai javak együtt az utóbbi 3 évben közép számítással évenként 3,895,019 forintot hoztak be. A koronai és kamarai uradalmakon kívül vannak még Magyarországon igen terjedelmes egyházi és iskolai alapítványi jöszágok, melylyek tulajdonképen szinte a status uradalmaihoz lennének sorozandók; mert ha ezek nem volnának; az egyházra s iskolákra teendő költségek az ország közjövödelméből lennének pótolandók, így mindazáltal ezen alapítványok csak a római kath. felekezetet és nem az egész statust illetvén, nagyobb összefüggés tekintetéből, ezekről a római katholikus iskolák és alapítványok című cikkben szólandunk. Itt csak azt említem meg, hogy az ingatlan javakon kívül, a kérdéses alapítványok még 21,000,000 pengő forintnyi tőkével bírnak; s az ösztöndíjak (stipendiumok) tőke pénzre pedig mintegy 1,099,953 forint váltóban.

68. §. *A királyi haszonvételekből vagy országos egyedárusságokból.*

Magyarország közjövödelmének legnagyobb részét a regalék vagy inkább országos egyedárusságok teszik; s ezek közt ismét első helyet foglal:

a) A só haszonvétele. Magyarországon sóbányát

nyitni, azt művelni és termékeit eladni, kirekesztőleg a Stautshatalom jogaihoz tartozik. A só árát azonban feljebb emelni csak országgyűlésen lehet; de lejjebb szállítása a király tetszésétől függ. Az utóbbi 3 évben közép számitással évenként 1,552,727 m. adatván el, ebből bejött a kincstárnak 10,092,725 pengő forint. Ez összevnek egy részét a magyarországi sóbányák adják, más része pedig az erdélyi sóbányákból kerül ki, mi a magyar kincstár által az erdélyi kincstárnak készpénzzel térített meg; némelly északi vármegyék gallicziai, Horvátország pedig tengeri sóval élnek.

b) Bányászati és pénzveretési haszonvételek. Ámbár Magyarország ásványbányákban felette gazdag, s a bányászatra fordított költségek roppant somma pénzt hoznak forgásba, mindazáltal valamint külföldön, úgy nálunk is a kincstári bányák nyers jövedelmeiből alig lehet 5—10% tiszta hasznót számítani, és így e kincstári bányák mindenütt nemannyira financiai, mint nemzetgazdasági és bányarendőrségi tekintetből fontosak. A privátusok által folytatott bányászatra vetett adózások már több tiszta jövedelmet hajtanak a kincstárnak, s még többet hozhatnának, ha nem a nyers termékek bizonyos részét kellene termékekben vagy becsű szerint pénzben odaadni. A királyi bányákból, bányászati regálékból s pénzveretésből az utóbbi 3 évben közép számitással évenként tiszta jövedelem bejött 952,986 frt peng.

c) Harminczadvám. Az ausztriai birodalom minden országoi a külföldre nézve egyenlő vámrendszer alatt állanak. A vámok általjában véve a belföldi gyártott kelmék kivitelénél csekélyebbek, a külföldi gyárművek behozatalánál magasabbak. A nyers termékek be- és kivitelénél ellenben éppen megfordítva áll a dolog. Az átmeneti kereskedésben szinte vétetnek vámok; de ezek igen mérséklettek. Az egész ausztriai birodalom a külfölddel s az ausztriai vámrendszerből kizárt ausztriai tartományokkal (millyenek p. o. Dalmátország, a szabad kikötők) folytatott kereskedésből az 1843, 1844 és 1845-ik 3 évben közép számitással évenként 16,576,145 pengő forint vámjövédelmet húzott. Mi illesse e jövedelemből Magyarországot, bajos meghatározni. Ha a népséget veszszük, e jövedelemből egy harmadrész illetné hazánkat; de mivel ez szegénysége miatt, talán nem fogyaszt el annyi külföldi árut, mint a német és olasz tartományok: ennél fogva a fenn kitett jövedelemből Magyarországra csak egy negyedrészt és így 4,144,036 forintot veszünk fel. Ezenkívül a ma-

gyar és nemmagyar tartományokat ismét egy vámvonallal választja el, csak hogy itt a vámok külföld kereskedéséhez mérsekeltbbek. E közbei vámvonalnál a német behozatali-vám mellett egy magyarkiviteli harminczad, és német kiviteli vám mellett magyar behozatali harminczad is vétetik; s összesen az egész vámvonalnál fizetendő beviteli és kiviteli vámok és harminczadok az 1843, 44 és 45-dik évben közép számitással évenként 3,710,818 forintra rugtak, melyből Magyarországot 1,236,939 forint illetvén, a fentebb kitett 4,144,036 forinttal együtt a magyarországi vám és harminczadjövedelem térsen 5,380,975 forintot.

d) *Postajog.* A magyar postai királyi haszonvétel magának tartja fel a levelek és folyóiratok szétküldözését, és az utazók továbbszállítását, ámbár nem olly szigorú kirekesztő egyedárusággal, mint ez a nemmagyar ausztriai tartományokban divatozik. Elosztatik pedig a posta, levél és szekérpostára s mind a két nemű posta-intézet jövedelme 184,391 forint.

e) *Lotteria.* A lottojáték 1771-ben hozatott be legelőször Magyarországra. Fő lottohivatal 3 van, u. m. Budán, Kassán és Temesváron. Ezek ügyelnek fel a kerületekbeli lottojátéokra, s a sorshuzások saját biztosok jelenlétében azon városokban történnek: hol a főlottohivatalok vannak. Jövedelme a magyarországi lotteriának az utóbbi 3 évben közép számitással évenként 513,000 pengő forint.

f) *Zálogházak.* Magyarországon csak két királyi zálogház van, u. m. Posonban és Pesten. Mindegyik kölcsönöz pénzt, de csak ingó, nagy tömeget magában nem foglaló és könnyen el nem romolható javakra. 8 hétre fizet a zálogadó egy forinttól 1 krajczárt, a kamat $10\frac{5}{6}$ rész száztolira határoztatott, és azon kölcsöntől, mely ma felvétetett, s holnap visszafizettetik, egész hónapi kamatot számitanak. A pesti főzálogház 1845-ben kikölcsönözött 902,854; a posoni főzálogház pedig 118,781 pengő forintot. 1846-dik évben pedig a pesti 969,090, a posoni pedig 132,695 pengő forintot adott ki zálogokra. Kamatok fejében a pesti főzálogház bevett 1845-ben 64,441 forint 42 krt., 1846-ban 63,284 frt.; a posoni 1845-ben 9032 forint 42 kr., 1846-ban pedig 9475 frt 19 krt. Egyébiránt a zálogházak nem annyira jövedelmező, mint inkább jótékony, sok költségbe kerülő intézetek (s ez az oka, hogy némelly királyi városok kérelmei zálogházak állítása iránt nem teljesítettek), mert p. o. a pesti zálogháznak

van ugyan 30,000—35,000 pft tiszta jövedelme, de már a posoninak semmi tiszta jövedelme nincs; sőt a pestinek 54,000 pengő frttal adós. Fiumében szinte van egy zálogház, melyet azonban egy privatus Steinberg nevű 1657-ben alapított.

g) **Rendkívüli jövedelmek.** Ezekhez sorozhatók azon taksák, melyek a magyar udv. cancellariánál s váltótörvényszékeknél fizettetnek; magvaszakadási örökségek vagy fiscalitások; a megürült romai görög katolikus püspökségek és érsekségek jövedelmei, kamarai birságok és koboztatások; az eladományozott kamarai jószágok jövedelmei; a nemmagyarok által magyar örökséget nyert javaktól fizetendő taksa, melly ausztriai alattvalókra 5%, külföldiekre nézve 10%-ra határozatik, talált kincsek, melyek, ha 100 ftot meghaladnak, egy harmadát a királyi fiscus követeli. E rendkívüli jövedelmek az utóbbi 3 évben középzsámítással évenként 1,089,063 pengő forintot hoztak be.

69. §. *Egyenes adózásokból.*

Az egyenes adó nemeihez tartoznak Magyarországbán:

1) a hadiadó; 2) a háziadó; 3) a szabadkirályi és XVI. szepesi városokból adott királyibér; 4) a birtokos egyházi főpapság által adandó várépítési segedelem.

a) **Hadiadó.** A hadiadót jelenleg csupán csak a parasztok, polgárok s a jobbágytelket bíró nemesek fizetik; miután maga a nemesség allodialis földjeitől és személyétől törvényeink következtében egészen adómentes; a hadiadó mennyisége jelenleg, a hadfogadási vagy toborzási 75,000 pengő forinton kívül, 4,395,244 frt 38 $\frac{1}{2}$ krajczárban áll. Ez adómentességben már be van foglalva azon 100,000 ezüst forint, melly a magyar nemes testőrsereg tartására kívánlatik, valamint Horvátországnak 90,947 forintból álló adója is, melly ország még II. Ulászlótól nyert szabadalma előtt, mindennemű adózáshoz csak fele részben járult és járul, mint maga az anya Magyarhon. Egyébiránt az adó mennyisége országgyűlésen határozatván meg, ennek megajánlása is csak egyik országgyűléstől másikig történik; e mellett sem a mennyiség az ország törvényei közé be nem iktattatik, sem beszedhetéséről az ország rendei nem kezeskednek. A hadiadónak az egyes vármegyékre, szabad kerületekre és királyi városokrai felosztása szinte az országgyűlésen megyn vég-

hez, valamint ezek a reájok rótt adót ismét magok osztják fel bizonyos rovatolás (dicatio) szerint, mely szerfelett bonyolódott, s minden megyében különböző működés, s e rovatos összeírások annyiban megegyeznek, hogy mindenütt végtelen tökéletlenek s az adó fundus kipuhatolására egyáltalában alkalmatlanok.*) Mennyi adó esik pedig egy vármegyére vagy királyi városra, az nádori portákban, a megyei egyes helységeknél ismét rovatokban (dica) fejeztetik ki. Jelenleg Magyarországnak van $6210\frac{3}{8}$; Horvátországnak s fumei Magyartengerpartnak $135\frac{6}{8}$; összesen $6346\frac{1}{8}$ portája. A 4,395,244 forintot $38\frac{1}{2}$ krajczárt, $6346\frac{1}{8}$ portával felosztván, esik egy portára mintegy 692 frt 36 kr. a hadfogadási 75,000 frttal pedig, mely különösen osztatik fel, mintegy 704 frt 25 kr. Általában a fennevezett $6346\frac{1}{8}$ portából esik a magyar vármegyékre $5279\frac{1}{8}$, szabad kerületekre $182\frac{4}{8}$, királyi városokra $650\frac{2}{8}$, az Erdélytől viszszaakcsolt részekre $98\frac{4}{8}$, Horvátországra és Magyartengerpartra $135\frac{6}{8}$. Horvátországi porták szinte magyarországi gyűlésen határozatnak meg, de ezeket a megyék s királyi városok magok osztják fel maguk közt (jelesül e felosztás szerint esik jelenleg Körösvármegyére $22\frac{2}{8}$, Kaproncza városra 2, Körösre $\frac{7}{8}$, Varasdgyéire $31\frac{2}{8}$, Varasd városára $2\frac{4}{8}$, Zágrábvármegyére 66, Zágráb városára 3, Károly-

*) Mennyire tökéletlenek legyenek e dicalis összeírások; erre nézve két egyenlő kiterjedésű ($65 \square$ m. f.) termékenységu megyét hasonlitsunk össze, p. o.

	Tolna.	Borsod.
Jobbágy:	11,520	— 1,992
Zsellér:	10,596	— 1,753
Lakó:	3,258	— 628
Jármos ökör:	9,299	— 1,549
Tehén:	10,399	— 1,293
Hámosló:	20,193	— 3,630
Sértés:	3,994	— 911
Juh:	11,743	— 667
Mesterember:	2,855	— 155
Kereskedő:	156	— 8
Kalmár:	163	— 26
Rovatok összege:	$21,532\frac{5}{10}$	— $4,209\frac{1}{8}$
Hadiadó:	89,696 f. $2\frac{4}{10}$ kr.	— 58,366 f. 32 kr.
Háziadó:	79,030 f. $45\frac{6}{10}$ kr.	— 68,699 f. 32 kr.

városra 4; összesen $131\frac{7}{8}$; Magyartengerpartra $1\frac{7}{8}$, Bucarira 2).

b) Ház i a d ó. A hadiadón kívül van még a magyar adózó nép vállain egy súlyos adóneme, melly a kir. kincstárba nem foly ugyan be, de szinte országos szükségekre fordittatván, hasonlóul a statusjövendelmek közt foglal helyet: s ez a ház i a d ó. Tudniillik minden vármegyének, királyi városnak van saját házi pénztára, mellyből fizettetnek minden vármegyei és városi tisztviselők, szolgák, napidíjak, deperditák, innen épülnek a megyei s városi középületek, hidak, innen tartatnak a rabok, térítetnek meg az országgyűlési költségek stb. Ezen háziadót jelenleg szinte csak a jobbágyok és polgárok fizetik, a nemesek kizárásával; ámbár vannak régi világos törvényeink (1486:64. megerősítve 1659:68. által), mellyek parancsolják, hogy a megye által elrendelt házi költségeket minden nemes, legyen ur, vagy pap, vagy akárki, aránylag fizetni tartozzék. A házi adó mennyisége a szükséghez képest mindig maguk a vármegyék által határoztatik meg, s vettetik ki az adózó népre; és így ez nem tárgya soha az országgyűlésnek, hanem a törvényhatóságok felett a házi adó kezelésében a magyar kir. helytartótanács ellenörkodik, s ennek jóváhagyása nélkül semmi új állandó teher, p. o. új hivatalok állítása, vagy fizetések felemelése nem eszközölhető. Mi az egész ország házi adó mennyiségét illeti: e természetesen minden évben változik, az utóbbi 3 évben középszámitással évenként a vármegyék háziadója tett 3,069,415 forintot*) királyi városoké 2,185,466 ftot, melly-

*) Tisztviselők fizetése tett 645,250 f., szolgáké 463,213; szolgák ruhája s fegyver 168,368; írószerek 69,147; rabokra 218,950; épületekre 101,677; hidak és utak 204,136; árvákra 6214; ménlovakra 3642; károokra 5890; elengedett tartozás 73,168; tisztifurárok 297,673; elegyes költség 115,129; fizetetlen tartozás 89,320; deperditákra 607,688 frt. Mik legyenek a deperditák, ezt az idegenek természetesen nem fogják érteni, s nem is érthetik; mert az adózás e különös neme csak Magyarországon feltalálható, s abban áll, hogy a mi adózó népünk köteles a katonaság számára zabot, szénát, kenyeret szolgáltatni, azon áron, melly még M. Thérézia alatt szabott meg. Ez ár és a piaci ár közt már mai időnkben nagy a különbség. A megszabott ár a természetnyekért a katonai adóból visszatérítettik, de

ből azonban csak $\frac{1}{4}$ fizettetett a polgárok által, $\frac{3}{4}$ pedig városi regalékból s jövedelmekből került ki; a szabad kerületek háziadója végre 198,240 pftra menván, az egész háziadó 5,453,121 pengő forintra rugott.*)

c) A szepesi XVI. városok censusa a rendes adón kívül 18,231 frt 20 kr.

d) A királyi városoké ismét 18,041 frt.

e) A katholikus püspök, apátok, prépostok által a várak építésére fizettetni szokott papi segedelem 68,000 ft p.

70. §. A katonai végvidékből.

A katonai végvidék jövedelme is, ámbár nem a magyar királyi udvari kamara, hanem a főhadi tanács által kezeltetik, az ország jövedelmeihez számítandó. A minden évben készítettnek szokott Budget szerint: a katonai végvidék jövedelme tett 1845-ben 2,053,774 p.ftot; az összes költség pedig 2,393,950 p.fttra (névszerint az összes fegyveres erő költsége 1,351,551; rendkívüli költségek 10,595; belső igazgatási kiadás 791,645; építési költségek 240,170 ft) menván, látni való, hogy a királyi kincstárnak a végvidék költségeit saját pénztárából még 340,140 p.ftal kellett pó-

a piaczi árig való veszteség, valamint a katonaságnak a törvényhatóságok által adott szálások, fa, gyertya, s más aprólékos szükségek, a királyi kincstár által meg nem térítettnek, hanem e terheket a házi adó viseli, melyet szinte az adózó köznép fizet az illető törvényhatóságnak s e katonaság tartásából származott veszteség neveztetik deperditának.

*) A vármegyék házi pénztára 3 évi ($184\frac{3}{4}$ — $184\frac{5}{6}$) közép-számítás szerint évenként: Komárom 50,497; Moson 46,680; Veszprém 62,224; Fejér 53,128; Vas 106,320; Sopron 92,153; Somogy 75,528; Zala 98,132; Tolna 80,054; Győr 28,615; Baranya 88,921; Hont 50,368; Posony 77,402; Nyitra 93,628; Trencsén 62,506; Árva 27,054; Liptó 24,262; Turóc 19,028; Bars 52,127; Esztergom 22,344; Nógrád 67,128; Pest 136,518; Bács 108,952; Zólyom 23,136; Heves 70,725; Borsod 56,953; Gömör 64,369; Szepes 50,138; Sáros 62,213; Abauj 67,414; Torna 12,886; Zemplén 76,374; Ung 32,554; Bereg 33,986; Máramaros 47,517; Szathmár 54,196; Szabolcs 53,108; Bihar 101,871; Csongrád 39,545; Te-

tolni. E pótlék azonban csak látszatolagos, mert a határszéleknek vannak olly jövedelmei, melyek nem a katonai, hanem egyenesen a kamarai kincstárba folynak, s így a fennemlített 2,053,274 p. frtnyi végvidéki jövedelembe be nem tudatnak. Illy jövedelmi ágak: p. o. a só, harminczad, lotteria, posta, puszkapor és bányászat jövedelmei, melyek 1840-ben a kamarának 1,073,670 p. frtot hozván be, ha e sommából a fenebbi költségpótlék 340,182 frt levonatik, világos, hogy a status a végvidékből a tetemes fegyveres erő tartásán kívül még 733,488 p. frt tiszta hasznot veszen be.

71. §. Az ország jövedelmeinek visszaidézése és sommája :

1. Koronai és kamarai uradalmakból	3,895,019
2. Sóból	10,092,725
3. Bányából	952,986
4. Harminczadból	5,380,975
5. Posta	184,391
6. Lotteria	513,000

mes 75,893 ; Arad 68,122 ; Békés 46,071 ; Csanád 35,138 ; Torontál 175,907 ; Krassó 68,134 ; Ugocsa 14,730 ; (Szerelem 58,561 ; Verőcze 51,364 ; Posega 32,963 ; Körös 16,126 ; Varasd 20,723 ; Zágráb 44,129. — Az országos összeírás jobbágyi földekből talált mintegy 5.020,675 hold szántóföldet ; 1.219,332 hold rétet ; 209,507 h. szőlőt s 48,992 hold szilvást ; az én számításom szerint jobbágyi szántóföld lenne 6.077,273 hold ; rét 1.472,980 hold ; és így e summát lehuzván a táblázatban kitett adózó földekből, maradna királyi városokra és szabad kerületekre 898,689 hold szántóföld és 456,014 hold rét. Általános számításom következőleg áll. Magyarország területe a visszakapcsolt részeken kívül 4186 ⁵³⁵/₁₀₀₀ m. f., mely 1200 □ ölével tesszen 53.378,301 holdat, ebből miveletlen hever 8.490,293 h. ; mivelés alatt van 44.888,008 h. ; ebből ismét nemesi szántóföld 9.406,219 h. ; adó alatti szántóföld 6.972,962 h. ; összesen 16.391,015 h. ; rétekből nemesi birtok 2.504,682 h. ; adó alatti 1.928,994 h. ; összesen 4.434,194 h. ; szőlőből nemesi birtok 980,853 ; adó alatti 355,281 ; összesen 1.344,108 ; kert 553,110 ; erdő 14,730,216 ; legelő 7.434,565 hold.

7. Zálogház	72,795
8. Rendkívüli jövedelem	1,089,063
9. Hadi adó	4,395,244
10. Toborzási adó	75,000
11. Házi adó	5,453,125
12. Királyi városok censusa	18,041
13. XVI. szepesi városoké	18,231
14. Várépítési segedelem (az egyháztól)	68,000
15. Katonai végvidékek jövedelme	2,053,774 *)
Összesen	34,262,333

72. §. Kiadás.

A bevétel sommáját előrebocsátván, lássuk már a kiadás ágait, s azok összegét:

1. Budán a felséges udvar számára	129,000
2. Magyarországon fizetett statusadósságokért	1,213,000
3. Királyi kormány és ítélőszék	1,529,600
4. Só felemelt árából utakra s vizekre	288,000
5. Vármegyék és kir. városok belső igazgatására s deperditákra	5,453,125
6. Végvidéki beligazgatás s épületi költségek	1,042,405
7. Magyarországon fekvő rendes sorkatonaság tartására	8,540,000
8. Végvidéki katonaság tartására	1,351,551
9. Restantiák az egyenes adóból	225,000
10. Jövedelem kezelési költségek	6,783,054
11. Bécsbe a centralis birodalmi kincstárba küldetik	7,706,598
Összesen	34,262,333

A bevétel s kiadás rovatairól tehát láttuk, hogy Magyarország nemzetgazdasági tekintetben szegény ugyan, mindazáltal statusgazdasága, vagyis ugynevezett financiaja nem épen rossz karban áll, sőt aránylag jobb állapotban van,

*) Az izraeliták türelmi adóját ez összegből, miután ez ugy is törvényen nem alapult, kihagyhatjuk, jövendőben t. i. a magyarországi izraeliták sem fognak türelmi taksát fizetni, mert ennek örökös megváltása s illetőleg a régibb restantiák fejében, a kormány a magyarhoni izraelita községekre 1.200,000 p. ftot vetett ki, melly több évi rátákban lesz fizetendő.

mint sok gazdag statusoké. Ugyanis Magyarországnak statusadóssága nincs, állandó katonaságát, különösen pedig végvidéki fegyveres erejét, példátlan olcsón tartja, holott a statusadósság és katonaság azon két kitünő teher, melly minden civilisált országra csaknem elviselhetlenül rásúlyosodott, melly mesterségesen felemelt közjövedelmeit az öt fő hatalmasságnak felerészben elnyeli. Nem kis könnyűségére szolgál az országnak az is, hogy a vármegyéket aránylag kevés tisztviselő és igen olcsón s nyugdíj nélkül kormányozza; továbbá hogy a protestánsok s nem egyesült óhitűek mind iskoláikat, mind egyházaikat maguk tartják; a katholicus tanítóintézetek pedig terjedelmes uradalmakkal s tökepenzsekkel dicsekedhetnek. Hogy végre a katholicus főpapság jószágokkal gazdagon el van látva, azt nem szükséges megemlítenem.

73. §. A kir. kincstár igazgatása.

Magyar kir. udvari kamara.

A Budán létező magyar kir. udvari kamara ügyel fel a magyar koronának minden jogaira és követeléseire, minden rendes és rendkívüli jövedelmeire, kivévén nagyobb részben a bányászatot, melly a közönséges bányász-kamara, a hadiadót, melly a kir. helytartótanács, háziadót, melly az illető törvényhatóságok, végvidéki jövedelmet, melly a főhadi tanács által kezeltek; jövedelmei a zálogháznak s postának, melly politikai tekintetben a helytartótanácsból függ, szinte a magyar kamara kincstárába folyván. E fő kormány-szék áll jelenleg 1 elnökből, 2 alelnökből, több kir. tanácsosból; s összes személyzete 335, kik évenként 230,000 frtba kerülnek. A magyar udvari kamara kormánya alatt több kamarai hatóságok vannak az országban szétszórva. Illyenek a temesi, máramarosi, XVI szepesi városok, kassai, zágrábi és a zombori kamarai igazgatóságok; az ó-budai és visegrádi, diósgyőri és tokaji, hradeki és likavai, ungvári főnökségek; és nagyváradi királyi igazgatósági ügyviselőség, mellyek egyik vagy másik igazgatóságnak alárendelve nem lévén, egyenesen a magyar udvari kamarától függenek. A bányászat kormányzására nézve: az egész ország 4 bányakerületre (alsó magyarországi, felső magyarországi, nagybányai és bánsági) osztatik, mindeniket egy fő bányahivatal igazgatván. A só és harminczadi jöve-

delmeket ezelőtt kezelő s különálló felügyelőségek helyett 1846-ban a kormány 11 új kerületi felügyelőségeket állított fel; névszerint Pesten, Posenban, Temesváron, Eszéken, Fiumében, Zágrábban, Kassán, Debreczenben, Sopronban, Kormenden és Rosenbergben. Mi a pénzügyet illeti: egy pénzverőház van Kormöczön, egy pénzpróbáló s arany és ezüstbeváltó hivatal Nagy-Bányán (az itt működött pénzverőház ez időben megszűnt) és arany s ezüstbeváltóintézet Pesten.

IV. SZAKASZ.

Tudományos intézetek.

74. §. A) A magyar tudós társaság vagy akadémia.

Czélja ezen intézetnek, mellynek alaprajza 1830-ban királyilag helybenhagyatott: a tudományok és művészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimiveltetésére igyekezni: E végre az eredeti magyar munkák kijövetelét, s mind a régi, mind az új remek írások magyarra fordítását elősegíti; bármelly oklevelet, s rejtve levő kéziratot felkerestet; megfejtés végett évenként tudományos kérdéseket tesz, s a legjobb feleleteket megjutalmazza, a nyomtatásban megjelent magyar munkák legjelesbikét 200 arannyal tiszteli meg, a hazai nyelv természete megismerése végett, ben és külföldön utazásokat tétet. Első és második előlülőt az igazgató tanács választ, melly áll 25 e végre az ország 4 rendei közül kizsémelt tagokból, kik egyszersmind és főképen a társaság töképezére s költségeire felvigyáznak. A tiszteletbeli tagok szám szerint 29-en megkülönböztetett tiszteletben állanak; székük és szavuk van, s ezen megtiszteltetés az igazgatók közül csak 8-nak adható. A rendes tagok száma 42-öt meg nem haladhat; ezek a gyűlésekben szinte szavazattal bírnak. A levelező tagok száma, kik bel- és külföldiek lehetnek, de belföldiek csak úgy, ha magyarul tudnak, vagy irtak, meghatározva nincs; mind kis, mind nagy gyűlésekbe s kivétel nélkül mindenikbe járhatnak, ott beszélhetnek is, de szavazatuk nincs. A tudományok az akademiánál 6 osztályra szakíttatnak, mellyek e következők: 1) nyelvtudományi, 2) philoso-

phiai, 3) történetírási, 4) mathematicai s hadtudományi, 5) törvénytudományi, 6) természet tudományi. A rendes tagokból mindenik osztálynál 7 vagyon alkalmazásban, olly formán, hogy ezek közül 3-nak szükségesképen Pesten, vagy szomszédságban (helybeliek); 4-nek az ország különböző részeiben (vidékiek) kelletik lakni. Alapterv szerint a tisztviselők, és mindenik rendes tag fizetést huzna, de az intézet szegénysége miatt a tisztviselőség, s minden osztálynál csak az első helybeli és első vidéki, (az elsőség ugyanazon osztályban a választási vagy kineveztetési időtől számítottván) tag kap felette mérsékelt fizetést, t. i. évenként 500, és 300 ezüst forintot. Minden rendű tagok örökösök és el nem mozdíthatók. A társaság egész gyümölcsöző tőkepénz alapja 1845-ben tett 376,360 ezüst forintot, ezenkívül 600 p. forint holtig ajánlat évenként.

75. §. B) Különös tudományos egyesületek.

A tudomány minden ágát magában foglaló magyar akademián kívül, vannak még Magyarországon több tudományos társulatok, mellyek a tudománynak valamely különös ágát tüzték ki célul. Illyenek: a Kisfaludy társaság, Természet-tudományi társulat, Magyar gazdasági egyesület, Iparegyesület. — A Kisfaludyi társaság a magyar szép literatura előmozdítására állott össze, s e végre évenként illy tárgyú jutalom kérdéseket tesz fel és jutalmaz meg. Alaptőkéje áll azon feleslegből, melly a Kisfaludy Károly, egyik legjelesb volt magyar literator, emlék kövére beküldött öszletből fenmaradt. E társaság tetteleg mutatá meg, milly sok jót lehet eszközteni csekély pénzerővel is, ha az czélszerűen és gazdaságosan kezeletik. A természet tudományi társulat csak 1841-ben alakult, s működését sikerrel folytatja. E társulattól megkülönböztetendő a magyarországi orvosok és természet buvárok évenkénti nagy gyűlése, melly hol Pesten, hol Magyarország más városában tartatik. Magyar gazdasági egyesület Pesten, több mint 132,405 p. forint tőkével bir. Ehhez járul 636 tiz frtos és 76 öt frtos részvény után 6 évre biztosított 6740 p. forintnyi ideiglenes jövedelem; van e társaságnak Budán egy szőlőiskolája, mellyben minden magyar

és igen számos külföldi szőlőfajok is találhatók; bir továbbá egy gyümölcs iskolát, s a köznép közti értelmesség terjesztésére évenként „Mezei naptár“ czimű kalendariomot adatk; valamint gazdasági kérdések megfejtésére, szép és hibátlan parasztcsikókra és szarvasmarhákra jutalmakat teszen. Vannak továbbá az országban számos fiók gazdasági egyesületek, p. o. ilyenek a barsi, nyitrai, pestmegyei, baranyai, vasi, szathmár megyei, bihari, abauji, sárosi, stb., mellyek a középponti gazdasági egyesülettel összeköttetésben vannak. Az iparegyesület aránylag igen kevés tőkével és jövedelemmel, meglepő sikerrel működik. Így azonkívül, hogy már 3 ipar műkiállítás rendezett, az iparosokat jutalommal buzdítja, népszerű könyveket adatk, már is 9 tanító széket állita fel termeiben.

76. §. C) Szépművészeti intézetek.

Magyar nemzeti színház.

A pesti, kőszeghi és posoni hangászegyesületeket, a pesti énekiskolát, az aradi conservatoriumot s a pesti műegyesületet csak röviden említem meg. — A nemzeti színház megalapítására az 1840-diki országgyűlés 450,000 ezüst forintot ajánlott, mellyből az alaptőke tesz 400,000 forintot, olly móddal, hogy ez öszveg ezen országgyűlési kivetés szerint egyedül a nemesek és azok által, kiket a törvény ezen nevezet alá foglalva ért, legyen fizetendő. E 400,000 forintnyi somma alapítványi tőkének tekintetvén, abból nem egyéb, mint kamatainak legfelebb $\frac{2}{3}$ része fordittatik a színház évi költségeinek pótlására; egy harmad rész kamata pedig évről-évre tőkésitendő.

77. §. D) Magyar nemzeti Museum.

Első alapítója volt az elfelejthetlen gr. Széchenyi Ferencz, ki nagybecsű könyvtárát, s régi pénzek gyűjteményét. 1802-ben a nemzetnek ajándékozta. Későbbben mind a főherczeg nádor, mint buzgó pártfogó, mind az ország rendei, mind más hazafiak bőkezűsége által tetemesen öregbedett, de főkép az 1832/6-ki országgyűlésen olly hatalmas gyarapodást nyert, hogy ezentul a legelső europai museu-

mokkal méltán vetekedhetik. Ugyanis az említett országgyűlésen, egy nemzet méltóságához illő diszes épület létrehozására 500,000 p. ft ajánlatott, s ez már Pesten nagy részben készen áll; Jankovich Miklós urnak ritka jelességű s érdekű könyv, oklevél, kézirat, régiségek és drágaságok gyűjteménye, 125,000 p. fton megvétetni rendeltetett; gr. Illésházy István közel 8000 darabra menő könyvtárát s okleveles gyűjteményét, valamint Pyrker László egri érsek, mintegy 300 darabból álló legjelesb művészi kezektől festett képgyűjteményét ezen hazai intézetnek ajándékozták.

Tanító intézetek.

A) *Mellyek egyik valásbeli felekezelhez sem tartoznak.*

78. §. Selmeczi bányász akadémia.

Minden tanító-intézeteink közül külföldön a selmeczi bányászakademia talán legismeretesebb, miután ebben nemcsak az ausztriai tartományokból, hanem más idegen országokból is vannak tanulók. Igazgatója az intézetnek a selmeczi főkamara-gróf; professorok voltak 1846-ban 11-en. Ugyanczen évben 276 tanuló számláltatott, és ezek közt 57 díjpénzes (stipendiatus). Van ezen akademiának derék könyvtára s nézésre méltó ércz és minta-gyűjteménye. Ez intézettel össze van kötve az erdészeti iskola is, 2 évi pályával.

79. §. Ludovicea. Katonai iskolák.

Az 1808-diki országgyűlés egy katonai akademiának felállítását elhatározta, az egész mindjárt országgyűlése után az akkori felséges királynő nevére *Ludovica* név alatt Váczon felállítandó lett volna. Azonban a háborus idők s a devalvatio miatt az intézet felállítása lehetetlenné lett; de 1827-ben az országrendei ez ügyet ismét lelkesen felfogván, ennek Váczról Pestre leendő áttételét, a hozzá szükséges díszes épületnek fellállítását, s az egész intézet hathatós gyámolítását elhatározták. A *Ludovica* Pestnek legszebb, s legkiebbebb helyén csakugyan fel is épült, de az intézet folyamatba tételére még sok hibázik.

Katonai nevelőháza 48 ifjával minden magyar gyalog

ezrednek van, hol e növendékek az alsóbb katonai tudományokban oktattatnak; sőt némelyik olly jól van elrendezve, hogy uri családok is örömet küldik ide gyermekeiket. E nemeslőházak következő helyeken találtnak: Posenban, Nagyszombatban, Vácson, Kassán, Löcsén, Váradon kettő, Szegeden, Karansebesen, Eszéken, Pécsen, Székes-Fejérváron, Sopronban, s egy galicziai ezred számára Bártfán.

80. §. Gazdasági tanító-intézetek.

Legelső gazdaságitanítóintézet volt Magyarországon a kecskthelyi Georgicon, melyet még gróf Festetics György állított terjedelmes urodalmi számára, sok jeles gazdáink kiképzetésüket egyenesen ezen iskolának köszönik. Jelenleg tanítatik benne 1) a természet historia, 2) vegytan és műtan, 3) mezei gazdaság, 4) számadások vezetése, 5) jószágkormányzás, 6) marha orvoslás, 7) földmérés és gazdasági építész, 8) urbarium, magyar nyelven. A magyar óvári gazdasági iskolát Albert herczeg alapította, s 1818-ban ősszel nyitattott meg először. Van különös fűvészkertje, csont, minta-gyűjteménye és könyvtára. Az iskolai pálya 2 évig tart. Van 4 rendes professor. Tanítási nyelv: a német. — A czeplédi majoros gazdasági intézet most van készülöben.

81. §. Ipartanodák.

Az ország régi s legforróbb ohajtása teljesült az által, hogy a mult 1846-dik évben ő felsége a király Pesten egy reáltanító-intézetet „József ipartanoda” czim alatt, felállíttatni kegyeskedett. S mivel ez intézet még egészen új, szükségesnek tartottuk bővebben megismertetni. — A pesti kir. Ipartanodának rendeltetése: a reáltudományoknak alapos és lehetőleg terjedelmes tanítása által a honi ipar értelmiséget kifejteni, az ifjúságnak alkalmat szolgáltatni olly ismeretek szerzésére, mikép az iparnak bármelyik ágát választaná pályául, azon eredmény-teljesen működhessek. A pesti kir. József-ipartanoda a honi iparnak ágaihoz képest három szakra osztályoztatik, ugymint:

mezei gazdaság, műipar és kereskedelmi szakra, melyeknek mindegyike két-két évi tanfolyamot foglal magában. Minthogy pedig ezen intézet leginkább azon néposztály kiképezését célozza, mely a felsőbb elemi oktatás bevégeztével, hajlama, vagy létezhetési érdeke szerint, oly életmódot választ, melyen ideje s alkalmá elég leendő az ipartanoda fontos és terjedelmes tárgyainak kellő felfogására szükséges realismereteket tulajdonává tehetni, az ipartanoda fenértett osztályait egy évi folyamú, mind a három osztályal közös előkészítő tanfolyam fogja megelőzni, melyet az illető szakosztályoknak jövődi tanítványai kielégítő előmenetellel elvégezni kötelesek lesznek.

— Az előkészítő tanfolyamba csak oly egyének fognak felvétetni, kik tanodai bizonyítványt mutatandnak elő arról, hogy a felsőbb elemi tanodák két évü negyedik osztályát kívánt sikerrel elvégezték, s legalább is a 13-dik élet-évet meghaladták. Oly ifjak, kik az elemi tanodák három évi folyamának bevégezte után a középtanodáknak már netalán több osztályait hallgatták; továbbá mesteremberek, művészek és kereskedők az ipartanodai előkészítő osztályba csak úgy fognak felvétetni, ha az elemi tanodáknak két évü negyedik osztályát pótlólag elvégezendik, vagy a mennyire korosabbak volnának, a most érintett osztálynak tanulmányaiból magukat vizsgálat alá vetvén, képességet tanusítandának az előkészítő év tanulmányainak kellő felfogására.

— A tanulmányok felosztása. A) Az előkészítő évtanulmányai: 1-ör: közönséges számolástan hetenkint 3 óráig; 2-ör: betü számtan és elméleti mértan oly terjedelemben, mely a gyakorlati mértan, természettan, erőműtan, és polgári építészet alapos felfogására megkivántatik, hetenkint 5 óra; 3-ör: a természet ismeretnek, ásvány-, növény- és állatországa hetenkint 5 óra; 4-er: az iparüzleti írásmód előkészítéseül: a) a magyar nyelv, mint tanítási nyelv főbb szabályainak ismételése, b) az iparüzleti írásmódban előforduló műszavaknak értelmezése; c) levelezési s egyéb fogalmazási gyakorlatok hetenkint 4 óra; 5-ör: német nyelv hetenkint 3 óra; 6-ör: a rajzolásnak azon szakai, melyek a tanítványok egyéni céljának megfelelőendnek, hetenkint 5 óra. B) A gazdasági osztály tanulmányai. Első évben: 1-ör elméleti és gyakorlati mértan hetenkint 5 óra. 2-ör: ábrázoló mértan és polgári építészetnek elemei, hetenkint 4 óra;

3-or : természettan hetenkint 4 óra ; 4-cr : számadás hetenkint 3 óra ; 5-ör : rajzolás hetenkint 6 óra. Második évben : 1. általános és műi vegytan hetenkint 5 óra ; 2. erömtan különös tekintettel a mezey gazdaságnál előforduló eszközök, szerszámok s gépekre hetenkint 3 óra ; 3. polgári építészet és vízműtan hetenkint 4 óra ; 4. mezey gazdaságtan, hetenkint 5 óra ; 5. a tanévnek első felében az urbéri és mezey rendőrségről szóló törvények magyarázata, s erdészeti szabályok hetenkint 3 óra. C) A műtani osztály tárgyai : A műtani osztály első évének növendékei ugyanazon tárgyakat fogják hallgatni, mellyek a gazdaszáti osztály első évében taníttatnak, kivevén a számadolás tant, melly helyett a kereskedelmi számolás-tant lesznek kötelesek a kereskedelmi osztály tanítványaival hallgatni. Második évben : 1-ör általános és műi vegytan hetenkint 5 óra ; 2-or : erömtan hetenkint 3 óra ; 3-or : polgári építészet, a meny nyire tudniillik a növendékek célja ezt igénylendi, hetenkint 4 óra ; 4-cr : műtan, hetenkint 5 óra ; 5-ör : a rajzolásnak azon neme, melly a tanulók egyényi céljának megfelelend, hetenkint 6 óra. A tárgyaknak előadási felosztásában kellő figyelem leend arra, hogy a műtannak azon fejezeteit, mellyek a mezey gazdaságnak egyik vagy másik ágára vonatkoznak, a gazdaszáti osztály növendékei a műosztályi előadásokban hallgathassák. D) Kereskedelmi osztály tanulmányai. Első év : 1-ör : kereskedés tan, hetenkint 4 óra ; 2-or : kereskedési számolástan, hetenkint 4 óra ; 3-or : természetményi áruk ismerete, hetenkint 3 óra ; 4-er : kereskedelmi földleírás hetenkint 3 óra. Második év : 1-ör : kereskedelmi írásmód, hetenkint 3 óra ; 2-or : kereskedelmi könyvvitel, hetenkint 4 óra ; 3-or : váltó-jog hetenkint 4 óra. A kereskedelmi osztály tanulmányai a többiekénél kevesebb előadási órákra vannak szorítva a végett, hogy ezen osztály tanulmányait olly egyének is magukéva tehessék, kik az ipartanodái előadások meglátogatására több időt nem fordíthatnak ; továbbá, hogy alkalom szolgáltatassék a műtani, vagy gazdaszáti osztály egyik vagy másik tárgyát, a kereskedőnek olly szükséges olasz-, franczia-, angol nyelveket megtanulhatni, s a szépirásban rendkívüli leczkéket venni. Miért is kiváltkép a kereskedelmi osztály tanítványainak meg fog engedtetni, hogy osztályuk tanulmányain kívül, hajlam és egyényi cél szerint, más osztályi tárgyaknak előadásait meglátogathassák. Az olasz, franczia

és angol nyelv az ipartanoda rendes tárgyaihoz sorozva nem lévén, olly tudományos készütségű egyéneknek, kik erkölcsiségöket kellőleg be fogják bizonyítani, felsőbbleg meg fog engedtetni, hogy az említett tárgyak felett az ipartanodai épületben rendkívüli előadásokat tarthassanak, a növendékek által fizetendő mérsékelt s eleve meghatározott díj iránt. A szépirás minden díj nélkül fog taníttatni addig is, míg a rendes tanulmányok közé soroztatnék. *Oktatási nyelv.* A pesti kir. ipartanoda minden osztályaiban oktatási nyelvül a magyar nyelv használtatik, s mondhatni, hogy hazánkban gyakorlatilag egy intézet sem mozdítja ugy elő a magyarosodást, mint a József ipartanoda.

Az 184^{6/7} tanodai évben megnyitott pesti királyi József ipartanoda előkészítő osztályába már az első évben felvételt kívánczozott 126 ifju, kik közül a szükséges előismeretek hiánya miatt számosan visszautasíttatván, az anyakönyvbe csak 73 iratott be, ezek közül jogi tanulmányokat végzett 5, bölcsészetieket 8, közéletanodai felsőbb osztályokat 13, nyelvészetieket 21, felsőbb elemi tanodákat 20, a bécsi öszmü-intézetből jöttek 2, építészeti és kereskedési gyakornokok 4. Vallásukra nézve volt 39 rom. katholikus, 27 zsidó, a többi protestans és óhitű. A zsidók e nagy száma eléggé megczafolja azon előítéletet, mintha ők csupán kereskedni akarnának, más életmódot pedig kerülnének. Egyébiránt hogy első évben aránytalanul illy sok izraelita vétetett fel, annak egyik oka az is, mert a zsidók itt Pesten, Posonban, Aradon, Kánizsán stb. már régebben bírtak olly 4 fő elemi tanodákkal, mellyek a legujabb országos terv szerint a katholikusoknál is állítandók lesznek, s az előkészítő tanfolyamba főleg olly egyének vétetettek fel, kik a felsőbb elemi tanoda két évű negyedik osztályát bevégezték.

S2. §. Kisdedóvó-intézetek.

Kisdedóvó tanítókat képző intézet.

Az első óvóintézet Magyarországon 1828-dik év június elején nyitatték meg ünnepélyesen Budán, nagymélt. Korompai Brunsvik Mária Thérézia grófnő alapítványa által saját házában, s most már e pillanatban Pesten egy képző példány intézet, Magyar- s Erdélyországban pedig 61 óvóintézet találhatik; névszerint: Almáson (Kolosvmegeye),

Aradon, B. Gyarmaton, Besztercebányán, Bályogon, Budán 4, Debreczenben 2, Déesen, Érsekújváron, Fiumében, Gyomán, Győrött, Héderváron, Hidján, Ipolysághon, Istvánhegyen (Krassóvármegye), Józseffalván, Kassán 2, Kolosváron, Kendilónán, Losonczon, Makkfalván (Erdély), Máramaros-Szigeten, Mezőbándon, Mező-Madarason, Miskolczon, Nagy-Halmágyon, Nagy-Szombatban, Nyiregyházán, Ó-Budán, Oláh-Solymoson, Örmözön (Zempléngye), Pesten 9, Pécsen, Posonban 3, Rosnyón, Sopronban, Szegszárdon, Szegeden, Szolnok-Abonyban, Szombathelyen, Tégláson (Szabolcsvármegye), Vasdinnyén, Vácson, Zilahon, és Zsibón. 1843-ban létezett 34; az ekkor létezettek közül megszűnt 2, u. m. a kolosvári második, a világosvári; a tolnai képző-s példányintézet pedig Pestre tétetett át. — Az 1843-óta keletkeztek közül az e g r i ideiglen megszűntnek tekintendő. E szerint 1843-óta, azaz 3 év elforgása alatt keletkezett, még most is fenálló 29 intézet. Az arány tehát kedvezően növekszik. 1829-től 1843-ig, azaz 14 év alatt 34 keletkezett, s ezek közül fenáll maig 22. — 1843 óta 1846-ik év végéig, azaz 3 év alatt keletkezett 30; s ezek közül még ma is fenáll 29; összeg tehát 61. Keletkezendő óvóintézetek pedig a zalaegerszegi, lugosi, nagy-beckereké és miszlai. Jelenleg pedig a kisdédóvó képzőintézet növendékeinek száma 10.

S3. §. Siketnémák iskolája. Pesti vakok intézete.

Hazánkban az első siketnéma-iskola Császár András buzgó fáradozása által jött létre, s 1802-dik év martius 19-én nyitott meg Vácson. Ez intézet később nevezetes gyarapodást nyert. Jelenleg 4 tanítótól oktattatnak a növendékek. Posonban is van egy siketnéma intézet. A pesti vakok intézete 1825-ben állított a főherczeg nádor eszközéséből s évről-évre gyarapodott. Azonban az intézet épülete 1838-diki árvíz alkalmával összeromboltván, most helyette tágasabb épült. 1846-ban volt benne 38 fiu és 14 leánynövendék.

*B) Iskolák, melyek bizonyos vallásbeli felekezet-
hez tartoznak.*

I. A római katholicusoknál.

S4. §. a) Pesti kir. egyetem.

A széles magyar birodalomnak csupán egy tudomá-
nyos egyeteme (universitas studiorum) van, s ez a
pesti. Alapítá ezt Pázmán Péter magyarországi nagyhirű
primás és esztergomi érsek, ki e célra 100,000 forintot
ajándékozván, főiskoláját, melyet a jesuitáknak ada által,
Nagyszombatban 1635-ben felállította. A jesuiták eltörlése
után 1777-ben Budára tétették át az egyetem, s itt 1780-ban
ünnepélyesen megalapítottván, már 4 év múlva ismét Pestre
hozott, hol mindez-ideig virágzik. A professorok rendesen
concurus utján választatnak ő felsége által; rendes és meg-
határozott tanítói szék 44 van, ezenfelül vannak még a rend-
kívüli és segédoktatók (adjuncti) s a segédek (assistentes).
A theologiai pálya 4, a törvényi 3, a philosophiai 2, az or-
vosi 5, seborvosi 2 esztendőre szabott. A leczkék vagy tu-
dományok rendes és rendkívüliekre osztatnak; amazokat
mindenik köteles hallgatni, ki felsőbb osztályba kívánczik,
ezek szabad választására hagyatnak az ifjuságnak. Semmi-
nemű tudományt más nem taníthat, mint épen az arra jogosít-
ott rendes vagy rendkívüli oktató. A tanítás nyilvános és in-
gyeni. Az egyetem 65,000 darabból álló könyvtáráról, vala-
mint természeti ritkaságok, anatomiai, pathologiai és phi-
sikai gyűjteményeiről, s most készülöben levő, a réginel
hatszorta nagyobb kiterjedésű új fűvészkertjéről e helyen
részletesen és körülményesen nem szólhatunk.

S5. §. b) Academiák és Lyceumok (fő s anya-tanodák).

Magyarország 6 iskolai kerületre osztatik, melyekből
5 a tulajdonképeni Magyarországra, 1 Horvátországra s a
régí Drávántuli kerületre terjed ki. Minden iskolai kerület-
nek van egy igazgatója, kir. tanácsosi ranggal, és 1200 forint
fizetéssel, ki minden kerületbeli fő és alsóbb iskolákra fel-
ügyel. Csak a pesti kir. egyetem nem tartozik egyik kerület
alá sem. Minden iskolai kerületnek, kivéven a budait, van 1
a c a d e m i á j a s egész kerületek is az akademiák helyeiről
veszik nevezetüket. Névszerint az ő t akademia van Poson-
ban, Kassán, Győrött, Nagyváradon és Zágrában. Az e g r i,

pécsi, temesvári lyceumok csupán névben különböznek az akademiáktól, mert különben mind a tudományokra, melyek taníttatnak, mind a professorok számára nézve teljesen egyformák amazokkal. Az akademiákban mind a philosophiai, mind a törvényes pálya két két esztendeig tart. A lyceumok annyiban különböznek az akademiáktól, hogy itt csupán philosophiai pálya van, de mindenben hasonló szerkezetűek az akademiákkal. Ilyen lyceum jelenleg 9 van, u.m. Nagyszombatban, Szombathelyen, Nyitrán, Vácson, Szegeden, Rosnyón, Szathmáron, Diakováron, és Zengen.

86. §. c) *Gymnasiumok (közép-tanodák).*

A magyarországi kath. gymnasiumok kétfélék, u. m. nagyobb és kisebb gymnasiumok. Az utóbbiak tulajdonképen grammaticai iskolák, melyek 4 osztályra szakítva 4 osztályi professor által taníttatnak. A pálya ezeken 4 évig tart. Ha ezen grammaticai iskolákhoz a rhetoricai és poëticai (humaniora) osztályok is hozzájárulnak, szinte két évi pályával s ugyanannyi professzorral: ugy ezen 6 osztályok összesen nagyobb gymnasiumoknak neveztetnek. Van pedig kath. gymnasium Magyarországon s a hozzákapcsolt tartományokban 66, s a w i n k o v c z e i végvidéki s ausztriai lábra ütött gymnasiummal, a legujabban felállított b á r t f a i - val és szolnokival az összes gymnasiumok száma 69. A 66 kir. gymnasium közt nagyobb van 58, kisebb 8. Ezek közül 26-ban tanítanak a kegyes iskolabeli szerzetes atyák (congregatio clericorum regularium pauperum Matris Dei scholarum piarum), 8-ban a benedekiek, 3-ban cisterciáták, 6-ban praemonstratensisek, 12-ben ferencziek, 3-ban minoriták, 8-ban pedig világi rendű professorok.

87. §. d) *Fő és alelemi iskolák.*

Az elemi iskolák a legujabb országos tanterv szerint elosztatnak alsó elemi és felső elemi tanodákra. Az alsó elemi tanodák 2 évű osztálylyal mindenütt lennének, még kisebb falukban is. A felső elemi tanodák ismét kétfélék, t. i. vagy olyanok, melyekben az alsó 2 osztályon kívül, még egy 1 évű osztály létezik, honnan aztán a középtanodákba (gymnasium) szabad lenne az átmenet, vagy olyanok, melyek 4-dik osztálylyal is bírnának, mely 4. osztály ismét

2 évig tartana, s ezekben taníttatnának aztán a tulajdonképeni reáltudományok, továbbá zene, rajz stb. Ezek tehát tulajdonképen polgári tanodák. Királyi tanító képző-intézet legujabban öt állíttatott, u. m. Pesten, Szegeden, Miskolczon, Érsekujváron és Nagy-Kanizsán. Vannak még ezeken kívül mesterképző-intézetek: Pécsen, Veszprémbe, Szepesen, Esztergomban, stb. Hány kath. elemi iskola, s ezekben mennyi tanuló van, ezt egész pontossággal meg nem mondhatjuk, mert az országos iskolai névtárban csak a fő elemi iskolák soroztatnak elő (számszerint 122); de a tanulók számáról itt sincs említés. E hiányt némelly püspöki megyék az újabb időkben azzal kezdik pótolni, hogy évenként megjelenő egyházi névtáraikban az iskolákat s ezek növendékeinek számát is pontosan följegyzik. Ez adatok szerint a rom. katholikuskoránál volt 4122 elemi tanoda, 4620 oktatóval; a felsőbb tanodákban volt 654 tanító.

SS. §. c) Egyetemi és tudományi alapítvány; convictusok és stipendiumok. Theresianum.

Az egyetem javai jelenleg a pécsváradai, földvári, séllyei és znojváraljai (thuróczi prépostság) egész urodalmakból, s a bozói uodalomnak fele részéből, tőkepénzekből és más alapítványoknál levő előlegezésekből állanak; de a jövedelem legnagyobb része az urodalmakból kerül ki. A közönséges tudományi kincstár vagyona ismét nagyobb részt fekvő jószágokban áll, ámbár tőkepénzei is tetemesek. Az egyetem, továbbá az iskolai és egyházi alapítványok tőkepénze 21 millió p. frtra rug. Mind ezen alapítványi javak a helytartótanács által kormányoztatnak. Convictusok eddig csak Kassán, Nagyváradon és Zágrábban állíttattak helyre, s e mellett a stipendiumok nagy része, melyhez azóta több alapítványok járultak, szinte meghagyatott. Az ösztöndíjak (stipendium) tőkepénze 1,099,953 frt váltóban. A convictusokhoz lehet számlálnunk a seminariumokat, vagy papnövendékházakat is, hol növendékek neveltetnek és oktattatnak, hogy a halál és deficientia állapotba tétele által hivataloskodni megszűnő lelkészeknek a parochiákban, s a lelki dolgok kormányzásában örökösödhessenek. — A Theresianumot vagyis Theréz lovagintézetet Mária Therezia állította 1746-ban, ezt a báttaszéki ter-

jedelmes urodalommal megajándékozván. Ebben az ausztriai birodalomnak minden részeiből az előkelő családok gyermekei neveltetnek és taníttatnak. A tanítási nyelv német.

89. §. 2) Iskolák az ágostai hitvallásuknál.

Az ágostai iskolák elosztatnak alsó és felső iskolákra. Az alsókhoz tartoznak a falusi és városi elemi, vagy úgy nevezett nemzeti iskolák; a felső tanító-intézetekhez sorozhatók a senioralis és más deák, vagy helyesebben, grammaticalis iskolák; továbbá a gymnasiumok, lyceumok és az eperjesi collegium. Mi a felső iskolákat illeti: vannak: a) senioralis és más grammaticai iskolák. Szent-Mártonban (Thurócsmegyében), Losoncban, Balassagyarmaton, Aszódon, Ujverbászon (Bácsmegyében), Szent-Lőrinczen (Tolnamegyében), Győrben, Kőszegen, Osgyánon, és így számszerint 9. b) Gymnasiumok: Modorban, Pesten, Miskolczon, Gömörben, Rosnyón, és legujabban állítva Kővágóörsön (Zalavármegyében). c) Lyceumok: Posonban, Sopronban, Selmeczen, Késmárkon, Lőcsén, Szarvason. d) Collegium: Eperjesen. A lyceumokban, mint már főnebb említettük, a gymnasiumi osztályok mind megtaláltnak, de egymástól jobban különválasztva. Tulajdonképen abban különböznek a gymnasiumoktól, hogy még egy osztálylyal bírnak mindnyájan, az úgynevezett primával, mellyben philosophiai, theologiai és törvényes tudományok is adatnak elő. Azonban itt is szerfelett nagy a különféleség, s a hazai törvényeknek csupán az eperjesi collegiumban, a késmárki lyceumban van tanítószéke. — A Róth-alapítvány az evangelikusoknak minden iskolát illető hasonló kegyes adományaik között legjelesb; s ezt gróf Teleki született Róth Johannának köszönhetik. A tőke 100-ezeret tesz váltóban, s minden évi 6000 frt kamatjából képezett stipendiumaiban hat iskolai ifjuság részesül, u. m. Poson, Sopron, Lőcse, Késmárk, Selmecz és Eperjes, minde-nik stipendiatús 100 frtot kap, s minden jó erkölcsű, állhatatos szorgalmu ifju megnyerheti, mihelyt philosophiai, vagy theologiai pályáját elkezdette. A Zay-alapítvány, mellynek tőkéje 96 ezer forintra megy, kamataiból egy harmad stipendiumokra fog fordíttatni. A tanításban nagyobb egyformaságnak bevitelére legujabban az összes magyarországi

evangelicusok számára egy általános tanítási terv készítették, mely a conventi gyűlésben elfogadtatván, ohajtható, hogy minden különböző segédforrások és körülmények daczára, hamarabb jöhessen életbe, mint azon jeles és szép terv, mely már egyszer 1809-ben szinte az összes evangelicus iskolák számára készítettett, s mely akkor az egyetemes conventben elfogadva lön.

90. §. 3) Iskolák a reformátusoknál.

Népiskolái minden helységben vannak a reformátusoknak, hol csak a közönség egy iskolát fentarthat. Népiskolákra szinte, mint az evangelicusoknál, közvetlen felügyelők, a helybeli lelkészek; az összes egyházvidéki clemi iskolákra s a tanítók erkölcsaire és szorgalmára pedig az illető esperesek vigyáznak fel, kik jelentéseiket ezekről a superintendentiáknak, s ezek által a m. kir. helytartótanácsnak terjesztik fel. — Mi a reformátusok deák vagy tudományos iskoláit illeti: ezek 5 részre oszthatók, melyek e következők: 1) nevezetesebb alsó iskolák, melyekben deák nyelv és más gymnasialis tanulmányok is taníttatnak, de változó rectorok kormányása alatt; 2) rendes gymnasiumok állandó professorktól vezéreltetve; 3) főgymnasiumok, melyekben philosophiai tanulmányok is taníttatnak; 4) lyceumok, három, u. m. philosophiai, törvényi és theologiai tudományos karral; 5) collegiumok, melyekben szinte csak e három karbeli tanulmányok adatnak elő, de kiterjedtebb mértékben, a honnan ezek az illető superintendentiák fő vagy anyaiskoláinak tekintethetnek.

1) Nevezetesebb alsó iskolák vannak névszerint Hajdu-Böszörményben, Derecskén, Nagy-Kállón, Nagy-Károlyban, Kardszagon, Kisujszálláson, Makón, Nánáson, Szalontán, Szoboszlón, Mező-Turon, Szikszón stb.

2) Gymnasiumok: hol állandó professorok vannak, csak hogy ezek nem lévén olly teljes számmal, mint a római catholicusoknál, egy több osztályt is tanít, Szathmáron, Nagyváradon, Holdmezővásárhelyen, Halason, N.-Beckerekén, Kis-Kun-Sz.-Miklóson, Gyöngön (Tolnavgye), Komáromban és Csurgón (Somogyvgyében) vannak.

3) Főgymnasium csak 3 van, u. m. Nagy-Körösön, Zilahon, és Miskolczon. A nagy körösi tanítóinté-

zetben van egy gyakorlati gazdasági és iskolatanítókat képző tanítószék is, különös professzorral.

4) *L y c e u m o k*: vannak Losonczon és Szigeten (Máramarosvgyében). Vége

5) Minden egyházkerületnek van egy *a n y a i s k o l á j a* vagy collegiuma, u. m. tiszántulinak Debreczenben, tiszamellékinek Sáros-Patakon, dunamellékinek Kecskeméten, dunántulinak Pápán. A debreczeni és sárospataki collegiumok a reformátusoknak legrégibb és legnevezetesebb anyaiskolái, s különös szerkezetük, mely az angol oxfordi és cambridgei egyetemekéhez legtöbbször hasonlít, hanem lassan lassan az újabb kor kívánataihoz idomittatik. A *d e b r e c z e n i c o l l e g i u m* nemcsak a reformátusoknál, hanem általában az egész országban a pesti egyetem után legnevezetesebb és legnagyobb tanítóintézet, akár tanulói számát, akár jövedelmeit és tanítási segédforrásait s alapítványait tekintjük. Elment nem állván az, hogy tetemes töképezési közül igen sok régen nem kamatozik, sőt némelyik talán már bevehetetlen, mindazáltal a collegium rendes jövedelme, melyből az oktatók fizettetnek, és iskolai s tanítói lakházak javíttatnak, bizonyos 25,000 v. ftra megy, beleértvén a Czövek-alapítványt és szikszai szőlőket, de be nem számítván a rég nem kamatozó tőkéket. A stipendiumokra és alumneumokra való alapítvány külön kezeltetik. A professorok mind jeles kiválogatott férfiak, kik a debreczeni határon kívül is eléggé ismeretesek s különösen a magyar nyelvre s literaturára nézve kitűnő érdemök van, mert ők ezt mind munkáikkal az életben, mind iskolákban akkor is hő kebellet pártolták, midőn másutt megvetve és elhanyagolva sinlődött. Museuma a collegiumnak nem sokat érő, de könyvtára mintegy 30,000 kötetre felmegy, melyek közt több nagybecsű és ritkaságu példányok találhatók. — Második szemefénye a magyarországi reformátusoknak a sárospataki anyaiskola, van 11 fő, 4 segédprofessor; a humaniorákban tanít 2 állandó oktató, a többi alsó osztályokban 6 deák, kik a nagyobb deákok közül választatnak. Könyvtára 20000 kötet körül van. A dunántuli reformátusoknak anyaiskolájuk a már 1531-ben létezett pápai collegium Veszprémvgyében, számlál 5 rendes és 2 segédprofessort. Van egy 8000 darabból álló könyvtára, nevezetes pénzgyűjteménye, physicum museuma, egy derék könyvnyomó-intézete; 1838-tól fogva pedig fenáll itt egy leendő iskolatanítókat képzőintézet, melyben a tanítási tudományt

tanító professor gyakorlatilag is vezérli a nagyobb és kisebb tanulókat. — A kecskeméti collegium eredetét hihetőleg akkor vette, midőn a híres tolnai reform. collegium 1608-ban, több tolnai lakosokkal együtt Kecskemétre költözött, azóta több viszontagságokon menvén keresztül, 1836-ban, legfelsőbb engedelemmel lyceumi rangra emeltetett, az 1840-diki ref. superintendentia egyetemes conventje pedig a többi református collegiumok sorába felvette. Valamint az ágostai, úgy a református ifjaknak egyik hasznos szokásuk és kitünő joguk volt az, hogy maguk tökéletesítése végett a külföldi akademiákat is meglátogathatták. E végből a németországi, hollandiai, schveiczi, sőt angol egyetemekenél is számos alapítványok létettek, részint csupán a református, részint az ágostai ifjak vagy különbség nélkül azon protestánsok számára, kik Magyarországból vagy Erdélyből az illető egyetemekben tanulni kívánnak. Ez alapítványok egy része jelenleg nagyobb részben a külföldi hatóságok által vagy megszüntetett, vagy használatlanul hever. De a protestáns ifjaknak külföldre való menetele hazánkban is sokaknak nem tetszett, s Mária Theresia ennek elkerülése végett a magyar kir. egyetemen a theologiai kart a protestánsokkal vegyesnek tervezte, de ez ajánlatot az akkori protestáns főgondnokok el nem fogadták. I. Ferencz ismét a német egyetemekben az 1815-dik év után kifejlődő szellemet nem kedvelvén, a protestáns ifjaknak megtiltotta a kimenetelt, s e helyett nem Pesten, hanem Bécsben parancsolt olly theologiai intézetet állíttatni, mellyben az ágostai és helv. vallástételt követő tanulók 3 év alatt a szükséges theologiai tudományokat elvégezzék. Ez intézet 1821-diki aprilis elején csakugyan kinyitott, s maiglan fenáll, bár a külföldi egyetemekbe való kimenetel azóta bizonyos feltételek alatt ujra megengedtetett. Az intézet professorai, valamint az igazgató is, a királyi kincstárból huzzák fizetésüket. A tanulók számára 30 stipendium rendeltetett, szinte a kir. kincstárból fizetendő; 8-nak 50, 18-nak 80, 12-nek 100 p. frtjával. Katholicus ifjaknak protestáns tanítóintézeteket hazánkban meglátogatni, felső parancsolatnál fogva mindeddig tilos, mi ellen azonban a protestánsok már több ízben tettek felterjesztést.

91. §. 4) Iskolák a göröghitűeknél.

A göröghitűek Magyarországbán vagy egyesültek, vagy nem egyesültek. — a) Az egyesült görög-

r ö g h i t ü e k elemi iskolák dolgában szerfelett szegények, mert itt például az eperjesi megyében 194 parochiában épen csak 5 rendezett nemzeti iskola találtatott. Iskola tanítókat képző intézet egy van Ungváron. Gymnasium különválva a róm. catholicusoktól, szinte csak egy van Belényesen Biharvármegyében. Állítá ezt Vulkán Sámuel nagyváradi görög egyesült püspök, s az intézet 6 professzorral és 6 osztálylyal, egészen a római kath. gymnasiumok mintájára rendeztetett. — b) A n e m e g y e s ü l t g ö r ö g ó h i t ü e k a katonai végvidékeken csak inkább el vannak látva iskolákkal; de polgári Magyar- és Horvátországban semmivel sem állnak jobban a görög egyesülteknél. De mivel az alkalmas tanítóknak is nagy szükség éreztetett; ennél fogva 2 tanító képző intézet állítottatott fel, egyik Ó-Aradon az oláhok, másik Zomborban a rácok számára. Ez utóbbi előbb Sz.-Endrén állittatván fel, innen vitetett át 1813-ban Zomborba. Mindenik intézetnek van egy igazgatója, catechetája és 3 professora, kik közül egy magyar nyelvet tanít. Grammaticalis iskola van Verseczen, gymnasium Ujvidéken. De legelső és legnevezetesebb tanítóintézetük a nem egyesült görög hitűeknek a karloviczi érseki lyceum. Volt itt az 1839-ik évben 6 professor és 247 tanuló. Ugyanitt convictus 63 tanulóra és seminarium 15 ifjura. Átalában a nemegyesült óhitű iskolák közönséges és részletes alapítványait egy elnökből, 7 köldöttségi tagból (a tiszteletieken kívül) s több alsó tiszteviselőkből álló küldöttség kezeli. A nemegyesült óhitű iskolák pedig 6 kerületre osztatnak fel, u. m. bácsira, temesire, karansebesire, szeremire, nagyváradira és budaira. Minden iskolai kerületnek van egy igazgatója, kik ismét egy felügyelő kormánya alatt állanak.

92. §. 5) Iskolák a zsidóknál.

A zsidónak egyik dicséretes tulajdonsága az, hogy gyermekét nagy költséggel és örömezt taníttatja. Innen ritkán látunk olly zsidót, még ha szegény is, ki írni, olvasni, főképen pedig számolni ne tudna. Mivel azonban a zsidók nagyrészt privat oktatók által taníttatják gyermekeiket, innen a zsidó tanuló ifjúság száma bizonyosan nem tudatik, de ha minden 10-dik izraelitára 1 tanulót, s így összesen Magyarországon 24,000 iskolás zsidó gyermeket számítunk, talán nem sokba hibázunk. Vannak egyébiránt népesebb zsidó-

községekben nyilvános iskolák is, s ezek közt ismét rendezett példány-iskolák, mellyek az illető kath. iskolai kerületek főigazgatójától függnek. A nyilvános iskolák közt, mellyek kivétel nélkül realis irányuak, legnevezetesebbek, a pesti, ó-budai, aradi, nagy-kanizsai és posoni.

V. S Z A K A S Z.

Egyházkormány.

93. §. 1) *Katholicusoknál.*

Az egész magyar birodalmi római catholica egyház 3 érsek és 17 valóságos megyés püspök által kormányoztatik. Minden érseki, vagy püspöki kerület (egyházmegye, Dioecesis) el van osztva főesperestségekre (Archi-Diaconatus) és alesperestségekre, mellyek ismét több plebániát foglalnak magokban. A szentmártoni főapát megyéje szinte, egyik püspökmegyébe se levén bekebelezve, független, s az ide tartozó plebániák a főapát által kormányoztatnak. A püspökök ismét bizonyos érseknek suffraganeusai. Nevezetesen az esztergomi érsek alatt állnak: 1) a veszprémi, 2) pécsi, 3) nyitrai, 4) győri, 5) váczzi, 6) szombathelyi, 7) beszterczei, 8) fejérvári; a kalocsai érsek alatt: 1) zágrábi, 2) csanádi, 3) diakovári, 4) nagyvárad, 5) erdélyi, 6) zengi; az egri érsek alatt: 1) kassai, 2) szepesi, 3) rosnyói, 4) szathmári püspökök. Minden püspöknek és érseknek van egy consistoriuma, vagy szentszéke, hol azon pereket, mellyek a kánonok s országunk törvényei szerint ide tartoznak, csakhogy az ország törvényei, a király jogai, s a magyar kath. zsinatok rendeletei is megtartassanak, elítéli. A görög szertartásu egyesült catholicusok, egy testet képeznek a római catholicusokkal, de azonban köztök vannak némi elválasztó falak. Így például a görög catholicusok a házasságot az alsó papoknak megengedik; az urvacsoráját a világiaknak is mind a két szín alatt adják, régi liturgiájokat megtartván, az isteni tisztelőben nemzeti nyelvvel élnek, a házasság, ha megtörése bebizonyosodik, náluk örökre szétoszolhat; többet, és erősebben büjtölnek, s a juliani kalendáriumot használják. A görög katholikusok magyarországi 4 püspökei

(munkácsi, nagyváradí, körösi, eperjesi) mindnyájan az esztergomi érsektől és primástól függnek.

94. §. 2) Egyházkormány az ágostai vallástételt tartóknál.

Az ágostaiaknál az egyházi igazgatás democratiai. Minden anyaggyülekezet, mellynek rendszerint egy inspectora van, szabadon választja papját, s tetszése szerint fizeti, az iskolákról rendelkezik, s minden egyház pártfogói jogokat és köteleességeket gyakorol. Több anyaggyülekezetek összesen egy esperességet (egyházvidék, senioratus) képeznek, mellynek előjárója ismét egy világi rendből való gondnok, és egy esperes (senior), kit maguk a lelkészek szavazatok többségével választanak. Több egyházvidékek ismét egyházkerületet (superintendentia) formálnak, szinte egy világi főgondnok és egy superintendentus, mint főnökök kormánya alatt. A fontosabb ügyek a minden évben egyszer tartandó superintendentialis közgyűlésen, a világi főgondnok és superintendentus elnöksége alatt az egyházvidéki küldöttek és urak jelenlétében végeztetnek el; a gyűlés egyébiránt nyilvános lévén. Mind a superintendentus, mind a főgondnok az összes kerületbeli ekkleziák szavazatai által választatnak, olyformán: hogy előbb is a kijelelésre történvén szavazás, a legtöbb szavazatot nyerők közül 3-an választásra ujjalag kitűzetnek. A magyarországi evangelikusoknak generalis superintendentusuk nincs, de van egy főfelügyelő, s ez is nem régóta, ki az összes magyarországi ágostai vallástételt tartó gyülekezeteket és iskolákat kormányozza. Ennek, ki egyébiránt az összes magyar ágostai ekkleziák által a világi főrendűek közül választatik, elnöksége alatt szokott évenként Pesten egyszer tartatni az egyetemescsüenvent, mellyre minden superintendentia, a főgondnokok és superintendentusok kivül, elküldi maga követeit. Superintendentia hajdan több volt, de 1734-ben III. Károly ezek számát 4-re szorította, mellyek e következők: 1) dunamelléki, 2) dunántuli, 3) bányakerületi, 4) tiszáninneni és tuli.

95. §. 3) Egyházkormány a helvetiai vallástételt tartó evangelikusoknál, vagyis a reformátusoknál.

A reformátusok egyházkormánya alapelveiben egészen

megegyezik az evangélikusok kormányrendszerével, sőt megegyezik azon ingatagságban és bizonytalanságban is, mellynek a magyarországi protestánsok magán-egyházjoga kitételve van. Ugyanis: ámbár azon ekklézsiai kánonok, melyeket a szathmár-némethi zsinat meghagyásából Geleji K a t o n a I s t v á n összeszedett s II. Rákóczy György 1649-ben június 8-án ünnepélyesen megerősített, nemcsak az Erdélyhez tartozó magyarországi részekben, hanem egész Magyarországon is elfogadtattak; mindazáltal specialiter országos törvény által soha sem vétetvén be, nem valának olly kötelezők, hogy azoktól egy másik superintendentia némi pontokban el ne tért volna. Hasonló sorsa van a Komjáti kánonoknak. Végzesei pedig azon zsinatnak, mellyet az összes magyar reformátusok Budán 1791-ben tartottak, mind ez ideig kir. jóváhagyást nem nyertek. Náluk is a gyülekezeteket esperességek (tractus, egyházvidék), ezeket ismét superintendentiák igazgatják. A tractus kettős elnöksége (segédgondnok és esperes) alatt, egyházi, világi táblabírák, jegyzők és pénztárnok jelenlétében, egyházvidéki gyűlések (tractuale consistorium) tartatnak, mellyek minden egyházügyekre nézve (a házasságiakat itt is kivéve) első folyamodási bíróságok és kormányzések. Legfelsőbb ítélő- és kormányzések pedig a superintendentiák közgyűlései, hol hasonlóul a személyzetet két elnök (főgondnok és superintendentus), egyházi és világi jegyzők, pénztárnok, a tractusok segédgondnokai és esperessei, és választott, vagy nevezetett egyházi és világi rendű superintendentialis táblabírák képezik. A gyűlések nyilvánosok. Generalis superintendentus, valamint generalis felügyelő vagy gondnok nincsen a reformátusoknál, mellynélfogva a Pesten évenként egyszer tartatni szokott egyetemes convent is csak privat conferentia.

96. §. 4) Egyházkormány a görög nem egyesült óhitűeknél.

A görög nem egyesült óhitűek egyházi dolgaiban a kath. megyéspüspökök hatóságától (a protestánsokat a bécsi békekötés következtében az 1608:1 t. czikk vette ki) szinte egészen szabadok és egyedüli egyházi főnökök a karloviczi érsek és metropolita. Ez, minden más külföldi előljárástól független gyakorol minden patriarchai jogokat, ámbár ennek címét nem viseli. Választatik maguktól az

óhitűektől az ugy nevezett Congressuson privilegium szerint mindig a rácز nép kebeléből, de megerősítését a királytól várja, s a letett hódolati eskü után, hivatalába egy királyi biztos által iktattatik be. Hét suffraganeus püspökei: u. m. 1) temesvári, 2) verseczi, 3) aradi, 4) ujvidéki, 5) pakraczi, 6) károlyvárosi, 7) óbudai, az egyházi zsinatban a püspökök által szótöbbséggel választanak 3 főpap közül, kiket az érsek rendesen szerzetesek rendéből jelöl ki. Egyik püspöknek más püspöki székebe való áttételét azonban a király magának tartá fen, valamint a zsinatban választott püspökök is ő felségétől erősíttetnek meg, s kir. biztosok által vezettetnek hivatalaikba.

VI. SZAKASZ.

Igazságszolgáltatás.

97. §. A) Törvények.

Magyarország törvényei, mellyek összesen a köz és magánjogot, a polgári és fenýtő, az általános és részletes magánjogot képezik, vagy írottak, vagy csak szokásbeliek. Írottak azok, mellyek országgyűléseken a király s a karok és rendek egyetértésével hozattak, s annak rendjén közhirrre tétettek, szokásbelieknek ismét azokat nevezük, mellyek a fejedelem és nép beleegyezésével gyakorlat által hozattak életbe. Az írott törvények és a szokásbelieknek nagy része a magyar törvénykönyvben (Corpus Juris Hungarici) feltalálhatók. Egyébbiránt ennek első része a Hármaskönyv, világos országgyűlési törvény által Magyarországon, (mert Erdélyben a leopoldi köllevál törvénynek ismerte) soha törvénynek nem ismertetett, mindazáltal 300 éves szakadatlan gyakorlat után törvényes erejéről már ma talán senki sem kételkedik. Második része a magyar törvénykönyvnek a királyi decretumok, vagyis országgyűlési törvényczikkek. Ezek különféle tárgyu törvényeket foglalnak magukban, s a polgári magántörvények csak szerkesztéljel vannak beszöve, miért is nekünk mindeddig rendszerbe vett polgári törvénykönyvünk hibázik; mi pedig annyival kívánatosabb volna, mert az említett decretumokban sok törvények egymással egészen ellenkeznek; továbbá felette sok tárgy

van, mellyről egy betű törvényt sem bírunk, az országgyűlési decretumok is nagyon hiányosak, úgy hogy ezek közül többben csak az újabb időkben fedeztettek fel, s még eddig törvénykönyvünkbe be nem iktattattak; a különféle példányokban ismét különféle betű eltérések (varians lectiók) tapasztalhatók, mik gyakran tetemes zavart és kétséget okoznak. Ezen általános országos törvényeken kívül vannak még részletek is, mellyek csak egyes városokat, kerületeket, vagy személyeket illetnek. Így a kir. városok ügyei részint közös tárnoki törvények szerint, részint különös kegyelemlevelek (privilegia) vagy város statutumok szerint intéztetnek el. A kunok és jászok törvénykezési rendszerét, a Mária Therezia regulatoriumát az 1751 : 25-dik törvényczikk törvényesen helybenhagyta. A bányászti ügyekben Maximilian 1753-diki rendelete szolgál sinormértékül más hozzájárult két felvilágosítással, melly mellett azonban számos királyi rendeletek és leiratok szabályozzák a bányai dolgokat. Az egyházi törvényszékek vagy consistoriumok a canoni jog szerint hoznak ítéletet, mennyiben ez a honi törvényekkel, a honi zsinat végzéseivel s a korona jogaival nem ellenkezik. Végre egy rendszeres váltótörvénykönyv hiányát már régen érezte Magyarország, mindazáltal az ország régi ohajtása csak 1840-ben teljesítettett. Ha általános polgári törvényeinknek sokszor egymással ellentét, a gyakorlatnak pedig ingatagsága, a polgári törvénykezésünkben aggasztó bizonytalanságot szülnek: úgy fenytő törvényeinket s bünvádi eljárásainkat még sokkal hiányosabbaknak kell mondanunk. Ugyanis polgári törvényeinket igyekeztek legalább hajdan Verböczy; ő utána pedig a mai időkig több érdemes férfiak rendbehozni, úgyhogy már számosabb kézikönyveink vannak, mellyek a setét tömkelegben elég biztos szövélnek nyujtanak, de fenytő jogunkról igen kevesen irtak, s ezek munkái is, országgyűlési decretumaink csak szűk anyagot szolgáltatathatván, igen hiányosak és tökéletlenek. És így mind ekkoráig rendszeres büntető törvénykönyv nélkül van a magyar, s a vádlott élete, becsülete, nem annyira törvényektől, mint bírása értelmétől s jó akaratától függ.

98. §. B) Törvényszékek.

1. Az uris z é k (sedes Dominalis). Akár a jobbágnak földesura, akár ennek legyen amaz ellen keresete,

legelső bíró mindig az uriszék. Ugyanez az eset, ha más idegen indít pert a jobbágy ellen. Tagjai az uriszéknek maga a földesur, vagy annak tisztjei, vagy pedig a földesur által meghívott megyei táblabírák és tisztviselők. Törvényes bizonyosság gyanánt pedig jelen kell lenni egy szolgabírónak esküdtsárával együtt; következésképpen ezeknek, kivéven a tisztí számadásbeli ügyeket, az ügy elhatározásában szólójuk nincs, hanem csak arra ügyelnek fel, hogy a tárgyalatás törvényesen történjék. Ha azonban épen földesur és jobbágyok közti ügyek forognának fen: akkor az uriszékeken a földesur maga, vagy tisztjei soha elnökök vagy közbírák nem lehetnek, hanem másokat köteles kinevezni, valamint a szavazattal nem bíró jegyző is uraság tisztjei vagy ügyészei közül nem neveztethetik; ellenben az illy uriszékeken a törvényes bizonyoságon kívül ellenőrködés végetta megyei ügyész is jelen tartozik lenni. Büntettekben olly urodlakban, mellyek pallós joggal bírnak, jobbágyaikra nézve szinte az uriszékek első folyamodásu bíróságok; a feljebbvitel innen a vármegye törvényszékére; innen pedig a királyi és hétszemélyes táblára is megengedtetik.

2. Szolgabírói szék. Áll 1 szolgabíróból és 1 esküttől. Ezek ítélik el nemcsak a nemesek, hanem azon nemteleneknek ügyeiket is, kiknek földesuraik, szegények levén, uriszéket nem tarthatnak. Fenyítő ügyek ide nem tartoznak; a perek innen a megyei törvényszékre, innen a királyi és hétszemélyes táblára vitetnek.

3. Alispáni szék. Áll 1 alispánból, 1 szolgabíróból és 1 esküttől. Ennek már szélesebb köre van, mert adóssági követelésekben 200 forinttól 12,000 forintüg, zálogos ügyekben határozatlan sommaig ítélni lehet, csakhogy a jószágok egy vármegyében legyenek. A sommás visszahelyeztetési ügyek is, mellyek inkább politicus tárgyuak, ide tartoznak, s innen egyenesen a n. mélt. magyar udvari cancelláriához küldetnek; ha t. i. valamellyik fél oda folyamodott, különben rendes pörökben a felebbvitel azon az uton történik, mellyet a szolgabírói széknél megirtunk. Fenyítő perek ide sem tartoznak.

4. Megyei törvényszék. (Sedria). Tagjai: 4 táblabíró, szolgabíró, eskütt; ezenkívül jelen szoktak lenni a megyei jegyző (ez adja elő a pereket) és az ügyész, de ezeknek határozó szavazatjuk nincs. E törvényszék nemcsak polgári, hanem fenyítő, nemcsak itten kezdett, hanem

mint láttuk, felebbhozott perekben, sőt a protestánsok való ügyeiben is ítél, mint első folyamodásu bíró.

5. Kerületi törvényszék. Ezek tisztán első folyamodásu bíróságok, s egyedül polgári perekben ítélnek. Ezek ítélik el t. i. azon pereket, melyekben hajdan a nádor és ítélő mesterek bíraskodtak; különösen pedig a szerződések teljesítésére indított ügyek egyenesen ide tartoznak. A felebbvitel innen a királyi táblára és a hétszemélyes fő-törvényszékre történik. Illyen kerületi törvényszék 5 van, u. m. Debreczenben, Eperjesen, Nagyszombatban, Kőszeghen és Zágrábban.

6. Királyi városi törvényszék. A kir. városokban a bíró, néhány tanácsnokkal, ítél el minden polgárok közt való ügyet, valamint azokat is, melyek idegenek által polgár ellen indítottak, sőt nem személyes, hanem polgári vagyont illető keresetekben kebelbeli nemeselek felett is bíraskodik. Fenyítő perekben szinte első folyamodásu ítélőszék. A felebbvitel a protestánsok válópereiben s fenyítő ügyekben a királyi és hétszemélyes táblára, polgáriakban vagy tárnoki, vagy királyi személynöki székre történik, a szerint, a mint a városok privilegiumaiknál, vagy törvényeknél fogva ide vagy amoda soroztattak.

7. Királyi személynöki törvényszék. Áll magából a kir. személynökből (*Personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens*), és több általa nevezett bírákból. Ez tisztán felebbviteli bíróság a személynöki városokra nézve, s innen a pereket felebbvinni nem lehet.

8. Tárnokszék. Áll a főtárnok mesterből és néhány tárnoki városok küldöttjeiből. Ez szinte tisztán felebbviteli törvényszék, s minden esztendőben egyszer szokott tartatni Budán. A perek innen 300 frt értéken felül a hétszemélyes táblára felebbvitethetnek.

9. Jász- s Kuntörvényszékek. A Jászoknál és Kunoknál minden helységben van egy törvényszék, melly azon helység lakosai ellen, vagy abban a határban fekvő földek iránt indított perekben legelső bíró. A felebbvitel innen a kerületi kapitányi, majd a hármaskerületi törvényszékre, végre a nádor elibe történik, ki a Jászoknak és Kunoknak örökös grófja és bírája. Fenyítő ügyben első bíróság a hármaskerületi, honnan a legfőbb nádori székre viszik felebb pereiket.

10. Hajdúvárosi székek. Ugyanilly helybeli

biróság van a 6 hajdu városban is, csakhogy ezek pereiket a kerületi törvényszékre, s innen a királyi és hétszemélyes táblára viszik feljebb.

22. XVI. Szepesi városok törvényszékei. A 16 szepesi városok polgári pereiket a helység törvényszékétől az administratori, innen pedig a kir. személynöki székre viszik. A fenyítő perek a kerület székétől a királyi és hétszemélyes táblára mennek.

Kikindai, tiszai koronai s más szabad kerületek és rendezett tanácscsal bíró városok a helybeli tanácstól vagy az uriszékre, vagy egyenesen a megyei törvényszékre apellálnak.

12. Bányai törvényszékek. Magyarországon a 4 bányai kerület szerint ugyanannyi kerületi bányatörvényszék, s ezek alatt 18 helyettes bányaszék van. Legfelsőbb bíróság a bányai ügyekben a n. méltóságu királyi főítélőszék.

13. Váltótörvényszékek. Első bíróságu váltótörvényszékek vannak Pesten, Posonyban, Sopronban, Károlyvároson, Aradon, Debreczenben, Eperjesen, Fiumében, (és a katonai végvidékeken Zengben). A felebbvitel mind ezen váltótörvényszékektől a fiuméinak kivételével, melly tovább is a magyar tengermelléki kormányhoz viszi fel ügyeit, a pesti váltófeltörvényszékhez történik. Ez a királyi curiának külön s önállásu osztályát képezi, s egy elnökből, 6 bíróból, s több mellék személyekből áll. Azonban váltó ügyekben legfelsőbb ítélő szék a hétszemélyes tábla, mellynél e végett 2 előadó ülnök bíraskodik, de csak váltó ügyekben.

14. Nádoriszék. Ez a jászok és kunok felebbvitt perein kívül, ítél még a vármegyék közt fenforgó, és gyakorlaton alapított határ vagy visszahelyheztetési perekben.

15. Szentszék. Ezek a kath. egyházi megyékben állnak a kanonokokból s több kinevezett szentszéki bírákból, s nemcsak az egyházi rendre nézve képeznek priv. bíróságokat, hanem házassági (ha egyik fél protestans is), végrendeleti külső formaságok és hamis esküvések iránt indított ügyekben is ítélnek.

16. A pesti kir. egyetem akadémiai tanácsa. Bíraskodik az ide tartozó ügyekben, sőt fenyítő perekben is törvényes bizonyság jelenlétében.

17. A főméltóságu kir. ítélőszék. (Excelsa Curia Regia). Áll ez 3 elkülönözött önállásu osztályból, u.

m. a) a váltó feltörvényszékből, b) a kir. táblából, c) a hétszemélyes törvényszékből, s ezek összesen képezik a Pesten székelő főméltóságu királyi ítélőszéket.

a) A tekintetes váltótörvényszékről lásd 13-dik pont alatt.

b) A tekintetes kir. tábla. E kir. ítélőszék munkaköre igen szélesen ki van terjedve. Ugyanis azonkívül, hogy a főnebb előszámlált törvényszékektől s a Hajdu városoktól minden polgári fenyítő és házassági (kivevén az urbéri és nemesedési ügyeket, melyek a királyi helytartótanácsra, s a summás visszahelyheztetési pereket, melyek egyenesen a magyar udvari cancelláriára vitetnek; s a jászoknak és kunoknak polgári és fenyítő pereit) a királyi városoktól pedig és a XVI. szepesi városoktól minden fenyítő és házassági ügyek megrostálás végett ide hozatnak, még számos polgári, sőt fenyítő perekben is első bíró (primae instantiae forum). A kir. tábla czíme tekintetes, de tagjai nagyságosak, s egy rangban vannak a helytartói tanácsosokkal. — Mi Magyarországnak a kir. tábla; az Horvát- és Tótországnak a báni tábla Zágrábban. Elnök a bán vagy helyettese. A felebbvitel innen egyenesen a hétszemélyes táblára történik.

c) A főméltóságu hétszemélyes tábla. Nevét onnan vette, hogy 1-ör csak 7 tagja volt, de 1723-ban 8, 1741-ben ismét 4 taggal megszorítottatott, 1846-ban pedig a nádor elnöksége alatt számlált 20 hétszemélyest, kik közt 5 az egyházi főrendből, 7 a mánási, 8 a nemesi karból nevezetett; ide járultak még a váltó ügyek és bányász dolgok előadói. Ez a törvényszék a legfőbb bíró az országban, minden néven nevezhető perekre nézve, kivevén a személynöki, a jász és kun, szentszéki és katonai ügyeket. Egyedül felebbviteli törvényszék.

99. §. C) *Észrevételek a magyarországi igazság kiszolgáltatásra.*

I. A királyon kívül s ennek alárendelve az egész országra nézve 3 rendes országos bíró van, u. m. a nádor, az országbíró, a kir. személyes jelenlétel (az ország primása) vagyis inkább ennek helytartója, ki röviden kir. személynöknek nevezetik. Rendes országos bírónak hi-

vatnak: mert 1) a kir. curián vagy az elnökség, vagy az ül-
nökség hivatalukhoz van kapcsolva; 2) mert a magyar tör-
vénykezés folyamatát birói parancsolatokkal (Mandatis judi-
cariis) kormányozzák; 3) mert a kir. táblához mindenik
nevez ki 2 ülnököt, például a nádor az alnádort és 1 ítélő-
mestert, az országbíró az alországbíró és 1 ítélő merstert,
(a primás 2 érseki táblabíró) s a kir. személynök 2 ítélő-
mestert. Horvát, Tót- és Dalmátországokban ismét a bán
országos bíró, valamint némelly kir. városokra nézve a
főtárnok, ki szinte választ magának egy altárnokot, a ne-
vezett városokhoz birói parancsolatot adhat, és a hétszemé-
lyes törvényszéken közbíró.

II. Közöséges panasz Magyarországon, hogy a pe-
rek folyamata felette lassu. Ezt tagadni nevetséges, szépi-
teni együgyűség volna. Véleményem szerint a lassuság
okai körülbelül e következőkben fekszenek: 1) a bírák
sokszor szerfelett kegyelmesek, s a per siettetésére czélozó
per non defendit s a kitörlő ítéletek hozásával kése-
delmeznek. 2) Állandó törvényszékeink csak a váltó, kerü-
leti, királyi és hétszemélyes táblák; többi ítélő székeink
csak ritkán ülnek össze. 3) A polgári ítélőszékek a fenytő
törvényszékektől elválasztva nincsenek, pedig a kir. curián
épen ez a főoka, hogy oly kevés polgári perek vétethetnek
fel, mert a fenytő ügyek annyira egymásra halmozvák,
hogy ámbár a kir. tábla sokszor törvény szünet alatt is két
külön teremben tart ülést, még sem elégséges arra, hogy
a felhozott fenytő pereket elvégezhesse. 4) A szegények
perei a sortartásnak divatbéli kimenetele által meglehetősen
visszatoltnak. 5) Sok pernek öt törvényszéken kell keresz-
tül menni.

III. A felebbvitelek (apelláták) philosophiája Magyar-
országon épen megfordítva áll. A csekély értékű, könnyen
tisztába hozható keresetnek legtöbb, a legbonyolodottabb,
egész könyv és levéltárakat kívánó kir. táblai, életet és jó-
szágot veszélyeztető pereknek pedig legkevesebb forumon
kell keresztül menni.

IV. A prókátorok valódi hazája a hatalmas Albion, s
mindjárt közelkezik utána kedves magyar hazánk; melyre
nézve ebben igen hasonlítunk egymáshoz. Ki meggondolja,
hogy törvény-könyvünkben igen sok törvény van, mely
nem törvény, mert gyakorlatból kiment, és igen sok tör-
vényt törvény-könyvünkben hiába keresünk, pedig tör-

vény, mert gyakorlatban van; ki megfontolja, hogy alig van tárgy, melyre törvénykönyvünkől valamit *pro et contra* fel ne hozhatnánk: az magától is rájön, hogy nálunk a vastag könyvből újabb meg újabb detectioknak, tüfinomságu végetlen elmés megkülönböztetéseknek és a casuisticának tágas és kövér mező nyílik, mely magában Pestben két annyi ügyvédet eltart, mint mennyit öt országban (Cseh, Morva, Galiczia, Stajer, Dalmát) összesen számlálnak. Ez ügyvédi bőségnek ugyan másik oka még az, hogy nálunk nincs megszabva számuk, mint a szomszéd ausztriai tartományokban; hanem mindenki, kinek kedve, hajloma, egy kis törvény tudománya és egy körmöczi aránya van, Themis bajnokának felesküdhetik.

V. A nemzet erkölcsiségének, birtoki törvények célirányosságának, s nem ritkán a vagyoni állapot öregbedésének is megítélésére igen hasznos volna tudni a folyamatban levő mindennemű polgári perek számát. Hogy azonban ebből valamit biztosan következtethessünk, az egész országból, és több évekről kellene az adatokat megszerezniünk, hogy innen az évi közép számot megtudhassuk, a perek különféle nemeivel együtt. Illyen egész országra szóló summariumra, minden igyekezetem mellett is, szert nem tehettem.

A fenyítő perekre nézve már több adatokkal birunk. Azonban e tárgy sokkal nagyobb levén, s egy különös munkát igényelvén; itt csak rövid vázlatokban terjesztem elő a talált eredményt. Ugyanis 1840. april 1-ső napjától kezdve 1846. martius utoljáig, és így 6 év alatt, közép számmal évenként 17,123 rab fordult meg a vármegyék, szabad kerületek, kir. városok és vérhatalommal bíró uradalmak börtöneiben. E számból felmentetett 987, a többi elítéltetett. Voltak pedig férfiak 15,439 (90⁰/₀); nő 1684 (10⁰/₀); nemes 2163 (13⁰/₀); nem nemes 14,960 (87⁰/₀). Vádoltatott pedig gyilkosságért 684 (6⁰/₀); gyermek-vesztésért 312 (2⁰/₀); vérengzésért 1056 (6⁰/₀); parázñaságért, 230 (1¹/₂ ⁰/₀); gyújtogatásért 348 (2⁰/₀); lázadó, rágalmozó, csarvargó, szökött katona stb. volt 2614 (15⁰/₀); marhatolvaj 1390 (8⁰/₀); másféle tolvaj és orgazda 9947 (59¹/₂ ⁰/₀); csalásért 547 (3⁰/₀).

A börtönjavítást már több hatóságok megkezdték; de igen különböző sikerrel. Legkitűnőbb ezek közt Komárom vgyének magán-rendszer szerint épült célszerű börtön-

töne. Szinte illyet építtetett Poson vgye 1845-ben, 60 cellára; mellyek úgy vannak alkalmazva, hogy a rabok dolgozhassanak is. Torontál, melly 10 év óta rabjait dolgozni ki nem bocsátja, a rabok egészsége s erkölcsisége nem kis kárával, 1846-ban szinte 120 rabra magános rendszerű börtönt építtetett; de ohajtható, hogy e szobák ne legyenek szennyet, scorbutot s minden piszkot szülő alacson vermek, millyenek körülbelől Bihar megyeéi, mellyekre Jonathán csak szánakodva pillantana, Trörler, Julius, Bentham és Szemere pedig Eötvössel együtt azt mondanák: Nem értetétek az emberiség szent érdekében hozzátok intézett szavainkat. Több megyékben a börtönök dolgozó házakkal vannak egybekapcsolva. Illyenek vannak Pesten a városnak, és a megyének, Jászberényben, Miskolczon, Kassán, Komáromban, Szekszárdon, B. Gyarmaton, Gyulán (fonóház), Aradon, s legközelebb Kaposvárott.

FÜGGELÉK.

100. §. Magyarországi takarékpénztárak forgalmának kimutatása.

A hazai pénztárak közt első helyet foglal a pesti, és miután budai vetélytársa oda birta, hogy már naponkint nyitva áll, feltehetni, hogy első helyen maradand is, mi különben a helybeli körülményeknél fogva igen természetes, ámbár némi adminisztrationalis dolgokban másoktól megelőztetik.

1. A pesti takarékpénztár vagyonbeli állapota következő:

1845-ik év végével fenmaradt teherállás	2,056,518 f. 42 kr.
46-ik 5% betételek	1,033,629 „ 25 „
46-ik 4% „	827,005 „ 23 „
46-ik év 6% befizetett kamat . .	139,789 „ 9 „

Összesen 4,056,942 f. 39 kr.

Visszafizetett 5% betétel és kamat . .	818,995 „ 27 „
4% „ „ „ . .	650,107 „ 55 „
Kezelési jövedelem a tartalékpénztárban	35,985 „ 58 „
Marad ezen év végével egész teherállás	2,551,853 „ 19 „
Ebből kölcsönöztetett	2,452,889 „ 31 „
Marad készpénz a pénztárban	98,963 „ 48 „

2. A posoni takarékpénztárnak, részletes számadását nem bírjuk, de a B. P. Híradó 559-dik számából látjuk, hogy az érdeklettek betételi összelete 1,606,558 ft 2 kr., az azoknak visszafizetett öszlet 1,405,115 ft 2 kr., az

Első Rész.

összes igazgatás alatti vagyon a számadási év bezártával volt 2,112,112 ft 53 kr. ingatlan zálogra kölcsönöztetett 971,410 ft 48 kr., előlegezésekre 508,979 ft 30 kr., statuspapirokra fordítatott 270,575 ft, készpénz a pénztárban 161,481 ft 20 kr., tiszta nyereség volt 9,137 ft 2 kr., melyből egy 50 fős részvénynek osztalékul jutott 20 ft.

3. A kisebbek közül, melyek számadásait birjuk, első a s o p r o n i, mely 1843-tól 1846-ig következő forgalmat mutat ki: B e v é t e l e k: részvénytőke 15,000 ft, 5% betételek 224,651 ft 40 kr., 4% betételek 613,853 ft 50 kr., könyvecskékért 294 ft 46 kr., díjak 789 ft 50 kr., előlegezések, kölcsönök és realitások kamatai 51,126 ft 6 kr., visszafizetett kölcsönök 78,373 ft, visszafizetett előlegezések 78,894 ft 10 kr., eladott statuskötelezvények 33,584 ft 4 kr., ö s s z e s e n 1,096,567 ft 32 kr. K i a d á s o k: kamatozó részvénytőke 15,000 ft, kikölcsönözött tőkék 259,870 ft 40 kr., előlegezések 199,668 ft 51 kr., visszafizetett 5% betételek 70,290 ft, visszafizetett 4% betételek 390,546 ft 11 kr., visszafizetett 5% kamatok 4,460 ft. 11 kr., tőkésített kamatok 8,481 ft 42 kr., bevásárlott statuskötelezvények 63,578 ft 3 kr., tiszta nyereség 7,982 ft 3 kr., kezelési költség 5492 ft 54 kr., realitás és egyéb 32,301 ft, készpénz dec. 31-kén 1846: 24,729 ft 6 kr., ö s s z e s e n 1,096,567 ft 32 kr. Egyedül 1846-ban betett 4% kamatra 291,109 ft 30 kr., visszafizetett pedig 232,137 ft 14 kr.

4. Az e p e r j e s i takarékpénztár illy forgalmi öszletet nyilvánít: a b e v é t e l e k 1845—1846-ig rugtak 82,469 ft 32 kra, zálogbeli megtérítés 114,603 ft 6 kr., váltóbeli megtérítés 101,695 ft 10 kr., egész bevétel 304,643 ft 29 kr., visszafizetett betételek 52,927 ft 55 kr., visszafizetett kamatok 1145 ft 3 kr., zálogra kölcsönözöttek 137,292 ft 27 kr., váltókra 108,940 ft 20 kr., kezelési költség 407 ft 25 kr., zsold 988 ft.

5. Utána következik a m i s k o l c z i takarékpénztár, mely másfél évi működéséről ezeket mutatja ki: 1846-ik év utolsó napjáig összes bevétel volt 278,039 ft 6 kr., maradvány 5106 ft 36 kr., k i a d á s 272,932 ft 30 kr., egész évi forgalom 556,077 ft 12 kr.

6. A p é c s i takarékpénztárba, mely 1845-ki máj. 1-től ümükdik, 1846. dec. 31-kig betéttett 4% kamatra 129,281 ft 39 kr., az összes bevétel pedig rugott 216,203 ft 38 kra, visszafizetett betétel 67,248 ft 50 kr., előlegezések ingókra

26,192 ft 20 kr., kölcsönök ingatlanokra 74,852 ft, ingatlanra kikölcsönözött részvénybetétel 15,000 ft, hivatalnokok fizetése 1219 ft 20 kr., készpénz maradvány 8341 ft.

7. A v e s z p r é m i takarékpénztár keletkezett 1846. évi jan. 1-én és dec. 31-kig következő üzletet nyilvánt: Bevétele: részvénybefizetés 30,000 ft, 5% betétel 100,983 ft 18 kr., 5% alóli betételek 10,531 ft 7 kr., tőkésített kamatok 357 ft 37 kr., kölcsön és előlegezésektől befizetett 6% kamat 4665 ft 59 kr., kölcsön és előlegezés visszafizetése 21,987 ft 28 kr., könyvecskék díja 49 ft 44 kr., bejegyzési díj 167 ft 57 kr., őrzési díj 18 ft 39 kr., tüzelési biztosítás díja 204 ft 47 kr., váltóbeszedési 55 ft 22 kr., részvényátíratási díj 49 ft, arany agio 48 ft 56 kr., összes bevétel 169,119 ft 45 kr. Kiadás: kölcsönök és előlegezések 131,122 ft 54 kr., visszafizetett 5% betételek 21,935 ft 52 kr., visszafizetett 5% alóli betételek 9331 ft 7 kr., tőkésített kamatok 357 ft 37 kr., kifizetett betéti 5% kamatok 629 ft 9 kr., kifizetett betéti 5% alóli kamat 51 ft 46 kr., tüzelési bizt. kiadása 168 ft 29 kr., kezelési költség 605 ft 27 kr., a pénztár készpénzbeli állapota 4917 ft 33 kr., összes kiadás 169,119 ft 54 kr.

8. A b u d a i takarékpénztár még csak 1846-ik év végén keletkezett és decemb. 31-kén kimutatott: készpénzben 30,379 ft 3 kr., betételekben 42,251 ft 13 kr., részvényekben 23,550 ft, cautiókban 1600 ft, visszafizetett előlegezések 11,919 ft 20 kr., díjak 106 ft, összesen 110,177 ft 36 kr., mely összegből kölcsönre stb. kiadatott 67,318 ft, maradt készpénz 42,859 ft 36 kr.

9. A r a d i takarékpénztár a pesti után 5 hónappal keletkezett és 1846-diki decemb. 31-kén következő állapotot mutatott ki: készpénz a pénztárban 16,036 ft 52 kr., hypothekában 29,141 ft, váltókban 57,500 ft, hátralevő kamatokban 14 ft 24 kr., követelésekben 210 ft 8 kr., összesen 102,902 ft 24 kr., a betevőknek tartozott 79,725 ft 9 kral., részvény üzlet 20,000 ft., előleges beszámítolat, előkamatok, díjak stb. 791 ft 30 kr., osztalék 2,385 ft 45 kr., összesen 102,902 ft 24 kr.

10. D e b r e c z e n i takarékpénztár második félévről a P. Hirlap czekei közli: Bevétele: részvénybefizetés 15000 ft, betételek 42,227 ft, előlegezések kamatai 160 ft 6 kr., kölcsönök kamatai 148 ft 50 kr., leszámítolások 781 ft 34 kr., irásdíjak 196 ft 12 kr., késedelmi kamatok 1 ft 51 kr.,

könyvecske díjak 25 ft, részvényátlírási díjak 34 ft 30 kr., felülfizetés aranyokra 2 ft 36 kr., letéti díjak 2 ft 42 kr., visszafizetett előlegezések 6252 ft 30 kr., visszafizetett leszámítolások 29,138 ft 22 kr., visszafizetett kölcsönök 7325 ft, összesen 101,896 ft 3 kr. **Kiadás:** költségek 1466 ft 32 kr., előlegezések 11,689 ft 24 kr., leszámítolások 47,233 ft 23 kr., kölcsönök 24,260 ft, hivatalnokok 380 ft, visszafizetett betételek 9357 ft 44 kr., betételeknek fizetett kamatai 1 ft 2 kr., leszámítolási kamat visszafizetés 16 ft 48 kr., készpénz 7491 ft 20 kr., összes kiadás 101,896 ft 3 kr.

11. **Szegsárdi takarékpénztár** Tolnában 1846-ik évi november 1-én keletkezett, melynek részvénybefizetése tett f. é. január 1-ső napján 20,000 p.ftot. Egyéb bevételci emelkedtek 46,000 p.ft-ra. Kikölcsönözöttet 22,120 ft. Az egész forgalom volt 93,964 ft 6 kr. p. p.

12. **Nagyvárad** legújában keletkezett takarékpénztár 30,000 p. ft részvény alaptőkével.

13. **A szeged-csongrádi takarékpénztár** 500 darab 100 p. ftos részvényekre alapítva, megnyitott 1845. octob. 1-én, 50 száztól, összesen 25,000 p. ft lefizetéssel. A részvények mostani ára 140—150 p. ft. **Bevétel** volt a megnyitás napjától kezdve 1846-ik év végéig: alaptőke 25,000 ft, betételek 134,599 ft 9 kr., kamatok 6225 ft 24 kr., díjak 615 ft 18 kr., visszafizetések, kölcsön, előlegezések s leszámítolások 56,806 ft 19 kr., összesen 222,846 ft 10 kr. **Kiadás:** kölcsönökre 66.130 ft, előlegezésekre 14,927 ft 19 kr., leszámítolásokra 99,568 ft. 30 kr., visszafizetett betételekre 33,196 ft 28 kr., kamatokra 743 ft 59 kr., beszerzésekre 1265 ft 16 kr., költség 2029 ft 10 kr., összesen 217,857 ft 42 kr. **Készpénz** bel maradvány 4988 ft 28 kr. **Haszon:** kész pénzben 402 ft 33 kr., butorokban és nyomtatványokban 1115 ft 57 kr., összesen 1518 ft 30 kr. A társaság „Vagyon talanok pénz tára“ czim alatt, olly alapítványt is létesített, melyből ingatlan vagyombeli biztosítékot, vagy zálogot sem adható, különben szorgalmas becsületes magaviseletű kézművesek és napszámosok, betegség és más viszontagságaik esetében, egy választmányi tag ajánlatára 20 p. ftig, száztól hármas kamat mellett, kölcsönzéssel segitetnek. Ezen pénztárba tétetik, az alapszabályok értelmében, minden évi osztalék egy negyede, azon időtől kezdve, midőn a tartaléktár a részvényesek által befizetett alaptőke mennyiségére nő-

vekszik; addig pedig önkényes ajánlatok, s ezeknek kamatai fordítanak ezen pénztár növelésére. Jelenleg ez intézet adakozásokból 147 pft 54 krt. kezel.

14. A győri takarékpénztár 300 darab 100 p. ftos részvényen, melyből azonban készpénzben csak 50 p. ft fizetett be, alakult 1845-ben. A részvények mostani kelete 230 pft. 1845-ben a bevétel volt: az érdeklettek betételeiből 189,930 ft 9 kr., részvénybetételek 15,000 ft, betétkönyvi díjakból 61 ft. Kamatok: kölcsöntől 1240 ft 14 kr., előlegezésektől 1764 ft 11 kr., lerovásoktól 1969 ft 21 kr. Visszafizetések: kölcsönökből 800 ft, előlegezésekből 97,562 ft, lerovatokból 123,793 ft 28 kr. Beirati díjak 242 ft 20 kr., késedelmi kamatok 2 ft 44 kr., részvényátírási díjak 47 ft 30 kr., összesen 432,412 ft 57 kr. p. p. Kiadás: butorokra 460 ft 35 kr., költségek 1338 ft 45 kr. Visszafizetések: kamatozó tőkéből 66,791 ft 56 kr., kamatokból 2728 ft 19 kr., kölcsön 40,730 ft, előlegezés 138,740 ft, lerovat 166,693 ft 28 kr., összesen 417,483 ft 3 kr. p. p. 1846-ban bevétel. Az érdeklettek betételei 390,258 ft 57 kr., betétkönyvi díjak 51 ft. Kamatok: kölcsöntől 4068 ft 45 kr., előlegezésektől 2672 ft 18 kr., lerovatoktól 2829 ft 52 kr. Visszafizetések: kölcsönből 6528 ft 24 kr., előlegezésekből 193,327 ft, lerovatokból 231,255 ft 9 kr. Beirati díjak 354 ft 8 kr. késedelmi kamatok 19 ft 47 kr., részvényátírási díjak 16 ft, státuskötelezvények kamatai 2147 ft 27 kr., eladott státuskötelezvények 83,914 ft 22 kr., összesen 917,443 ft 9 kr. p. p. Kiadás: megvett státuskötelezvények 84,607 ft 27 kr., státuskötelezvényi kamatok pótlása 789 ft 22 kr., költségek 557 ft 6 kr., szolgálati járandóságok 966 ft 40 kr. Visszafizetések: kamatozó tőkéből 250,921 ft 39 kr., kamatokból 7519 ft 3 kr., kölcsön 88,728 ft 24 kr., előlegezés 209,426 ft, lerovat 245,110 ft 14 kr. Egész összeg: 888,625 ft 55 kr. Pénztári maradvány: 28,817 ft 14 kr. Tiszta jövedelem 1846-ban 2162 ft 43 kr. p. p.

15. A Heves megyei takarékpénztár 400 darab 100 p. ftos részvénydíjakkal s felében már le is fizetett alap-tőke biztosítás mellett, 1846. auguszt 17-ik napján alakult s ezen időtől 1847-ik év január 1-ső napjáig bevétel: Részvénydíj 15,500 ft. Takarékpénztár betételek és felül fizetések: 33,003 ft. Kamatok, költsön után: 19 ft 19 kr. Díjak; beíratási: 163 ft. 50 kr., Könyvecske: 7 ft 42 kr., összesen: 48,693 ft 51 kr. pp. Kiadás. Kifizetett be-

tételek és felül fizetések: 1540 ft; száztól 5-tös kamatban: 3 ft 45 kr. Kölcsön: 19,130 ft. Zálogra: 2991 ft 50 kr. Intézeti költségek: 592 ft 18 kr., összesen: 24,257 ft 53 kr. pp. 1847. jan. 1-től, június 9-ik napjáig: Bevételek: részvénydíj: 20600 ft. Takaríték betételek és felülfizetések: 53,263 ft 4 kr. Kamatok; kölcsön után: 674 ft 49 kr., előlegezés után 94 ft 5 kr. Díjak; beiktatási: 299 ft 51 kr., könyvecske: 18 ft 33 kr., zálogörzési: 6 ft; részvény-átírási: 7 ft. Visszafizetett kölcsönök és előlegezések: 2,111 ft 15 kr. Elegyes: 2 ft 4 kr., összesen: 77,076 ft 41 kr. (Jegyzés. A részvénydíj mennyiségiben 600 pft az ellenőr által kézpénzben letett biztosíték). Kiadás: kifizetett betételek és felülfizetések: 3,659 ft 48 kr., száztól ötös kamatok: 46 ft 33 kr. Kölcsön: 61,960 ft. Zálogra: 8,568 ft 31 kr. Intézeti szükségekre 839 ft 15 kr. Hivatalnokok fizetésére: 350 ft 31 kr. Elegyes: 32 kr., összesen: 75,425 ft 10 kr, pp.

16. A temesvári takarékpénztár 1846. ápril. 6-án nyitott meg 400 darab, 100 pftos részvényekre le-
vén alapítva, mely részvények értékének eddig csak fele azaz 50 pft. van befizetve. Mostani kelete 170 pft. 1846. ápril. 6-tól dec. 31-ig. Bevételek: részvénytőke: 20,000 ft. Betéti tőke: 193,088 ft 55 kr. Könyvecskéért: 45 ft 18 kr. Előlegezés: 269 ft 5 kr. Beiktatási díj: 624 ft 13 kr. Kölcsön kamat: 214 ft 37 kr. Előlegezési kamat: 1985 ft 33 kr. Visszafizetett előlegezések: 60,589 ft 29 kr. Összesen: 278,746 ft 10 kr. Kiadás: Költsön ingatlanokra: 62,320 ft 38 kr. Előlegezés zálogokra 48,887 ft 20 kr., váltókra: 102,686 ft 38 kr. Betéti visszafizetések: 17,889 ft. Betéti tőke kamatok 98 ft 20 kr. Tőkésült kamat kamatok 64 ft 19 kr. Kamat leszámolások: 17 ft 20 kr. Butorokra: 566 ft 38 kr.,kezelési költség: 1730 ft 35 kr. Pénztári maradvány 44,485 ft 22 kr. Tisztaháson 1718 ft 43 kr. 1847. január 1-sőtől ápril 30-ig összes bevétel és forgalom: 514,777 ft 45 kr. Kiadás: Ingatlan jószágokrai kölcsön: 114,320 ft 38 kr. Ingó zálogokra: 97,398 ft 20 kr. Váltói leszámolások: 234,548 ft 28 kr., összesen: 496,595 ft 26 kr. Készpénz: 18,182 ft 19 kr.

17. A nagyszombati takarékpénztár 1846. július 1. nyitott meg. Ezen időtől azon évi decemb. 31-ig. Bevételek: Érdeklettek betételei: 75,971 ft 30 kr. Részvény befizetések: 15,000 ft. Hivatali biztosíték: 480 ft. Ka-

mat; költsöntől: 827 ft 30 kr., előlegezésből: 472 ft 12 kr.,
metallique: 150 ft. Előlegezési visszafizetések: 23,547 ft 30
kr. Bécsi takarékpénztárból: 2,000 ft; Könyvecskékért: 46
ft 35 kr. Escompt könyvecskék és váltókból: 13 ft 21 kr.
Beirati díj: 65 ft 6 kr. Késedelmi kamatok: 5 ft 2 kr. Rész-
vény átirások 17 ft 30 kr. Letétörzési díj: 37 ft. Biztosíték:
48 ft 18 kr. ö s s z e s e n : 118,681 ft 34 kr. pp. Kiadás: vá-
sárlott státus papirosok: 6,000 ft. Kelet különbség 547 ft,
státus papirosi kamat pótlék: 133 ft 4 kr. Költség: 956 ft 1
kr. Díjak: 251 ft 40 kr. Biztosíték kamat: 12 ft. Érdéklettek,
tőkéinek visszafizetése 13,059 ft. Kamat: 68 ft 40 kr. Elő-
legezés: 41,227 ft 50 kr. Költsön: 33,860 ft. Escompt:
203 ft. Kamat leszámolások: 134 ft 10 kr. Biztosíték: 1 ft
19 kr. Pénztári maradvány 1846. dec. 31-én 22,227 ft 50 kr.

18. Az esztergomi takarékpénztárnak 300 részvé-
nyese van. Egy részvény eredeti becse 50 pft; mostani ke-
leti: 125 pft. 1846. január első napjától, decem-
ber utolsó napjáig. Bevétel: 1545-diki pénzma-
radvány: 14,337 ft 46 kr., 5% betételekből: 170,319 ft 25
kr., 4% betételekből: 140 ft. Váltók visszaváltásából:
138,045 ft. Kötelezvények visszafizetéséből 4,100 ft. Záló-
gok: 7299 ft. Könyvecske, váltó és kötelezvény díjakból:
264 ft 23 kr. Beigntatási stb. díjak: 1144 ft 23 kr. Escompt és
rendkívüli jövedelem: 23 ft 49 kr. Kötelezvények, váltók
és zálogok kamataiból 5522 ft 58 kr. Ugyanezeknek előre
fizetett kamataiból: 480 ft 38 kr., ö s s z e s e n : 341,677 ft
22 kr. Kiadás: az 1845-ik évi pénzmaradvány: 14,337
ft 46 kr., 5% Betételekből visszafizettetett 64,041 ft 50 kr.
A betételeknek és ezek tőkésített kamatainak kamataira:
1658 ft 33 kr. Váltó levelekre: 168,896 ft. Kötelezvényekre:
32,932 ft. Zálogokra: 13,178 ft., 1845-ik és 1846-ik évi
házbér fizetések, butorzatok és egyéb költségek: 1901 ft
55 kr. Budai takarékpénztárba: 30,000 ft. Ö s s z e s e n :
326,946 ft 4 kr. Készpénzbéli maradvány: 14,731
ft 18 kr. pp.

19. A k ö s z e g i takarékpénztár pénzalapja 300 da-
rab egy száz pengő forintos részvényekből alakított;
elsőben 1844-ik évi december utoljáig 2 pft elkerülhetlen
költség fedezési díjjal 52 pft fizettetvén a részvényekért;
mostani becsek 200 pft. 1846-ik évi auguszt 1-ső nap-
jától azon évi december utolsó napjáig. Be-
vétel: Pénztári maradvány 1846. aug. 1. 15,721 ft 53½

kr. Felek 5% betételei: 68,448 ft 2 kr., 4% betételek: 28,058 ft 20 kr. Visszafizetett váltók: 123,266 ft 36 kr. Költsön visszafizetése: 2,800 ft. Kiváltott portékák 2,402 ft 30 kr. Visszaváltott status kötelezhvények: 7348 ft. Befizetett kamatok: 5,105 ft 42 kr. Díjak és járandóságok: 548 ft 58½ kr., 5% status kötelezhvények kamatai: 150 ft. Könyvecskék és lapok jövedelme: 17 ft 59 kr. Összesen: 253,868 ft 1 kr. K i a d á s : A felek 5% betételeinek visszafizetése: 50,111 ft 4 kr., 4% betételek visszavétele: 27,775 ft 25 kr. Beváltott váltók: 120,016 ft 18 kr. Ingatlan javakra adott kölcsönök: 20,447 ft 12 kr. Előlegezések portékákra, 1,311 ft 30 kr., status kötelezhvényekre adott előlegezések: 10,550 ft. Beszerzett 5% status kötelezhvények: 6,770 ft 50 kr. Megvásárlott 1839-ik évi status kötelezhvények: 3,817 ft 30 kr. Betételektől fizetett kamatok: 1,693 ft 39 kr. Folyó költségek: 622 ft 38 kr. A p é n z t á r m a r a d v á n y a 1846-ik évi Decemb. 31-én 10,751 ft 55 kr.

20. B a j a i takarékpénztár 1847. mártius 2-án tartván alakító gyűlést 400 darab száz pengő forintos részvénnyel alakulván, alaptőkéje 40,000 pft.

21. J á s z b e r é n y i takarékpénztár: szinte legujabban alakítván alaptőkéje 25,000 pft.

22. A s z a t h m á r i takarékpénztár: 500 darab 20 pftos részvényekre alapítva, 1847. febr. 1. nyílt meg.

23. A z á g r á b i takarékpénztár 1846. decemberben 400 darab 100 pftos részvénnyel kezdte életét.

24. Szepesti takarékpénztár alapja 300, száz pftos részvény; melynek eddig fele fizettetett be, 1846-ik ápril 1-től decemb. végéig összes bevétel 1,07,292 ft 37 kr. pp.; kiadás 99,861 ft 32 kr. pp. Kölcsönöztetett ingóságokra 19,015 ft 16 kr., fekvő vagyona, 8506 ft, váltókra 53,896 ft 20 kr. Visszafizettetett: ingóságok után 12,554 ft 4 kr., fekvő vagyona után 225 ft, váltók után 37,672 ft 22 kr. Mult évi tiszta jövedelem 691 ft 21 kr. pp.

25. Losonczi takarékpénzt. jelenleg alaptőke 400 részvény után 10,000 ft; bevételi összeg 5 kamatra 12,072 ft; 4 kam. 13,160 ft; összesen: 25,232 ft. Kölcsönzések a pénzt. 12,991 ft; tartalék pénzt. 11,535 ft; kifizetett betételek 7,223 ft 47 kr. Van a pénztárban: 7,389 ft pp.

Vége a komáromi, kassai, iglói, fehérvári és nagy-károlyi takarékpénztárak forgalmaikat be nem küldvén, ezeket nem közölhetjük.

T A R T A L O M.

I. OSZTÁLY.

Magyarország alapereje.

I. Szakasz.

	<i>Lap.</i>
1. §. A magyar föld	5
2. §. A magyar földszin különfélesége	7
3. §. A föld minősége és termékenysége	16
4. §. Éghajlat	17

II. Szakasz.

Lakosok.

5. §. A) Számokra nézve	18
6. §. B) Nyelvökre nézve	25
7. §. C) Vallásukra nézve	32
8. §. D) Lakhelyekre nézve	38
9. §. E) Életmódjokra nézve	41
1. Egyházi személyek.	
a) Római katolikusok	41
b) Görög katolikusok	43
c) Ágostai vallásuak	43
d) Helvetiai vallástételt tartóknál	44
e) Nemegyesült görög óhitűeknél	44
f) Zsidóknál	44

	<i>Lap.</i>
2. Tanítók	45
3. Tisztviselők	45
4. Szolgák	46
5. Jobbágymok és földdel bíró gazdák, zsellérek és lakók, kézmművesek, kereskedők	46
6. Katonák	50
10. §. F) Polgári állapotjukra nézve	50

III. Szakasz.

T e r m é k e k.

11. §. Növények országából	50
12. §. Állatok országából	59
13. §. Ásványok országából	66

IV. Szakasz.

Nemesítő ipar.

14. §. A nemesítő iparról általánosan	70
15. §. A) Növényországi gyártás	71
1. Kender, lenkésztmmények, papírosmalmok	71
2. Ser, pálinka, rozsolis, eczet, cukorgyárok	74
3. Lisztmalmok és kenyérsütés	77
4. Faeszközök készítése, hajógyárok	77
5. Olaj és dohánygyárok	78
6. Gyapot (pamut) készttmmények	79
16. §. B) Állatországi gyártás.	
Gyapjuszövetek, kalapgyárok	79
Selyemszövetgyárok, selyembombolító-intézetek	81
Bőrkesztmmények, kocsigyárok	81
Viasz és faggyugyertyák, sajtesinálás	82
Csontliszt (spodium) gyárok, szarvkésztmmények	82
17. §. C) Ásványországi gyártás.	
Arany, ezüst, rézművek	83
Vashámorok és gyárok	83
Üveghuták	85
Cserépedény, kőedény és porcellángyárok	86
Szappankészítés, hamuzsírforés, puskapormalmok, timsó- gyárok	88
Festék és vagytanigyárok	89

V. Szakasz.

Kereskedés.

	<i>Lap.</i>
18. §. Magyar kereskedés általában	89
19. §. a) Belső kereskedés	89
20. §. b) Külső kereskedés	91
I. Értéke azon tárgyaknak, melyek külföldről és az ausztriai tartományokból Magyarországra behozattak 1845-ik évben	93
II. Értéke azon tárgyaknak, melyek Magyarországból a külföldre és ausztriai tartományokba 1845-ik évben kivitettek*)	94
21. §. Jegyzetek a magyar külső kereskedésre	95
22. §. Átmeneti kereskedés	97
23. §. Hajózás.	
a) Tengeri hajózás	97
b) Folyóvízi, csatornai hajózás	101
24. §. Segédeszközei a magyar kereskedésnek	102

II. OSZTÁLY.

Magyarország alkotmánya.

I. Szakasz.

25. §. Alaptörvények	104
--------------------------------	-----

II. Szakasz.

Thrónörökösödési jog.

26. §. a) Születés által	105
27. §. b) Koronázás alkalmával	106

III. Szakasz.

A) A magyar király.

28. §. 1) Rangja	108
29. §. 2) Czimje	109
30. §. 3) Vallása	109
31. §. 4) Nagykorúság. Gyámság	109

*) A szövegben ezen czim kitételébe becsuszott hiba ezzel kiigazítatik.

	<i>Lap.</i>
32. §. Az ország ékességei	109
33. §. Czimer	110
34. §. Fejedelmi lakás	110
35. §. Királyi udvar. Ország zászlósai	110
36. §. a) A nádor	111
37. §. b) Királyi helytartó	112
38. §. c) Többi országzászlósok. Koronaörök	112
39. §. d) Szent István vitézrendje	113
40. §. e) Királyi udvarnokok. Aranysarkantyus vitézek	114

IV. Szakasz.

41. §. A király jogai	114
---------------------------------	-----

Egyházi dolgokban.

a) A római és görög katolikus egyházban	115
b) Az evangélikus egyházban	116
42. §. A magyarországi protestánsok országos jogai	116
43. §. c) A görög nemegyesült óhitű egyházban	116
44. §. A király jogai politikai tárgyakban	117
45. §. A király jogai országgyűlésen	118
46. §. A magyar karok és rendek	119

A magyar karok és rendek jogai országgyűlésen.

47. §. A magyar országgyűlés	119
48. §. Az országgyűlés tárgyai	122

Jogai az országrendeknek országgyűlésen kívül.

49. §. Közönségesen	123
50. §. A katolikus főpapság jogai	124
51. §. A mágnások jogai	126
52. §. A királyivárosok és polgárok jogai	126
53. §. A szabad kerületek s más szabadosok jogai	127

A parasztok állapotja és viszonya.

54. §. A királyhoz és országhoz	132
---	-----

III. O S Z T Á L Y.

I. Szakasz.

Politikai kormánytestületek.

55. §. 1. Magyar királyi udvari cancellaria	133
---	-----

	<i>Lap.</i>
56. §. 2. Magyar királyi helytartó tanács	135
57. §. Vármegyék	136
58. §. Szabad királyi városok	139
59. §. Katonai szabad közönségek	140
60. §. Szabad kerületek	141

II. Szakasz.

Katonaság.

61. §. Nemes felkelő sereg	144
62. §. Állandó katonaság	145

Katonai végvidék.

63. §. Ennek kifejlődési története	147
64. §. A katonai végvidék szerkezete	148
1. A fekvő birtokokat illető jogról	148
2. A végházi társaságról	150
3. A végőrök katonai kötelességéről	150
4. A kincstári és községi ingyenmunkáról	151
5. A földadóról	152
65. §. A katonai végvidék hadereje	152

III. Szakasz.

66. §. Közjövedelem	153
67. §. A status egyenes javaiból, vagy királyi uradalmakból	154
68. §. A királyi haszonvételekből vagy országos egyedárus- ságokból	154
69. §. Egyenes adózásokból	157
70. §. A katonai végvidékből	160
71. §. Az ország jövedelmeinek visszaidézése és sommája	161
72. §. Kiadás	162
73. §. A kir. kincstár igazgatása	163

IV. Szakasz.

Tudományos intézetek.

74. §. A) A magyar tudós társaság vagy akadémia	164
75. §. B) Különös tudományos egyesületek	165
76. §. C) Szépművészeti intézetek	166
77. §. D) Magyar nemzeti muzeum	166

Tanítóintézetek.

A) Mellyek egyik vallásbeli felekezethez sem tartoznak.

	<i>Lap.</i>
78. §. Selmeczi bányász akademia	167
79. §. Ludovicea. Katonai iskolák	167
80. §. Gazdasági tanítóintézetek	168
81. §. Ipartanodák	168
82. §. Kisdédóvó-intézetek	171
83. §. Siketnémák iskolája. Pesti vakok intézete	172

B) Iskolák, mellyek bizonyos vallásbeli felekezethez tartoznak.

1. A romai kathotikusoknál.

84. §. a) Pesti kir. egyetem	173
85. §. b) Academiák s lyceumok (fő s anya-tanodák)	173
86. §. c) Gymnasiumok (középtanodák)	174
87. §. d) Fő és alelemi iskolák	174
88. §. e) Egyetemi és tudományi alapítvány; convictusok és stipendiumok. Therezianum	175
89. §. 2. Iskolák az ágostai hitvallásuaknál	176
90. §. 3. Iskolák a reformátusoknál	177
91. §. 4. Iskolák a göröghitűeknél	179
92. §. 5. Iskolák a zsidóknál	180

V. Szakasz.

Egyházkormány.

93. §. 1. Katholikusoknál	181
94. §. 2. Egyházkormány az ágostai vallástételt tartóknál	182
95. §. 3. Egyházkormány a helvetiai vallástételt tartó evan- gelikusoknál, vagyis reformátusoknál	182
96. §. 4. Egyházkormány a görög nemegyesült óhitűeknél	183

VI. Szakasz.

Igazságszolgáltatás.

97. §. A) Törvények	184
98. §. B) Törvényszékek	185
99. §. C) Észrevételek a magyarországi igazság kiszolgálta- tásra	189

Függelék.

100. §. Magyarországi takarékpénztárak forgalmának kimu- tatása	193
--	-----

Hibaigazítás.

23. lap. 7. sor. Magyarország 8,494, olvasd 4,894.

24. „ 39. „, évenként $\frac{32}{1000}$ ‰, olvasd $1\frac{32}{100}$ ‰.

azaz, Magyarországon a szaporúság évenként $1\frac{32}{100}$ ‰ mutat.
